Śrī Bhagavat Sandarbha

Appendix

Sanskrit Text

तौ सन्तोषयता सन्तौ श्रीलरूपसनातनौ ।
दाक्षिणात्येन भट्टेन पुनरेतद्विविच्यते ॥ १ ॥

तस्याद्यं ग्रन्थनालेखं क्रान्तव्युत्क्रान्तखण्डितम् ।
पर्यालोच्याथ पर्यायं कृत्वा लिखति जीवकः ॥ २ ॥

१ । अथैवमद्वयज्ञानलक्षणं तत्तत्त्वं सामान्यतो लक्षयित्वा पुनरुपासकयोग्यतावैशिष्ट्येन प्रकटितनिजसत्ताविशेषं विशेषतो निरूपयति "वदन्ति" (भा० १।२।११) इति अस्यैवोत्तरार्द्धेन "ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" इति ॥

२ । अथ श्रीमद्भागवताख्य एव शास्त्रे क्वचिदन्यत्रापि तदेकं तत्त्वं त्रिधा शब्द्यते क्वचिद् ब्रह्मेति क्वचित् परमात्मेति क्वचिद् भगवानिति च । किन्त्वत्र श्रीमद्व्याससमाधिलब्धाद् भेदाज् जीव इति नोक्तमिति ज्ञेयम् ।

तत्र ब्रह्मभगवतोर्व्याख्यातयोः परमात्मा स्वयमेव व्याख्यातो भवतीति प्रथमतस्तावेव प्रस्तूयेते ।

मूले तु क्रमाद् वैशिष्ट्यद्योतनाय तथा विन्यासः । अयमर्थः — तदेकमेवाखण्डानन्दस्वरूपं तत्त्वं थूत्कृतपारमेष्ठ्यादिकानन्दसमुदायानां परमहंसानां साधनवशात् तादात्म्यमापन्ने सत्यामपि तदीयस्वरूपशक्तिवैचित्र्यां तद्ग्रहणासामर्थ्ये चेतसि यथा सामान्यतो लक्षितं तथैव स्फुरद् वा तद्वदेवाविविक्तशक्तिशक्तिमत्ताभेदतया प्रतिपद्यमानं वा ब्रह्मेति शब्द्यते ।

अथ तदेकं तत्त्वं स्वरूपभूतयैव शक्त्या कमपि विशेषं धर्तृ परासामपि शक्तीनां मूलाश्रयरूपं तदनुभावानन्दसन्दोहान्तर्भावितताादृशब्रह्मानन्दानां भागवतपरमहंसानां तथानुभवैकसाधकतमतदीयस्वरूपानन्दशक्तिविशेषात्मकभक्तिभावितेष्वन्तर्बहिरपीन्द्रियेषु परिस्फुरद् वा तद्वदेव विविक्ततादृशशक्तिशक्तिमत्ताभेदेन प्रतिपाद्यमानं वा भगवानिति शब्द्यते ।

एवमेवोक्तं श्रीजडभरतेन (भा० ५।१२।११) —

ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनन्तरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम् ।
प्रत्यक् प्रशान्तं भगवच्छब्दसञ्ज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ३ ॥ इति ।

श्रीध्रुवं प्रति श्रीमनुना च (भा० ४।११।३०) —

त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनन्तानन्दमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ ।
भक्तिं विधाय परमां शनकैरविद्याग्रन्थिं विभेत्स्यसि ममाहमिति प्ररूढम् ॥ ४ ॥
इति ॥

३ । एवं चानन्दमात्रं विशेष्यं समस्ताः शक्तयो विशेषणानि विशिष्टो भगवानित्यायातम् । तथा चैवं वैशिष्ट्ये प्राप्ते पूर्णाविर्भावत्वेनाखण्डतत्त्वरूपोऽसौ भगवान् । ब्रह्म तु स्फुटमप्रकटितवैशिष्ट्याकारत्वेन तस्यैवासम्यगाविर्भाव इत्यायातम् । इदं तु पुरस्ताद् विस्तरेण विवेचनीयम् ।
भगवच्छब्दार्थः श्रीविष्णुपुराणे (वि० पु० ६।५।६६–६९) प्रोक्तः —

यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमक्षयम् ।
अनिर्देश्यमरूपं च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥ ५ ॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् ।
व्याप्यव्याप्यं यतः सर्वं तद् वै पश्यन्ति सूरयः ॥ ६ ॥
तद्ब्रह्म परमं धाम तद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ७ ॥
तदेतद्भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षरात्मनः ॥ ८ ॥

इत्याद्युक्त्वा (वि० पु० ६।५।७३–७५) —

सम्भर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥ ९ ॥
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीङ्गना ॥ १० ॥
वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥ ११ ॥

इति चोक्त्वा (वि० पु० ६।५।७९) —

ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥ १२ ॥ इति पर्यन्तेन ।

पूर्ववदत्र विशेष्यविशेषणविशिष्टता विवेचनीया । विशेषणस्याप्यहेयत्वं व्यक्तीभविष्यतीति । "अरूपं पाणिपादाद्यसंयुतम्" इतीदं ब्रह्माख्यकेवलविशेष्याविर्भावनिष्ठम् । "ऐश्व-

र्यस्य समग्रस्य” इत्यादिकं केवलविशेषणनिष्ठम् । “विभुं” “भगवत्” इत्यादिकं तु विशिष्ट-निष्ठम् ।

अथवा “अरूपम्” इत्यादिकं प्राकृतरूपादिनिषेधनिष्ठम् । अत एव “पाणिपादाद्यसंयुतम्” इति संयोगसम्बन्ध एव परिह्रियते न तु समवायसम्बन्ध इति ज्ञेयम् ।

“विभुम्” इति सर्ववैभवयुक्तमित्यर्थः । “सर्वगतम्” अपरिच्छिन्नम् । “व्यापि” इति सर्वव्यापकम् । “अव्याप्यम्” इति अन्येन व्याप्तुमशक्यम् । तदेतद्ब्रह्मस्वरूपं भगवच्छब्देन वाच्यं न तु लक्ष्यम् । तदेव निर्धारयति भगवच्छब्दोऽयं तस्य नदीविशेषस्य गङ्गाशब्दवद् वाचक एव न तु तटशब्दवल्लक्षकः । एवं सति “अक्षरसाम्यान् निर्ब्रूयात्” (निरुक्त २।१।१) इति निरुक्तमतमाश्रित्य रूढिमप्याश्रित्य भगादिशब्दानामर्थमाह “सम्भर्तेति” ।

“सम्भर्ता” स्वभक्तानां पोषकः । “भर्ता” धारकः स्थापकः इत्यर्थः । “नेता” स्वभक्तिफलस्य प्रेम्णः प्रापकः । “गमयिता” स्वलोकप्रापकः । “स्रष्टा” स्वभक्तेषु तत्तद्गुणस्योद्गमयिता । जगत्पोषकत्वादिकं तु तस्य परम्परयैव न तु साक्षादिति ज्ञेयम् ।

“ऐश्वर्यम्” सर्ववशीकारित्वम् । “समग्रस्य” इति सर्वत्रान्वेति । “वीर्यम्” मणिमन्त्रादेरिव प्रभावः । “यशः” वाङ्मनःशरीराणां साद्गुण्यख्यातिः । “श्रीः” सर्वप्रकारा सम्पत् । “ज्ञानम्” सर्वज्ञत्वम् । “वैराग्यम्” प्रपञ्चवस्त्वनासक्तिः । “इङ्गना” सञ्ज्ञा ।

अक्षरसाम्यपक्षे भगववानिति वक्तव्ये मतुपो वलोपश्छान्दसः ।

सम्भर्तेत्यादिषु सम्भर्तृत्वादिष्वेव तात्पर्यम् । यथा “सुप्तिङन्तचयो वाक्यम्” (अमरकोष १।६।२) इत्यत्र “पचति भवति” इत्यस्य वाक्यस्य पाको भवतीत्यर्थः क्रियते । यथा वा “सत्तायामस्ति भवति” इत्यत्र धात्वर्थ एव विवक्षितः । तदेवमेव भगवानित्यत्र मतुबर्थो योजयितुं शक्यते ।

प्रकारान्तरेण षड्भगान् दर्शयति “ज्ञानशक्ति” इति । ज्ञानमन्तःकरणस्य । शक्तिरिन्द्रियाणाम् । बलं शरीरस्य । “ऐश्वर्यवीर्ये” व्याख्याते । “तेजः” कान्तिः । “अशेषतः” सामग्र्येणेत्यर्थः । “भगवच्छब्दवाच्यानि” इति । भगवतो विशेषणान्येवैतानि न तूपलक्षणानीत्यर्थः । अत्र भगवानिति नित्ययोगे मतुप् ।

अथ तथाविधभगवद्रूपपूर्णाविर्भावं तत्तत्त्वं पूर्ववज् जीवादिनियन्तृत्वेन स्फुरद् वा प्रतिपाद्यमानं वा परमात्मेति शब्द्यत इति । यद्यप्येते ब्रह्मादिशब्दाः प्रायो मिथोऽर्थेषु वर्तन्ते तथापि तत्र तत्र सङ्केतप्राधान्यविवक्षयेदमुक्तम् ॥ श्रीसूतः ॥

४ । एवमेव प्रश्नोत्तराभ्यां विवृणोति । राजोवाच (भा० ११।३।३४) —

> नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
> निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ॥ १३ ॥

श्रीपिप्पलायन उवाच (भा० ११।३।३५) —

> स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यत् स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च ।
> देहेन्द्रियासुहृदयानि चरन्ति येन सञ्जीवितानि तदवेहि परं नरेन्द्र ॥ १४ ॥

अत्र प्रश्नस्यार्थः — नारायणाभिधानस्य भगवतः । "ब्रह्मेति परमात्मा" (भा० १।२।११) इत्यादिप्रसिद्धतत्समुदायतृतीयतया पाठात् ।

"स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः" (भा० ११।४।३) इत्यत्र तत्समानार्थत्वात् ।

"नारायणस्त्वम्" (भा० १०।१४।१४) इत्यादौ वक्ष्यमाणनिरुक्त्यनुसाराच् च "नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते" (भा० ११।१५।१६) इत्यत्र स्पष्टीभावित्वाच् च । निष्ठां तत्त्वम् ।

प्रश्नक्रमेणैवोत्तरमाह — "स्थिति" इति । यत् स्थित्यादिहेतुरहेतुश्च भवति यच् च जागरादिषु सद्बहिश्च भवति येन च देहादीनि सञ्जीवितानि सन्ति चरन्ति तदेकमेव परं तत्त्वं स्वप्रश्नक्रमेण नारायणादिरूपं विद्धीति योजनीयम् ।

तथापि ब्रह्मत्वस्पष्टीकरणाय विपर्ययेण व्याख्यायते । तत्रैकस्यैव विशेषणभेदेन तदविशिष्टत्वेन च प्रतिपादनात् तथैव तत्तदुपासकपुरुषानुभवभेदाच् चाविर्भावनाम्नोर्भेद इत्युत्तरवाक्यतात्पर्यम् ।

एतदुक्तं भवति — स्वयमहेतुः स्वरूपशक्त्यैकविलासमयत्वेन तत्रोदासीनमपि प्रकृतिजीवप्रवर्तकावस्थपरमात्मापरपर्यायस्वांशलक्षणपुरुषद्वारा यदस्य सर्गस्थित्यादिहेतुर्भवति तद्भगवद्रूपं विद्धि । अनेनास्यपूर्णस्वरूपशक्तित्वेन भगवत्तैवोपस्थापिता ।

यद् वा अंशित्वान् न विद्यते हेतुः पुरुषाद्यवतारस्य स्वयमिवाश्रयान्तरं यस्य स इत्यपि भगवति तत्रैव परमात्मरूपता चैवमुपतिष्ठतीत्याह पुनस्तेनैव — येन हेतुकर्त्रा आत्मांशभूतजीवप्रवेशनद्वारा सञ्जीवितानि सन्ति देहादीनि तदुपलक्षणानि प्रधानादिसर्वाण्येव तत्त्वानि येनैव प्रेरिततया चरन्ति स्वस्वकार्ये प्रवर्तन्ते तत्परमात्मरूपं विद्धि ।

तथा च "तस्मै नमो भगवते ब्रह्मणे परमात्मने" (भा० १०।२८।६) इत्यत्र वरुणकृतश्रीकृष्णस्तुतौ टीका च "परमात्मने सर्वजीवनियन्त्रे" इत्येषा । जीवस्यात्मत्वं तदपेक्षया तस्य परमत्वमित्यतः परमात्मशब्देन तत्सहयोगी स एव व्यज्यते इति । तत्तदविशिष्टत्वेन ब्रह्मत्वमात्रं चैवमुपतिष्ठतीत्याह — स्वप्नेति । जागरे स्वप्ने सुषुप्तौ च यत्सदन्वितं तद्बहिः समाध्यादौ च यदवशिष्टं चिन्मात्रत्वेन प्रकाशमानं तद्ब्रह्मरूपं विद्धि । यद्यपि (भा० ११।१३।२७) —

> जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ।
> तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥ १५ ॥

इति दर्शनेन शुद्धजीवस्वरूपमेवात्रोपस्थितं भवति तथाप्यत्र न तन्मात्रं विवक्षितं किन्त्वन्तर्भूतजीवाख्यादिशक्तिकं पूर्णचिद्रूपमेव विवक्षितम् । यत्र पूर्णं वस्तु दर्शयितुं न शक्यते तत्रैकदेशनिर्देशेनैवोद्दिश्यते — अङ्गुल्यग्रे समुद्रोऽयमितिवत् । ब्रह्मत्वग्रहणं चाभेददृष्ट्यैव स्यादिति तदभेदनिर्देशश्चात्रोपयुक्त एव । एवमन्यत्राप्यभेदनिर्देशो विवेचनीयः ।

यदि भेदो ज्ञापनीयस्तदा स्वप्नादौ यदन्वयेन स्थितं यच् च तद्बहिः शुद्धायां जीवाख्यशक्तौ तथा स्थितं चकारात् ततः परत्रापि व्यतिरेकेण स्थितं स्वयमवशिष्टमिति व्याख्येयम् । तदैवं यत् त्रिविधत्वेनैवाविर्भवति तत् परमेव तत्त्वमवेहीति ॥ श्रीनारदः ॥

५ । इदमेव त्रयं सिद्धिप्रसङ्गेऽप्याह त्रिभिः (भा० ११।१५।१५-१७) —

विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत् कालविग्रहे ।
स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रं क्षेत्रज्ञचोदनाम् ॥ १६ ॥
नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ।
मनो मय्यादधद् योगी मद्धर्मावशितामियात् ॥ १७ ॥
निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः ।
परमानन्दमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते ॥ १८ ॥

टीका च — त्र्यधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्तरि । अत एव कालविग्रहे आकलयितृरूपे अन्तर्यामिणि । तुरीयाख्ये —

विराड् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः ।
ईशस्य यत् त्रिभिर्हीनः तुरीयं तत् पदं विदुः ॥ १९ ॥ इत्येवं लक्षणे ।

वि० पु० ६।५।७४ —

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीङ्गना ॥ २० ॥

तद्वति भगवच्छब्दशब्दिते । इत्येषा ॥ श्रीभगवान् ॥

६ । अथ "वदन्ति" इत्याद्यस्य पद्यस्य प्रत्यवस्थापनं यावत् तृतीयसन्दर्भमुद्भाव्यते ।

तत्र योग्यतावैशिष्ट्येनाविर्भाववैशिष्ट्यं वक्तुं ब्रह्माविर्भावे तावद् योग्यतामाह (भा० १०।१४।६) —

तथापि भूमन् महिमागुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः ।
अविक्रियात् स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ॥ २१ ॥

यद्यपि ब्रह्मत्वे भगवत्त्वे च दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं तथापि हे भूमन् । स्वरूपेण गुणेन चानन्त ते तव अगुणस्य अनाविष्कृतस्वरूपभूतगुणस्य यो महिमा महत्त्वं बृहत्त्वं ब्रह्मत्वमिति यावत् "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्म बृंहति बृंहयति च" इति श्रुतेः । स तव महिमा अमलान्तरात्मभिः शुद्धान्तःकरणैर्जनैर्विबोद्धुमर्हति तेषां बोधे प्रकाशितुमर्हति समर्थो भवतीत्यर्थः ।

कस्मान् निमित्तात् ? तत्राह — स्वानुभवात् शुद्धत्वम्पदार्थस्य बोधात् ।

नन्वनुभवः खल्वन्तःकरणस्य वृत्तिः । सा च स्थूलसूक्ष्मदेहविकारमय्येव सती कथं निर्विकारं त्वम्पदार्थं विषयं कुर्वीत ? तत्राह — अविक्रियात् त्यक्ततत्तद्विकारात् ।

ननु विषयाकार एवानुभवो विषयमुपाददीत । शुद्धत्वम्पदार्थस्तु न कस्यापि विषयः स्यात् प्रत्यग्रूपत्वात् ? तत्राह — अरूपतो रूप्यते भाव्यत इति रूपो विषयः तदाकारतारहितात् । देहद्वयावेशविषयाकारताराहित्ये सति स्वयमेव शुद्धत्वम्पदार्थः प्रकाशत इति भावः ।

ननु सूक्ष्मचिद्रूपत्वम्पदार्थानुभवे कथं पूर्णचिदाकाररूपमदीयब्रह्मस्वरूपं स्फुरतु ? तत्राह — अनन्यबोध्यात्मतया चिदाकारतासाम्येन शुद्धत्वम्पदार्थैक्यबोध्यस्वरूपतया । यद्यपि

तादृगात्मानुभवानन्तरं तदनन्यबोध्यताकृतौ साधकशक्तिर्नास्ति तथापि पूर्वं तदर्थमेव कृतया सर्वत्राप्युपजीव्यया साधनभक्त्याराधितस्य श्रीभगवतः प्रभावादेव तदपि तत्रोदयत इति भावः ।

तदुक्तम् वदन्ति इत्यादिपद्यानन्तरमेव (भा० १।२।१२) —

> तच्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया ।
> पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया ॥ २२ ॥ इति ।

सत्यव्रतं प्रति श्रीमत्स्यदेवोपदेशे च (भा० ८।२४।३८) —

> मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम् ।
> वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे सम्प्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ २३ ॥ इति ॥ ब्रह्मा श्रीभगवन्तम् ॥

७ । तादृशाविर्भावमाह सार्द्धेन (भा० २।७।४७-४८) —

> शश्वत् प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।
> शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ॥
> तद् वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद् विदुरजस्रसुखं विशोकम् ॥ २४ ॥

अयमर्थः — सर्वतो बृहत्तमत्वाद् ब्रह्मेति यद् विदुस्तत् खलु परमस्य पुंसो भगवतः पदमेव निर्विकल्पतया साक्षात्कृतेः प्राथमिकत्वात् । ब्रह्मणश्च भगवत एव निर्विकल्पसत्तारूपत्वाद् विचित्ररूपादिविकल्पविशेषविशिष्टस्य भगवतस्तु साक्षात्कृतेस्तदनन्तरजत्वात् तदीयस्वरूपभूतं तद्ब्रह्म तत्साक्षात्कारास्पदं भवतीत्यर्थः ।

निर्विकल्पब्रह्मणस्तस्य स्वरूपलक्षणमाह प्रतिबोधमात्रमिति अजस्रसुखमिति च । जडस्य दुःखस्य च प्रतियोगितया प्रतीयते यद् वस्तु यच् च नित्यं तदेकरूपं तद्रूपमित्यर्थः । यदात्मतत्त्वं सर्वेषामात्मनां मूलम् । आत्मा हि स्वप्रकाशरूपतया निरुपाधिपरमप्रेमास्पदतया च तत्तद्रूपेण प्रतीयत इत्यर्थः ।

अथ तस्य सुखरूपस्याजस्रत्वे हेतुमाह — शश्वत् प्रशान्तं नित्यमेव क्षोभरहितं तद्वदभयं भयशून्यं विशोकं शोकरहितं चेति । न च सुखरूपत्वे तस्य पुण्यजन्यत्वं स्यादित्याह — शब्दो न यत्रेति । यत्र क्रियार्थो यज्ञाद्यर्थः पुरुकारकवान् शब्दो न प्रवर्तते इत्यर्थः । किन्तु "औपनिषदं पुरुषम्" (बृ० ३।९।२६) इत्यादिरीत्या केवलमुपनिषदेव प्रकाशिका भवति इत्यर्थः ।

पुनः सुखस्वरूपत्वे चेन्द्रियजन्यत्वं व्यावर्तयति — शुद्धम् इत्यादिना । तत्र शुद्धं दोषरहितम् । सममुच्चावचताशून्यम् । सदसतः परं कारणकार्यवर्गादुपरिस्थितम् ।

किं बहुनेत्याह — माया च यस्याभिमुखे यदुन्मुखतया स्थिते जीवन्मुक्तगणे विलज्जमानेव परैति पलायते ततो दूरं गच्छतीत्यर्थः ॥ श्रीब्रह्मा नारदम् ॥

> व्यञ्जिते भगवत्तत्त्वे ब्रह्म च व्यज्यते स्वयम् ।
> अतोऽत्र ब्रह्मसन्दर्भोऽप्यवान्तरतया मतः ॥ २५ ॥

८ । अथ श्रीभगवदाविर्भावे योग्यतामाह (भा० १।७।४) —

भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले ।
अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयाम् ॥ २६ ॥ इति ।

व्याख्यातमेव ॥ श्रीसूतः ॥
९ । तदित्थं ब्रह्मणा चोक्तम् (भा० ३।९।११) —

त्वं भक्तियोगपरिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसाम् ।
यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥ २७ ॥ इति ॥
श्रीसूतः ॥

१० । तदाविर्भावमाह सार्द्धैर्दशभिः (भा० २।९।९-१९) —

तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः सन्दर्शयामास परं न यत्परम् ।
व्यपेतसङ्क्लेशविमोहसाध्वसं स्वदृष्टवद्भिर्पुरुषैरभिष्टुतम् ॥ २८ ॥

तस्मै श्रीभगवदाज्ञापुरस्कारेण श्रीनारायणाह्वयपुरुषनाभिपङ्कजे स्थित्वैव तत्तोषणैस्तपोभिर्भजते ब्रह्मणे सभाजितस्तेन भजनेन वशीकृतः सन् स्वलोकं वैकुण्ठं भुवनोत्तमं भगवान् सम्यग् दर्शयामास ।
यद् यतो वैकुण्ठात् परमन्यद् वैकुण्ठं परं श्रेष्ठं न विद्यते परमभगवद्वैकुण्ठत्वात् । यद् वा यद् यतो वैकुण्ठात् परं ब्रह्माख्यं तत्त्वं परं भिन्नं न भवति । स्वरूपशक्तिविशेषाविष्कारेण माययानावृतं तदेव तद्रूपमित्यर्थः । अग्रे त्विदं व्यक्तीकरिष्यते ।
तादृशत्वे हेतुः — व्यपेतेति स्वदृष्टेति च । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः । विमोहस्तैर्वैचित्त्यं साध्वसं भयं व्यपेतानि सङ्क्लेशादीनि यत्र तम् । स्वस्य दृष्टं दर्शनं तद् विद्यते येषां तैरात्मविद्भिरपि अभितः सर्वांशेनैव स्तुतं श्लाघितम् । भा० ३।१६।२७-२८ —

अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।
वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठं च स्वयम्प्रभम् ॥ २९ ॥
भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च ।
प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् ॥ ३० ॥ इति तृतीयात् ।

प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ।
न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥ ३१ ॥

पुनस्तादृशत्वमेव व्यनक्ति "प्रवर्तते" इति । यत्र वैकुण्ठे रजस्तमश्च न प्रवर्तते । तयोर्मिश्रं सहचरं जडं यत् सत्त्वं तदपि न किन्तु अन्यदेव । तच् च या सुष्ठु स्थापयिष्यमाणा मायातः परा भगवत्स्वरूपशक्तिस्तस्या वृत्तित्वेन चिद्रूपं शुद्धसत्त्वाख्यं सत्त्वमिति तदीयप्रकरण एव स्थापयिष्यते । तदेव च यत्र प्रवर्तते इत्यर्थः ।
तथा च नारदपञ्चरात्रे जितन्तेस्तोत्रे —

लोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यषड्गुणसंयुतम् ।
अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम् ॥ ३२ ॥ इति ।

पाद्मोत्तरखण्डे (पाद्मे ६।२२७।५७-६०) तु वैकुण्ठनिरूपणे तस्य सत्त्वस्याप्राकृतत्वं स्फुटमेव दर्शितम् । यत उक्तं प्रकृतिविभूतिवर्णनानन्तरम्—

एवं प्राकृतरूपाया विभूते रूपमुत्तमम् ।
त्रिपाद्विभूतिरूपं तु शृणु भूधरनन्दिनि ॥ ३३ ॥
प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी ।
वेदाङ्गस्वेदजनिततोयैः प्रस्राविता शुभा ॥ ३४ ॥
तस्याः पारे परव्योम्नि त्रिपाद्भूतं सनातनम् ।
अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परं पदम् ।
शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ॥ ३५ ॥ इत्यादि ।

प्राकृतगुणानां परस्पराव्यभिचारित्वं तूक्तं साङ्ख्यकौमुद्याम् "अन्योन्यमिथुनवृत्तय" इति । तट्टीकायां च—अन्योन्यसहचरा अविनाभाववर्त्तिन इति यावत् । भवति चात्रागमः—

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः ।
रजसो मिथुनं सत्त्वम् ॥ इत्याद्युपक्रम्य ।
नैषामादिश्च संयोगो वियोगो वोपलभ्यते ॥ ३६ ॥ इतीति ।

तस्मादत्र रजसोऽसद्भावादसृज्यत्वं तमसोऽसद्भावादनाश्यत्वं प्राकृतसत्त्वाभावाच् च सच्चिदानन्दरूपत्वं तस्य दर्शितम् । तत्र हेतुः—न च कालविक्रमः इति । कालविक्रमेण हि प्रकृतिक्षोभात् सत्त्वादयः पृथक् क्रियन्ते । तस्माद् यत्रासौ षड्भावविकारहेतुः कालविक्रम एव न प्रवर्तते तत्र तेषामभावः सुतरामेवेति भावः ।

किं च तेषां मूलत एव कुठार इत्याह "न यत्र माया" इति । मायात्र जगत्सृष्ट्यादिहेतुर्भगवच्छक्तिर्न तु कापट्यमात्रं रजादिनिषेधेनैव तद्व्युदासात् ।

अथवा यत्र तयोः सम्बन्धि सत्त्वं प्राकृतसत्त्वं यत्तदपि न प्रवर्तते । मिश्रमपृथग्भूतं गुणत्रयं प्रधानं च । अत एवेशितव्याभावात् कालमाये अपि नस्त इति । अग्रे मायाप्रधानयोर्भेदो विवेचनीयः ।

कैमुत्येनोक्तमेवार्थं द्रढयति—किमुतापर इति । तयोर्विमिश्रं किञ्चिद् रजस्तमोमिश्रं सत्त्वं च नेति व्याख्या तु पिष्टपेषणमेव । सामान्यतो रजस्तमोनिषेधेनैव तत्प्रतिपत्तेः ।

वक्ष्यते च तस्य सत्त्वस्य प्राकृतादन्यतमत्वं द्वादशे श्रीनारायणर्षिं प्रति श्रीमार्कण्डेयेन (भा० १२।८।४५-४६)—

सत्त्वं रजस्तम इतीश तवात्मबन्धो मायामयाः स्थितिलयोद्भवहेतवोऽस्य ।
लीलाधृता यदपि सत्त्वमयी प्रशान्त्यै नान्ये नृणां व्यसनमोहभियश्च याभ्याम् ॥ ३७ ॥
तस्मात् तवेह भगवन्नथ तावकानां शुक्लां तनुं स्वदयितां कुशला भजन्ति ।

यत् सात्वताः पुरुषरूपमुशन्ति सत्त्वं लोको यतोऽभयमुतात्मसुखं न चान्यत् ॥
३८ ॥ इति ।

अनयोरर्थः — हे ईश । यदपि सत्त्वं रजस्तम इति तवैव मायाकृता लीलाः कथम्भूताः ? अस्य विश्वस्य स्थित्यादिहेतवः तथापि या सत्त्वमयी सैव प्रशान्त्यै प्रकृष्टसुखाय भवति नान्ये रजस्तमोमय्यौ । न केवलं प्रशान्त्यभावमात्रमन्ययोः किन्त्वनिष्टं चेत्याह व्यसनेति ।

हे भगवन् । तस्मात् तव शुक्लां सत्त्वमयलीलाधिष्ठात्रीं तनुं श्रीविष्णुरूपां कुशला निपुणा भजन्ति सेवन्ते न त्वन्यां ब्रह्मरुद्रादिरूपाम् । तथा तावकानां जीवानां च मध्ये शुक्लां सत्त्वैकनिष्ठां तनुं तद्भक्तलक्षणस्वायम्भुवमन्वादिरूपां ते भजन्ति अनुसरन्ति न तु दक्षभैरवादिरूपाम् । कथम्भूताम् ? स्वस्य तवापि दयितां लोकशान्तिकरत्वात् ।

ननु मम रूपमपि सत्त्वात्मकमिति प्रसिद्धम् । तर्हि कथं तस्यापि मायामयत्वमेव ?

न हि न हीत्याह — सात्वताः श्रीभागवता यत् सत्त्वं पुरुषस्य तव रूपं प्रकाशमुशन्ति मन्यन्ते यतश्च सत्त्वात् लोको वैकुण्ठाख्यः प्रकाशते तदभयमात्मसुखं परब्रह्मानन्दस्वरूपमेव न त्वन्यत् प्रकृतिजं सत्त्वं तदिति ।

अत्र सत्त्वशब्देन स्वप्रकाशतालक्षणस्वरूपशक्तिवृत्तिविशेष उच्यते (भा० ४।३।२३) —

सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः । ३९ ॥
इत्याद्युदाहरिष्यमाणानुसारात् ।

अगोचरस्य (प्राकृताप्रत्यक्षवस्तुनः प्रत्यक्षत्वे कारणं प्राकृतं सत्त्वं) गोचरत्वे हेतुः प्रकृतिगुणः सत्त्वमित्यशुद्धसत्त्वलक्षणप्रसिद्ध्यनुसारेण तथाभूतचिच्छक्तिवृत्तिविशेषः (अप्राकृताप्रत्यक्षवस्तुनः प्रत्यक्षत्वे कारणं चिच्छक्तिवृत्तिविशेषः) सत्त्वमिति सङ्गतिलाभाच् च ।

ततश्च तस्य स्वरूपशक्तिवृत्तित्वेन स्वरूपात्मतैवेत्युक्तम् तदभयमात्मसुखम् इति । शक्तित्वप्राधान्यविवक्षयोक्तम् लोको यत इति ।

अर्थान्तरे भगवद्विग्रहं प्रति "रूपं यदेतद्" (भा० ३।९।२) इत्यादौ शुद्धसत्त्वस्वरूपमात्रत्वप्रतिज्ञाभङ्गः । अभयमित्यादौ प्राञ्जलताहानिश्च भवति ।

अन्यत्पदस्यैकस्यैव रजस्तमश्चेति द्विरावृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं चोत्पद्यते । पूर्वमपि "नान्ये" इति द्विवचनेनैव परामृष्टे । तस्मादस्ति प्रसिद्धादन्यत् स्वरूपभूतं सत्त्वम् ।

यदेवैकादशे "यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशः" (भा० ११।४।४) इत्यादौ "ज्ञानं स्वतः" इत्यत्र टीकाकृन्मतम् — यस्य स्वरूपभूतात् सत्त्वात् तनुभृतां ज्ञानमित्यनेन तथा "परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गः" (भा० ५।७।१४) इत्यादौ श्रीभरतजाप्ये तन्मतं परोरजो रजसः प्रकृतेः परं शुद्धसत्त्वात्मकमित्यादिना । अत एव प्राकृताः सत्त्वादयो गुणा जीवस्यैव न त्वीशस्येति श्रूयते । यथैकादशे "सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे" (भा० ११।२५।१२) इति ।

श्रीभगवदुपनिषत्सु च (गीता ७।१२-१४) —

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ४० ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ ४१ ॥
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ४२ ॥ इति ।

यथा श्रीदशमे (भा० १०।८८।५) —

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन् निर्गुणो भवेत् ॥ ४३ ॥ इति ।

श्रीविष्णुपुराणे च (वि० पु० १।९।४३) —

सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।
स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु ॥ ४४ ॥ इति ।

अत्र प्राकृता इति विशिष्याप्राकृतास्त्वन्ये गुणास्तस्मिन् सन्त्येवेति व्यञ्जितं तत्रैव (वि० पु० १।१२।६९) —

ह्लादिनी सन्धिनी संवित् त्वय्येका सर्वसंश्रये ।
ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ॥ ४५ ॥ इति ।

तथा च दशमे देवेन्द्रेणोक्तम् (भा० १०।२७।४) —

विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कम् ।
मायामयोऽयं गुणसम्प्रवाहो न विद्यते तेऽग्रहणानुबन्धः ॥ ४६ ॥ इति ।

अयमर्थः — धाम स्वरूपभूतप्रकाशशक्तिः । विशुद्धत्वमाह विशेषणद्वयेन । ध्वस्तरजस्तमस्कं तपोमयमिति च । तपोऽत्र ज्ञानं "स तपोऽतप्यत" (तै० २।३।१) इति श्रुतेः । तपोमयं प्रचुरज्ञानस्वरूपं जाड्यांशेनापि रहितमित्यर्थः "आत्मा ज्ञानमयः शुद्धः" (भा० १०।४७।३१) इतिवत् । अतः प्राकृतसत्त्वमपि व्यावृत्तम् । अत एव मायामयोऽयं सत्त्वादिगुणप्रवाहस्ते तव न विद्यते यतोऽसावज्ञानेनैवानुबन्ध इति ।
अत एव श्रीभगवन्तं प्रति ब्रह्मादीनां सयुक्तिकं वाक्यम् (भा० १०।२।३४-३५) —

सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेय उपायनं वपुः ।
वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥ ४७ ॥
सत्त्वं न चेद् धातरिदं निजं भवेद् विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् ।
गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ॥ ४८ ॥ इति ।

अयमर्थः — सत्त्वं तेन (सत्त्वेन) प्रकाशमानत्वात् तदभिन्नतया रूपितं वपुर्भवान्श्रयते प्रकटयति । कथम्भूतम् ? सत्त्वं विशुद्धम् । अन्यस्य रजस्तमोभ्याममिश्रस्यापि प्राकृतत्वेन जाड्यांशसंवलितत्वान् न विशेषेण शुद्धत्वम् । एतत् तु स्वरूपशक्त्यात्मत्वेन तदंशस्याप्यस्पर्शादतीव शुद्धमित्यर्थः ।

किमर्थं श्रये ? शरीरिणां स्थितौ निजचरणारविन्दे मनःस्थैर्याय सर्वत्र भक्तिसुखदानस्यैव त्वदीयमुख्यप्रयोजनत्वादिति भावः "भक्तियोगविधानार्थम्" (भा० १।८।२०) इति श्रीकुन्तीवाक्यात् ।

कथम्भूतं वपुः ? श्रेयसां सर्वेषां पुरुषार्थानामुपायनमाश्रयं नित्यानन्दपरमानन्दरूपमित्यर्थः । अतो वपुषस्तव च भेदनिर्देशोऽयमौपचारिक एवेति भावः । अत एव येन वपुषा यद्वपुरालम्बनेनैव जनस्तवार्हणं पूजां करोति । कैः साधनैः ? वेदादिभिस्त्वदालम्बकैरित्यर्थः । साधनैस्त्वर्पितैरेव त्वदर्हणप्रायतासिद्धावपि वपुषोऽनपेक्षत्वात् ।

तादृशवपुःप्रकाशहेतुत्वेन स्वरूपात्मकत्वं स्पष्टयन्ति — हे धातश्चेद् यदि इदं सत्त्वं यत् तव निजं विज्ञानमनुभवः तदात्मिका स्वप्रकाशताशक्तिरित्यर्थः तन् न भवेत् तर्हि त्वज्ञानभिदा स्वप्रकाशस्य तवानुभवप्रकार एव मार्जनं शुद्धिमवाप । सैव जगति पर्यवसीयते न तु तवानुभवलेशोऽपीत्यर्थः ।

ननु प्राकृतसत्त्वगुणेनैव ममानुभवो भवतु किं निजेनेत्याह —

प्राकृतगुणप्रकाशैर्भवान् केवलमनुमीयते न तु साक्षात्क्रियत इत्यर्थः । अथवा तव विज्ञानरूपमज्ञानभिदाया अपमार्जनं च यन् निजं सत्त्वं तद् यदि न भवेन् नाविर्भवति तदैव प्राकृतसत्त्वादिगुणप्रकाशैर्भवाननुमीयते त्वन्निजसत्ताविर्भाविण तु साक्षात्क्रियत एवेत्यर्थः ।

तदेव स्पष्टयितुं तत्रानुमाने द्वैविध्यमाहुः — यस्य गुणः प्रकाशते येन वा गुणः प्रकाशत इति । अस्वरूपभूतस्यैव सत्त्वादिगुणस्य त्वदव्यभिचारिसम्बन्धित्वमात्रेण वा त्वदेकप्रकाश्यमानतामात्रेण वा त्वल्लिङ्गत्वमित्यर्थः । यथारुणोदयस्य सूर्योदयसान्निध्यलिङ्गत्वं यथा वा धूमस्याग्निलिङ्गत्वमिति । तत उभयथापि तव साक्षात्कारे तस्य (प्राकृतगुणस्य) साधकतमत्वाभावो युक्त इति भावः ।

तदेवमप्राकृतसत्त्वस्य त्वदीयस्वप्रकाशतारूपत्वं येन स्वप्रकाशस्य तव साक्षात्कारो भवतीति स्थापितम् । अत्र ये विशुद्धसत्त्वं नाम प्राकृतमेव रजस्तमःशून्यं सत्त्वं तत्कार्यं भगवद्विग्रहादिकं मन्यन्ते ते तु न केनाप्यनुगृहीताः । रजःसम्बन्धाभावेन स्वतःप्रशान्तस्वभावस्य सर्वत्रोदासीनताकृतिहेतोस्तस्य क्षोभासम्भवात् । विद्यामयत्वेन यथावस्थितवस्तुप्रकाशितामात्रधर्मत्वात् तस्य कल्पनान्तरायोग्यत्वाच् च ।

तदुक्तमपि अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः — प्रकृतिगुणः सत्त्वम् । गोचरस्य बहुरूपत्वे रजः । बहुरूपस्य तिरोहितत्वे तमः । तथा परस्परोदासीनत्वे सत्त्वम् । उपकारित्वे रजः । अपकारित्वे तमः । गोचरत्वादीनि स्थितिसृष्टिसंहारा (गोचरत्वबहुरूपत्वतिरोहितत्वानि) उदासीनत्वादीनि चेति ।

अथ रजोलेशे तत्र मन्तव्ये विशुद्धपदवैयर्थ्यमित्यलं तन्मतरजोघटप्रघट्टनयेति ।

पाद्मोत्तरखण्डे (पाद्मे ६।२२७।५८-६०) तु वैकुण्ठनिरूपणे तस्य सत्त्वस्याप्राकृतत्वं स्फुटमेव दर्शितम् । यत उक्तं प्रकृतिविभूतिवर्णनानन्तरम् —

> एवं प्राकृतरूपाय विभूते रूपमुत्तमम् ।
> त्रिपाद्विभूतिरूपं तु शृणु भूधरनन्दिनि ॥ ४९ ॥
> प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी ।

वेदाङ्गस्वेदजनिततोयैः प्रस्राविता शुभा ॥ ५० ॥
तस्याः पारे परव्योम्नि त्रिपाद्भूतं सनातनम् ।
अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परं पदम् ।
शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ॥ ५१ ॥ इत्यादि ।

तदेतत्समाप्तं प्रासङ्गिकं शुद्धसत्त्वविवेचनम् ।

अथ "प्रवर्तते" इत्यादिकं प्रकृतमेव पद्यं व्याख्यायते । ननु गुणाद्यभावान् निर्विशेष एवासौ लोकः । इत्याशङ्क्य तत्र विशेषस्तस्याः शुद्धसत्त्वात्मिकायाः स्वरूपानतिरिक्तशक्तेरेव विलासरूप इति द्योतयंस्तमेव विशेषं दर्शयति — हरेरिति ।

सुराः सत्त्वप्रभवाः । असुराः रजस्तमःप्रभवाः । तैरर्चिताः । तेभ्योऽर्हत्तमा इत्यर्थः गुणातीतत्वादेवेति भावः ।

तानेव वर्णयति श्यामावदाताः इति (भा० २।९।११) —

श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः ।
सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणि प्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ॥ ५२ ॥
प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसः परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनः ॥ ५३ ॥ इति ।

श्यामाश्च अवदाता उज्ज्वलाश्च इति । पद्मनेत्राः पीतवस्त्राः सुरुचोऽतिकमनीयाः सुपेशसोऽतिसुकुमाराः । उन्मिषन्त इव प्रभावन्तो मणिप्रवेका मण्युत्तमा येषु तानि निष्काणि पदकान्याभरणानि येषां ते सुवर्चसस्तेजस्विनः । प्रवालेति — केऽपि तेभ्यः श्रीभगवत्सारूप्यं लब्धवद्भ्योऽन्ये प्रवालादिसमवर्णाः ।

पुनरपि लोकं वर्णयति "भ्राजिष्णुभिः" (भा० २।९।१२) इति । भा० २।९।१३ —

भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ।
विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः ॥ ५४ ॥
श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः ।
प्रेङ्खं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रियकर्म गायती ॥ ५५ ॥ इति ।

"श्रीर्यत्र" इति । श्रीः स्वरूपशक्तिः । रूपिणी तत्प्रेयसीरूपा । मानं पूजाम् । विभूतिभिः स्वसखीरूपाभिः । प्रेङ्खमान्दोलनं विलासेन श्रिता । कुसुमाकारो वसन्तस्तदनुगा भ्रमरास्तैर्विविधं गीयमाना स्वयं प्रियस्य हरेः कर्म गायन्ती भवति ।

ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ।
सुनन्दनन्दप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्षदाग्रैः परिषेवितं विभुम् ॥ ५६ ॥

"ददर्श" (भा० २।९।१४) इति । तत्र लोक इति प्राक्तनानां यच्छब्दानां विशेष्यम् । अखिलसात्वतां सर्वेषां सात्वतानां यादववीराणां पतिः । भा० २।४।२० —

श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियां पतिर्लोकपतिर्धरापतिः ।
पतिर्गतिश्चान्धकवृष्णिसात्वतां प्रसीदतां मे भगवान् सतां पतिः ॥ ५७ ॥

इत्येतद्वाक्यसंवादित्वात् । श्रीभागवतमते श्रीकृष्णस्यैव स्वयं भगवत्त्वेन प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । तच् चैतदनन्तरं ब्रह्मणे चतुःश्लोकीरूपं भागवतं श्रीभगवतोपदिष्टम् । तत्र च (भा० ३।४।१३) —

पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे ।
ज्ञानं परं मन्महिमावभासं यत् सूरयो भागवतं वदन्ति ॥ ५८ ॥

इति तृतीये श्रीमदुद्धवं प्रति श्रीकृष्णवाक्यानुसारेण । गो० ता० १।२२ —

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यास्तस्मै गापयति स्म कृष्णः ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणममुं व्रजेत् ॥ ५९ ॥

इति श्रीगोपालतापन्यनुसारेण च तस्मै वोपदेष्टृत्वश्रुतेः । गो० ता० १।२६ —

तदु होवाच — ब्राह्मणोऽसावनवरतं मे ध्यातः स्तुतः ।
परार्द्धान्ते सोऽबुध्यत गोपवेशो मे पुरस्तादाविर्बभूव ॥ ६० ॥ इति ।

इति श्रीगोपालतापन्यनुसारेणैव क्वचित् कल्पे श्रीगोपालरूपेण च सृष्ट्यादावित्थमेव ब्रह्मणे दर्शितनिजरूपत्वात् तद्धाम्नो महावैकुण्ठत्वेन श्रीकृष्णसन्दर्भे साधयिष्यमाणत्वाच् च । द्वारकायां प्राकट्यावसरे श्रीसुनन्दनन्दादिसाहचर्येण श्रीप्रबलादयोऽपि ज्ञेयाः । यथोक्तं प्रथमे — सुनन्दनन्दशीर्षण्या ये चान्ये सात्वतर्षभाः (भा० १।१४।३२) इति ।

भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासारुणलोचनाननम् ।
किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं पीतांशुकं वक्षसि लक्षितं श्रिया ॥ ६१ ॥

“भृत्यप्रसाद” (भा० २।९।१५) इति । दृगेवासव इव द्रष्टॄणां मदकरी यस्य तम् । श्रिया वक्षोवामभागे स्वर्णरेखाकारया ।

अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं वृतं चतुःषोडशपञ्चशक्तिभिः ।
युतं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः स्व एव धामन् रममाणमीश्वरम् ॥ ६२ ॥

“अध्यर्हणीय” (भा० २।९।१६) इति । चतस्रः शक्तयो धर्माद्याः । पद्मोत्तरखण्डे योगपीठे त एव कथिताः । न बहिरङ्गा अधर्माद्या इति । तथा हि (पाद्मे ६।२२८।२१) —

धर्मज्ञानतथैश्वर्यवैराग्यैः पादविग्रहैः ।
ऋग्यजुःसामाथर्वाणरूपैर्नित्यं वृतं क्रमात् ॥ ६३ ॥ इति ।

समस्तान्तस्तथाशब्दप्रयोगस्त्वार्षः । षोडशशक्तयश्चण्डाद्याः । तथा च तत्रैव “चण्डादिद्वारपालैस्तु कुमुदाद्यैः सुरक्षिताः” (पाद्मे ६।२२८।१३) इति । नगरीति पूर्वेणान्वयः । ते च (पाद्मे ६।२२८।१३–१५) —

चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ ।
वारुण्यां जयविजयौ सौम्ये धातृविधातरौ ॥ ६४ ॥

कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः ।
शङ्कुकर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ।
एते दिक्पतयः प्रोक्ताः पुर्यामत्र शुभानने ॥ ६५ ॥ इति ।

कुमुदादयस्तु द्वौ द्वौ आग्नेयादिदिक्पतय इति शेषः । पञ्चशक्तयः कूर्माद्याः । यथा च तत्रैव (पाद्मे ६।२२८।२४) —

कूर्मश्च नागराजश्च वैनतेयस्त्रयीश्वरः ।
छन्दांसि सर्वमन्त्राश्च पीठरूपत्वमास्थिता ॥ ६६ ॥ इति ।

त्रयीश्वर इति वैनतेयविशेषणं तस्य छन्दोमयत्वात् ।

यद्यप्युत्तरखण्डवचनं तत्परमव्योमपरं तथापि तत्सादृश्यागमादिप्रसिद्धेश्च श्रीकृष्णयोगपीठमपि च तद्वज् ज्ञेयम् । अत्र षोडशशक्तयः साक्षात् श्रीकृष्ण एव श्रीकृष्णसन्दर्भे पुरस्तादुदाहरिष्यमाणप्रभासखण्डवचनात् श्रुतालम्बिन्यादय एव वा विज्ञेया इति ।

स्वैः भगैः स्वरूपभूतैरैश्वर्यादिभिर्युक्तम् । इतरत्र योगिषु अध्रुवैरागन्तुकनश्वरैस्तत्प्रसादादेव कदाचित् तदाभासरूपतयैव प्राप्तैरित्यर्थः । स्वे स्वस्वरूप एव धामनि श्रीवैकुण्ठे रममाणम् । अत एव ईश्वरं कथमपि पराधीनसिद्धत्वाभावात् ।

तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतान्तरो हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ।
ननाम पादाम्बुजमस्य विश्वसृग् यत् पारमहंस्येन पथाधिगम्यते ॥ ६७ ॥

"तद्दर्शन" (भा० २।९।१७) इति । यत्पदाम्बुजं पारमहंस्येन पथाधिगम्यत इति सच्चिदानन्दघनत्वं तस्य व्यनक्ति ।

तं प्रीयमाणं समुपस्थितं कविं प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम् ।
बभाष ईषत्स्मितरोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् ॥ ६८ ॥

"तं प्रीयमाणम्" (भा० २।९।१८) इति । तं ब्रह्माणं भगवान् बभाषे । प्रजाविसर्गे कार्ये निजस्य स्वांशभूतस्य पुरुषस्य शासनेऽर्हणं योग्यम् ।

नन्वसौ पुरुष एव तमनुगृह्णातु श्रीभगवतस्तु परावस्थत्वात् तेन प्राकृतसृष्टिकर्त्रा सम्बन्धोऽपि न सम्बन्ध इत्याशङ्क्य तस्य भक्तवात्सल्यातिशय एवायमित्याह — प्रियं तस्मिन् प्रेमवन्तम् । यतः सोऽपि प्रियः प्रेमवशः । तत्रापि प्रीयमाणमिति प्रीतमना इति च विशेषणं तदानीं प्रेमोल्लासातिशयद्योतकम् । तं प्रति भगवत्प्रीतिचिह्नदर्शनेन तस्यापि तत्र प्रीत्यतिशयं व्यञ्जयति — ईषत्स्मितरोचिषा गिरेति करे स्पृशनिति च ।

अस्य श्रीकृष्णोपासकत्वं श्रीगोपालतापनीवाक्येन दर्शितम् । तथा च ब्रह्मसंहितायाम् (५।२२–२६) —

तत्र ब्रह्माभवद् भूयश्चतुर्वेदी चतुर्मुखः ॥ ६९ ॥
सञ्जातो भगवच्छक्त्या तत्कालं किल चोदितः ।

सिसृक्षायां मतिं चक्रे पूर्वसंस्कारसंस्कृतम् ।
ददर्श केवलं ध्वान्तं नान्यत् किमपि सर्वतः ॥ ७० ॥
उवाच पुरतस्तस्मै तस्य दिव्या सरस्वती ।
कामः कृष्णाय गोविन्द ङे गोपीजन इत्यपि ।
वल्लभाय प्रिया वह्नेर्मन्त्रं ते दास्यति प्रियम् ॥ ७१ ॥
तपस्त्वं तप एतेन तव सिद्धिर्भविष्यति ॥ ७२ ॥
अथ तेपे स सुचिरं प्रीणन् गोविन्दमव्ययम् ॥ ७३ ॥ इत्यादि ॥ श्रीशुकः ॥

११ । अथ सा भगवत्ता च नारोपिता किन्तु स्वरूपभूतैवेत्येतमर्थं पुनर्विशेषतः स्थापयितुं प्रकरणान्तरमारभ्यते । तत्र वस्तुनस्तस्य सशक्तित्वमाह "वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु" इत्यस्य विशेषणाभ्यामेव "शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्" (भा० १।१।२) इति । शिवं परमानन्दः । तद्दानं स्वरूपशक्त्या । तापत्रयं मायाशक्तिकार्यं तदुन्मूलनं च तयैवेति ॥ श्रीव्यासः ॥

१२ । ते च स्वरूपशक्तिमायाशक्ती परस्परविरुद्धे तथा तयोर्वृत्तयश्च स्वस्वगण एव परस्पर-विरुद्धा अपि बह्व्यः । तथापि तासामेकं निधानं तदेवेत्याह (भा० ६।४।३१) —

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति ।
कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥ ७४ ॥

यत् यस्य शक्तयो विवादस्य संवादस्य च भुवः स्थानानि भवन्ति । स्पष्टम् ॥ दक्षः श्रीपुरु-षोत्तमम् ॥

१३ । तथा (भा० ४।९।१६) —

यस्मिन् विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतन्ति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् ।
तद्ब्रह्म विश्वभवमेकमनन्तमाद्यमानन्दमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ ७५ ॥

आनुपूर्व्यात् स्वस्ववर्गे उत्तममध्यमकनिष्ठभावेन वर्तमाना विविधशक्तयः प्रायः परस्परं विरुद्धगतयोऽपि यस्मिन् यदाश्रित्य अनिशं पतन्ति प्रवर्तन्ते स्वस्वव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ श्रीध्रुवः श्रीध्रुवप्रियम् ॥

१४ । तथा (भा० ४।१७।३३) —

सर्गादि योऽस्यानुरुणद्धि शक्तिभिर्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः ।
तस्मै समुन्नद्धविरुद्धशक्तये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥ ७६ ॥

टीका च — अनुरुणद्ध्यनुवर्तते करोति । द्रव्याणि महाभूतानि । क्रिया इन्द्रियाणि । कारका देवाः । चेतना बुद्धिः । आत्मा अहङ्कारः । तैः स्वशक्तिरूपैः समुन्नद्धाः समुत्कटा निरुद्धाः शक्तयो यस्य । इत्येषा ॥ श्रीमैत्रेयो विदुरम् ॥

१५ । तासामचिन्त्यत्वमाह "आत्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः" (भा० ३।३३।३) इति ।

स्पष्टम् । उक्तं चाचिन्त्यत्वम् "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" (ब्र० २।१।२७) इत्यादौ । "आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि" (ब्र० २।१।२८) इत्यादौ च ॥ श्रीदेवहूतिः श्रीकपिलदेवम् ॥

१६ । शक्तेस्तत्स्वाभाविकरूपत्वमाह (भा० ११।३।३७) —

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ।
ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिर्ब्रह्मैव भाति सदसच् च तयोः परं यत् ॥ ७७ ॥

ब्रह्मैव उरुशक्तिरनेकात्मकशक्तिमद् भाति । एवकारेण ब्रह्मण एव सा शक्तिर्न तु कल्पितेति स्वाभाविकरूपत्वं शक्तेर्बोधयति । तत्र हेतुः — यद् ब्रह्म सत् स्थूलं कार्यं पृथिव्यादिरूपम् । असत् सूक्ष्मं कारणं प्रकृत्यादिरूपं तयोर्बहिरङ्गवैभवयोः परं स्वरूपवैभवं श्रीवैकुण्ठादिरूपं तटस्थवैभवं शुद्धजीवरूपं च । अन्यथा तत्तद्भावासिद्धिः ।

किंरूपतया तत्तद्रूपम् ? तत्राह — ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया महदादिलक्षणज्ञानशक्तिरूपत्वेन सूत्रादिलक्षणक्रियाशक्तिरूपत्वेन तन्मात्रादिलक्षणार्थरूपत्वेन प्रकृतिलक्षणतत्तत्सर्वैक्यरूपत्वेन सदसद्रूपं फलरूपत्वेन तयोः परम् । तत्र फलं पुरुषार्थस्वरूपं सवैभवं भगवदाख्यं चिद्वस्तु तदनुगतत्वात् शुद्धजीवाख्यं चिद्वस्तु च । एतेन ज्ञानक्रियादिरूपेणोरुशक्तित्वं व्यञ्जितम् ।

शक्तेः स्वाभाविकरूपत्वं सप्रमाणं स्पष्टयति — आदौ यदेकं ब्रह्म तदेव सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृत्प्रधानम् । ततः क्रियाशक्त्या सूत्रं ज्ञानशक्त्या महानिति । ततोऽहमहङ्कार इति । तदेव च जीवं शुद्धस्वरूपं जीवात्मानं तदुपलक्षणकं वैकुण्ठादिवैभवं च प्रवदन्ति वेदाः ।

ते च "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" (छा० ६।२।१) इत्याद्याः ।

आदावेकं ततस्तत्तद्रूपमिति शक्तेः स्वाभाविकत्वमायातम् अन्यस्यासद्भावेनौपाधिकत्वायोगात् । स्वरूपवैभवस्याङ्गप्रत्यङ्गवन् नित्यसिद्धत्वेऽपि सूर्यसत्तया तद्रश्मिपरमाणुवृन्दस्येव तत्सत्तया लब्धसत्ताकत्वात् तदुपादानकत्वं तदादिकत्वं च स्यात् "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" (कठ २।२।१५) इति श्रुतेः ।

शक्तेरचिन्त्यत्वं स्वाभाविकत्वं चोक्तं श्रीविष्णुपुराणे (वि० पु० १।३।१) —

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।
कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥ ७८ ॥

इति मैत्रेयप्रश्नानन्तरं श्रीपराशर उवाच (वि० पु० १।३।२) —

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।
यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।
भवन्ति तपसां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ॥ ७९ ॥ इति ।

अत्र श्रीधरस्वामिटीका च — तदेवं ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुक्तम् । तत्र शङ्कते निर्गुणस्येति । सत्त्वादिगुणरहितस्य अप्रमेयस्य देशकालाद्यपरिच्छिन्नस्य शुद्धस्य अदेहस्य सहकारिशून्यस्येति वा अमलात्मनः पुण्यपापसंस्कारशून्यस्य रागादिशून्यस्येति वा । एवम्भूतस्य ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वमिष्यते । एतद्विलक्षणस्यैव लोके घटादिषु कर्तृत्वादिदर्शनादित्यर्थः ।

परिहरति — शक्तयः इति सार्द्धेन । लोके हि सर्वेषां भावानां मणिमन्त्रादीनां शक्तयोऽचिन्त्यज्ञानगोचराः । अचिन्त्यं तर्कासहं यज्ज्ञानं कार्यान्यथानुपपत्तिप्रमाणकं तस्य गोचराः सन्ति । यद् वा अचिन्त्या भिन्नाभिन्नत्वादिविकल्पैश्चिन्तयितुमशक्याः केवलमर्थापत्तिज्ञानगोचराः सन्ति ।

यत एवमतो ब्रह्मणोऽपि तास्तथाविधाः शक्तयः सर्गादिहेतुभूता भावशक्तयः स्वभावसिद्धाः शक्तयः सन्त्येव पावकस्य दाहकत्वादिशक्तिवत् । अतो गुणादिहीनस्याप्यचिन्त्यशक्तिमत्त्वाद् ब्रह्मणः सर्गादिकर्तृत्वं घटत इत्यर्थः ।

श्रुतिश्च (श्वे० ६।८) —

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ८० ॥

“मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरम्” (श्वे० ४।१०) इत्यादि ।

यद्वेवं योजना — सर्वेषां भावानां पावकस्योष्णताशक्तिवदचिन्त्यज्ञानगोचराः शक्तयः सन्त्येव । ब्रह्मणः पुनस्ताः स्वभावभूताः स्वरूपादभिन्नाः शक्तयः “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” (श्वे० ६।८) इति श्रुतेः ।

अतो मणिमन्त्रादिभिरग्न्यौष्ण्यवन् न केनचिद् विहन्तुं शक्यन्ते । अत एव तस्य निरङ्कुशमैश्वर्यम् । तथा च श्रुतिः “स वा अयमस्य सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः” (बृ० ४।४।२२) इत्यादिः । यत एवमतो ब्रह्मणो हेतोः सर्गाद्या भवन्ति । नात्र काचिदनुपपत्तिः । इत्येषा ।

अत्र प्रश्नः — सोऽयं ब्रह्म खलु निर्विशेषमेवेति पक्षमाश्रित्य परिहारस्तु सविशेषमेवेति पक्षमाश्रित्य कृत इति ज्ञेयम् । अत एव प्रश्ने शुद्धस्येत्यत्रादेहस्येत्यपि व्याख्यातम् । शुद्धत्वं ह्यत्र केवलत्वं मतं तच् च युक्तं परिहारे ब्रह्मणि शक्तिस्थापनात् । पूर्वपक्षमते ब्रह्मणि शक्तिरपि नास्तीति गम्यते ।

ततः प्रश्नवाक्येऽप्येवमर्थान्तरं ज्ञेयम् । निर्गुणस्य प्राकृताप्राकृतगुणरहितस्य अत एव प्रमाणागोचरस्य तत एवामलात्मनोऽपि शुद्धस्य न तु स्फटिकादेरिव परच्छाययान्यथादृष्टस्य । तदेवं निर्विशेषतामवलम्ब्य प्रश्ने सिद्धे परिहारे तु प्रथमयोजनायां निर्विशेषपक्षमनादृत्य ब्रह्मणि कर्तृत्वप्रतिपत्त्यर्थं शक्तयः साधिताः ।

द्वितीययोजनायां तत्र च विशेषप्रतिपत्त्यर्थं यथा जलादिषु कदाचिदुष्णतादिकमागन्तुकं स्यात् तथा ब्रह्मणि न स्यादिति निर्धारितम् “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” (श्वे० ६।८) इति श्रुतेः । तथा मणिमन्त्रादिभिरिति व्यतिरेकदृष्टान्त इत्यतो ब्रह्मशक्तयस्तु नान्येन पराभूता इत्येतच् च दर्शितम् । उभयत्र च स्वरूपशक्तिप्रभावमात्रेण प्राकृतसत्त्वादिगुणपरिणामरूपसर्गादिसाधकत्वादावेशाभावेन तद्दोषस्यालेपश्च दर्शितः ।

किं च ब्रह्मपदेन “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” (छा० ३।१४।१) इति प्रसिद्धिं व्यज्य सत्त्वादिगुणमयमायायास्तदनन्यत्वेऽपि निर्गुणस्येति प्राकृतगुणैरस्पृष्टत्वमङ्गीकृत्य तेषां बहिरङ्गत्वं स्वीकृतम् ।

तदेतदेव "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" (श्वे० ४।१०) इत्येषा श्रुतिः स्वीचकार । "मायां च तदपाश्रयाम्" (भा० १।७।४) इतिवन् महेश्वरत्वान् मायाया बहिरङ्गया आश्रय इति तां पराभूय स्थितमिति च लभ्यते ।

तस्मात् पूर्ववदत्रापि शक्तिमात्रस्य स्वाभाविकत्वं मायादोषास्पृष्टत्वं च साधितम् । अत एव प्रयोगश्चायम् — ब्रह्म स्वाभाविकशक्तिमद् वस्तुत्वादग्निवद् व्यतिरेके शशविषाणादिवदिति । श्रुतौ च "मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरम्" (श्वे० ४।१०) इति ।
अत एव श्रीगीतोपनिषत्सु च (गीता १३।१२) —

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन् नासदुच्यते ॥ ८१ ॥

"सर्वतः पाणिपादं तत्" इत्यादि ।

अत्रेयं प्रक्रिया — एकमेव तत्परमतत्त्वं स्वाभाविकाचिन्त्यशक्त्या सर्वदैव स्वरूपतद्रूपवैभवजीवप्रधानरूपेण चतुर्धावतिष्ठते । सूर्यान्तर्मण्डलस्थतेज इव मण्डलतद्बहिर्गतरश्मितत्प्रतिच्छविरूपेण । एवमेव श्रीविष्णुपुराणे (वि० पु० १।२२।५४) —

एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥ ८२ ॥ इति ।

"यस्य भासा सर्वमिदं विभाति" (कठ २।२।१५) इति श्रुतेः । अत्र व्यापकत्वादिना तत्तत्समावेशाद्यनुपपत्तिश्च शक्तेरचिन्त्यत्वेनैव पराहता । दुर्घटघटकत्वं ह्यचिन्त्यत्वम् ।

शक्तिश्च सा त्रिधा अन्तरङ्गा तटस्था बहिरङ्गा च । तत्रान्तरङ्गया स्वरूपशक्त्याख्यया सूर्यतन्मण्डलस्थानीयपूर्णेनैव स्वरूपेण वैकुण्ठादिस्वरूपवैभवरूपेण च तदवतिष्ठते । तटस्थया रश्मिस्थानीयचिदेकात्मशुद्धजीवरूपेण । बहिरङ्गया मायाख्यया प्रतिच्छविगतवर्णशाबल्यस्थानीयतदीयबहिरङ्गवैभवजडात्मप्रधानरूपेण चेति चतुर्धात्वम् । अत एव तदात्मकत्वेन जीवस्यैव तटस्थशक्तित्वम् । प्रधानस्य च मायान्तर्भूतत्वमभिप्रेत्य शक्तित्रयं श्रीविष्णुपुराणे (वि० पु० ६।७।६१ ६३) गणितम् —

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा ।
अविद्याकर्मसञ्ज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥ ८३ ॥
तया तिरोहितत्वाच् च शक्तिः क्षेत्रज्ञसञ्ज्ञिता ।
सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते ॥ ८४ ॥ इति ।

अविद्या कर्म कार्यं यस्याः सा तत्सञ्ज्ञा मायेत्यर्थः । यद्यपीयं बहिरङ्गा तथाप्यस्यास्तटस्थशक्तिमयमपि जीवमावरितुं सामर्थ्यमस्तीत्याह — तयेति । तारतम्येन तत्कृतावरणस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु देहेषु लघुगुरुभावेन वर्तते इत्यर्थः । तदुक्तम् "यया सम्मोहितो जीवः" (भा० १।७।५) इति ।

अत एव जीवस्य रश्मिस्थानीयत्वान् मण्डलविलक्षणमायाव्यवधानतिरोधापनीयवैभवत्वं युक्तम् । तदनन्तरं चोक्तं यया (मायया) क्षेत्रज्ञशक्तिः सा तारतम्येन वर्तत इति । ययैवाचि-

न्त्यमायया चिद्रूपतानिर्विकारतादिगुणरहितस्य प्रधानस्य जडत्वं विकारित्वं चेति ज्ञेयम् । प्रधानस्य मायाव्यङ्गत्वं चाग्रे दर्शयिष्यते ।

अत्रान्तरङ्गत्वतटस्थत्वबहिरङ्गत्वादिनैव तेषामेकात्मकानां तत्तत्साम्यम् न तु सर्वात्मनेति तत्तत्स्थानीयत्वमेवोक्तम् न तु तत्तद्रूपत्वम् । ततस्तत्तद्दोषा अपि नावकाशं लभन्त इति ॥ श्रीपिप्पलायनो निमिम् ॥

१७ । तदेवं सर्वाभिर्मिलित्वा चिदचिच्छक्तिर्भगवान् । एवमेव परमेश्वरत्वेन स्तूयमानं ब्रह्माणं प्रति हिरण्यकशिपुनाप्युक्तम् "चिदचिच्छक्तियुक्ताय" (भा० ७।३।३४) इति ।

चिद्वस्तुनश्चिद्वस्त्वन्तराश्रयत्वं रश्म्याभासादिज्योतिषो ज्योतिर्मण्डलाश्रयत्वमिव । अत्र तटस्थाख्या जीवशक्तिर्यथावसरं परमात्मसन्दर्भे विवरणीया । अथान्तरङ्गाख्याविवरणाय बहिरङ्गाप्युद्दिश्यते यतः परा अपरा चेति श्रीविष्णुपुराणे (वि० पु० १।१९।७६–७७) श्रूयते —

> सर्वभूतेषु सर्वात्मन् या शक्तिरपरा तव ।
> गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतायै सुरेश्वर ॥ ८५ ॥
> यातीतगोचरा वाचां मनसां चाविशेषणा ।
> ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या वन्दे तामीश्वरीं पराम् ॥ ८६ ॥ इति ।

सैषा बहुवृत्तिकैव ज्ञेया "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" (श्वे० ६।८) इति श्रुतेः ।

१८ । तत्र बहिरङ्गामाह (भा० २।९।३३) —

> ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।
> तद् विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ॥ ८७ ॥

अर्थं परमार्थभूतं मां विना यत् प्रतीयेत मत्प्रतीतौ तत्प्रतीत्यभावात् मत्तो बहिरेव यस्य प्रतीतिरित्यर्थः । यच् चात्मनि न प्रतीयेत यस्य च मदाश्रयत्वं विना स्वतः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः ।

तथालक्षणं वस्तु आत्मनो मम परमेश्वरस्य मायां जीवमाया गुणमायेति द्व्यात्मिकां मायाख्यशक्तिं विद्यात् । अत्र शुद्धजीवस्यापि चिद्रूपत्वाविशेषेण तदीयरश्मिस्थानीयत्वेन च स्वान्तःपात एव विवक्षितः । तत्रास्या द्व्यात्मिकत्वेनाभिधानं दृष्टान्तद्वैविध्येन लभ्यते ।

तत्र जीवमायाख्यस्य प्रथमांशस्य तादृशत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्नसम्भावनां निरस्यति — यथाभास इति । आभासो ज्योतिर्बिम्बस्य स्वीयप्रकाशाद् व्यवहितप्रदेशे कथञ्चिदुच्छलितप्रतिच्छविविशेषः । स यथा तस्माद् बहिरेव प्रतीयते न च तं विना तस्य प्रतीतिस्तथा सापीत्यर्थः । अनेन प्रतिच्छविपर्यायाभासधर्मत्वेन तस्यामाभासाख्यत्वमपि ध्वनितम् । अतस्तत्कार्यस्याभासाख्यत्वं क्वचित् "आभासश्च निरोधश्च" (भा० २।१०।७) इत्यादौ ।

अत्र स यथा क्वचिदत्यन्तोद्भटात्मा स्वचाक्चिक्यच्छटापतितनेत्राणां नेत्रप्रकाशमावृणोति । तमावृत्य च स्वेनात्यन्तोद्भटतेजस्त्वेनैव द्रष्टृनेत्रं व्याकुलयन् स्वोपकण्ठे वर्णशाबल्यमुद्गिरति । कदाचित् तदेव पृथग्भावेन नानाकारतया परिणमयति । तथेयमपि जीवज्ञानमावृणोति । सत्त्वादिगुणसाम्यरूपां गुणमायाख्यां जडां प्रकृतिमुद्गिरति । कदाचित् पृथग्भूतान् सत्त्वादिगुणान्नानाकारतया परिणमयति चेति ज्ञेयम् । तदुक्तम् "एकदेशस्थितस्याग्नेः" (वि० पु० १।२२।५४) इत्यादि ।

तथा चायुर्वेदविदः —

जगद्योनेरचिन्त्यस्य चिदानन्दैकरूपिणः ।
पुंसोऽस्ति प्रकृतिर्नित्या प्रतिच्छायेव भास्वतः ॥ ८८ ॥
अचेतनापि चैतन्ययोगेन परमात्मनः ।
अकरोद् विश्वमखिलमनित्यं नाटकाकृतिः ॥ ८९ ॥ इति ।

तदेवं निमित्तांशो जीवमाया । उपादानांशो गुणमायेत्यग्रेऽपि विवेचनीयम् ।

अथैवं सिद्धम् — जीवमायाख्यं गुणमायाख्यं द्वितीयमप्यंशं दृष्टान्तेन स्पष्टयति "यथा तम" इति । तमःशब्देनात्र पूर्वोक्तं तमःप्रायं वर्णशाबल्यमुच्यते । तद्यथा तन्मूलज्योतिष्यसदपि तदाश्रयत्वं विना न सम्भवति तद्वदियमपीति ।

अथवा मायामात्रनिरूपण एव पृथग्दृष्टान्तद्वयम् । तत्राभासदृष्टान्तो व्याख्यातः । तमोदृष्टान्तश्च । यथान्धकारो ज्योतिषोऽन्यत्रैव प्रतीयते ज्योतिर्विना च न प्रतीयते । ज्योतिरात्मना चक्षुषैव तत्प्रतीतेर्न पृष्ठादिनेति तथेयमपीत्येवं ज्ञेयम् । ततश्चांशद्वयं तु प्रवृत्तिभेदेनैवोह्यं न तु दृष्टान्तभेदेन ।

प्राक्तनदृष्टान्तद्वैधाभिप्रायेण तु पूर्वस्या आभासपर्यायच्छायाशब्देन क्वचित् प्रयोगः । उत्तरस्यास्तमःशब्देनैव चेति । यथा (भा० ३।२०।१८) —

ससर्ज छाययाविद्यां पञ्चपर्वाणमग्रतः ।
तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसञ्ज्ञितः ॥ ९० ॥ इत्यत्र ।

यथा च "क्वाहं तमोमहदहम्" (भा० १०।१४।११) इत्यादौ ।

पूर्वत्राविद्याविद्याख्यनिमित्तशक्तिवृत्तिकत्वाज् जीवविषयकत्वेन जीवमायात्वम् । उत्तरत्र स्वीयतत्तद्गुणमयमहदाद्युपादानशक्तिवृत्तिकत्वाद् गुणमायात्वम् ।

तथा "ससर्ज" (भा० ३।२०।१८) इत्यादौ छायाशक्तिं मायामवलम्ब्य सृष्ट्यारम्भे ब्रह्मा स्वयमविद्यामाविर्भावितवानित्यर्थः । भा० ११।११।३ —

विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् ।
बन्धमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥ ९१ ॥ इत्युक्तत्वात् ।

अनयोराविर्भावभेदश्च श्रूयते । तत्र पूर्वस्याः पाद्मे (पाद्मे १०४।२३-२४) श्रीकृष्णसत्यभामासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये देवगणकृतमायास्तुतौ —

इति स्तुतवन्तस्ते देवास्तेजोमण्डलसंस्थितम् ।
ददृशुर्गगने तत्र तेजोव्याप्तदिगन्तरम् ॥ ९२ ॥
तन्मध्याद् भारतीं सर्वे शुश्रुवुर्व्योमचारिणीम् ।
अहमेव त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः ॥ ९३ ॥ इत्यादि ।

उत्तरस्याः पाद्मोत्तरखण्डे "असङ्ख्यं प्रकृतिस्थानं निविडध्वान्तमवययम्" (पाद्मे ६।९१।५१) इति ॥ श्रीभगवान् ब्रह्माणम् ॥

१९ । अथ स्वरूपभूताख्यामन्तरङ्गां शक्तिं सर्वस्यापि प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तावदाह द्वाभ्याम् (भा० ६।१६।२३–२४) —

यन् न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः ।
अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत् तन् नतोऽस्म्यहम् ॥ ९४ ॥
देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु ।
नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्द्रष्टृपदेशमेति ॥ ९५ ॥

टीका च — यद्ब्रह्म व्योमवद् विततमपि असवः प्राणाः क्रियाशक्त्य न स्पृशन्ति मनादीनि च ज्ञानशक्त्या न विदुः तद्ब्रह्म नतोऽस्मि । तेषां तदज्ञाने हेतुमाह — देहेन्द्रियादयोऽमी यदंशविद्धा यच्चैतन्यांशेनाविष्टाः सन्तः कर्मसु स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति जाग्रत्स्वप्नयोः । अन्यदा सुषुप्तिमूर्च्छादौ नैव प्रचरन्ति यथा अप्रतप्तं लोहं न दहति । अतो यथा लोहमग्निशक्त्यैव दाहकं सदग्निं विना न दहति एवं ब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्तमाना देहादयस्तन् न स्पृशन्ति न विदुश्चेति भावः । इत्येषा ।

अत्राद्वैतशारीरकेऽपि साङ्ख्यमाक्षिप्योक्तं यथा "अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्येत यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धृत्वं तथा सति यन्निमित्तमीक्षिततृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं जगतः कारणम्" इति ।

श्रुतिश्चात्र "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" (कठ २।२।१५) "को ह्यन्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" (तै० २।७।१) "चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्" (बृ० ४।४।१८) इत्याद्या ।

अथ प्रकृतस्यावशिष्टा टीका — जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वाज् जानातु । नेत्याह स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसञ्ज्ञां तदेवैति प्राप्नोति । नान्यो जीवो नामास्ति । "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" (बृ० ३।७।२३) इत्यादि श्रुतेः । यद् वा द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसञ्ज्ञं जीवमपि तदेवैति जानाति न तु जीवस्तज् जानातीत्यर्थः । इत्येषा ।

तदुक्तम् "त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः" (भा० २।१०।९) इति । श्रुतौ च जीवो नामातोऽन्यः स्वयं सिद्धो नास्ति परन्तु तदात्मक एवेत्यर्थः । तथातोऽन्यो द्रष्टा नास्ति सर्वद्रष्टुस्तस्यापरो द्रष्टा नास्तीत्यर्थ इति व्याख्येयम् ॥ श्रीनारदश्चित्रकेतुम् ॥

२० । किं च (भा० ६।४।२५) —

देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ।
सर्वं पुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥ ९६ ॥

देहश्चासवश्च प्राणा अक्षाणीन्द्रियाणि च मनवोऽन्तःकरणानि भूतानि च मात्राश्च तन्मात्राणि । आत्मानं स्वस्वरूपमन्यं स्वस्वविषयवर्गं तयोः परं देवतावर्गं च न विदुः ।

पुमान् जीवस्तु सर्वमात्मानं स्वस्वरूपं तदन्यं प्रमातारं तयोः परं देहाद्यर्थजातं तदधिष्ठातृदेवतावर्गं च वेद । तथा देहादिमूलभूतान् गुणांश्च सत्त्वादीन् वेद । तत्तज्ज्ञोऽप्यसौ यं सर्वज्ञं देहादिजीवान्ताशेषज्ञातारं न वेद तमनन्तम् "महद्गुणत्वाद् यमनन्तमाहुः" (भा० १।१८।१९) इति प्रथमोक्तिदिशा स्वरूपभूतानन्तशक्तिमीडे ।

अत एव "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" (बृ० २।४।१४) इत्यारभ्य जीवस्येतरद्रष्टृत्वमुक्त्वा "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्" ।

इत्यादिना तस्य परमात्मद्रष्टृत्वं निषिद्ध्य परमात्मनस्तु तत्तत्सर्वद्रष्टृत्वं स्वद्रष्टृत्वमप्यस्तीति "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" (बृ० २।४।१४) इत्यनेनाह । अस्य जीवस्य तदधिष्ठनभूतस्य य आत्मा परमात्मा स एव यत्र स्वस्मिन् स्वरूपे तच्छक्त्यादिकं सर्वमभूत् न तु वस्त्वन्तरप्रवेशेनेत्यर्थः ।

अयमर्थः — यत्र मायावैभवे द्वैतमिव भवति । तन्मूलकत्वात् तदनन्यदपि मायाख्याचिन्त्यशक्तिहेतुकतया जडमलिननश्वरत्वेन तद्विलक्षणतया सम्पादितम् । ततः स्वतन्त्रसत्ताकमिव मुहुर्जायत इत्यर्थः । तत्तु तत्र इतरो जीव इतरं पदार्थं पश्यति । तस्य करणदृश्ययोर्मिथो योग्यत्वादिति भावः ।

यत्र तु स्वरूपवैभवे तस्य जीवस्य रश्मिस्थानीयस्य मण्डलस्थानीयो य आत्मा परमात्मा स एव स्वरूपशक्त्या सर्वमभूत् । अनादित एव भवन्नास्ते न तु तत्प्रवेशेन तत्तत्र इतरः स जीवः केनेतरेण करणभूतेन कं पदार्थं पश्येत् न केनापि कमपि पश्येदित्यर्थः । न हि रश्मयः स्वशक्त्या सूर्यमण्डलान्तर्गतवैभवं प्रकाशयेयुर्न चार्चिषो वह्निं निर्दहेयुरिति भावः । तदेवं सति यस्य खल्वेवमनन्तं स्वरूपवैभवं तं विज्ञातारं सर्वज्ञं परमात्मानं केन इतरेण करणेन विजानीयात् । न केनापीत्यर्थः । तदेवं ज्ञानशक्तौ तत्र सिद्धायां क्रियेच्छाशक्ती च लक्ष्येते ॥ दक्षः श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

२१ । वशीकृतमायत्वेनापि तामाह (भा० ७।९।२२) —

> स त्वं हि नित्यविजितात्मगुणः स्वधाम्ना कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः ।
> ९७ ॥ इति ।

"स्वधाम्ना चिच्छक्त्या यतः कालो मायाप्रेरकः" इति टीका च । आत्मा त्वत्र जीवः तस्य गुणाः सत्त्वादयः "सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे" (भा० ११।२५।१२) इत्युक्तत्वात् ॥ श्रीप्रह्लादः श्रीनरसिंहम् ॥

२२ । तथा च (भा० ५।१८।३८) —

> करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः ।
> माया यथायो भ्रमते तदाश्रयं ग्राव्णो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ॥ ९८ ॥

टीका च — यस्येक्षितुर्जीवार्थमीप्सितम् । अत्यन्तानिच्छायामीक्षणायोगात् । स्वार्थं तु नेप्सितम् । विश्वस्थित्यादि स्वगुणैर्माया करोति । तस्या जडत्वेऽपीश्वरसन्निधानात् प्रवृत्तिं दृष्टान्तेनाह यथायो लोहं ग्राव्णोऽयस्कान्तान् निमित्ताद् भ्रमति । तदाश्रयं तदभिमुखं सत् । गुणानां कर्मणां च जीवादृष्टानां साक्षिणे तस्मै नमः । इत्येषा ॥ भूः श्रीवराहदेवम् ॥

२३ । अथ मायाशक्तिशाबल्ये कैवल्यानुपपत्तेः कैवल्येऽप्यनुभवाभावे तदानन्दस्यार्थतानुपपत्तेश्चान्यथानुपपत्तिप्रमाणतस्तामेवाह (भा० १।७।२३) —

> त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ।
> मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि ॥ ९९ ॥

त्वं साक्षात् स्वयमेवाद्यः पुरुषो भगवान् । तथा य ईश्वरः अन्तर्याम्याख्यः पुरुषः सोऽपि त्वमेव । तदेवमुभयस्मिन्नपि प्रकाशे प्रकृतेः परस्तदसङ्गी ।

ननु कथं केवलानुभवानन्दस्यापि तदनुभवित्वं यतो भगवत्त्वमपि लक्ष्येत । कथं चेश्वरत्वात् प्रकृत्यधिष्ठातृत्वेऽपि तदसङ्गित्वम् ?

तत्राह "मायां व्युदस्य" इति । अव्यभिचारिण्या स्वरूपशक्त्या तामाभासशक्तिं दूरे विधाय । तथैव स्वरूपशक्त्या कैवल्ये ।

भा० ११।९।१८—

परावराणां परम आस्ते कैवल्यसञ्ज्ञितः ।
केवलानुभवानन्दसन्दोहो निरुपाधिकः । १०० ॥।

इत्येकादशोक्तरीत्या कैवल्याख्ये केवलानुभवानन्दे ।

आत्मनि स्वस्वरूपे स्थितः । अनुभूतस्वरूपसुख इत्यर्थः । तदुक्तं षष्ठे "देवैरपि स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान्" (भा० ६।९।३३) इति । सन्दोहशब्देन चैकादशे वैचित्री दर्शिता सा च शक्तिवैचित्र्यादेव भवतीति । अत एवमस्त्येव स्वरूपशक्तिः ।

प्रकृतिर्नामात्र मायायास्त्रैगुण्यम् । एवमेव शक्तित्रयविवृतिः स्वामिभिरेव दर्शिता । तथाहि श्रीदेवहूतिवाक्ये (भा० ३।२४।३३)—

परं प्रधानं पुरुषं महान्तं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम् ।
आत्मानुभूत्यानुगतप्रपञ्चं स्वच्छन्दशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ॥ १०१ ॥

इत्यत्र परं परमेश्वरम् । तत्र हेतुः—स्वच्छन्दाः शक्तयो यस्य तमेवाह प्रधानं प्रकृतिरूपम् पुरुषं तदधिष्ठातारम् महान्तं महत्तत्त्वस्वरूपम् कालं तेषां क्षोभकम् त्रिवृतमहङ्कारभूतम् लोकात्मकं तत्पालात्मकं च । तदेवं मायया प्रधानादिरूपतामुक्त्वा चिच्छक्त्या निष्प्रपञ्चतामाह—आत्मानुभूत्या चिच्छक्त्यानुगतः स्वस्मिन् लीनः प्रपञ्चो यस्य तम् । कविं सर्वज्ञं प्रधानाद्याविर्भावसाक्षिणमित्यर्थ इति ।

अत्र पुरुषस्यापि मायान्तःपातित्वं तदधिष्ठातृतयोपचर्यत एव । वस्तुतस्तस्य तु तस्याः परत्वम् । तथा च श्रीकपिलदेववाक्ये (भा० ३।२६।३)—

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥ १०२ ॥ इति ।

नामस्वरूपयोर्निरूपणेन महासंहितायामपि विविक्तं तत्त्रिशक्ति—

श्रीर्भूर्दुर्गेति या भिन्ना जीवमायामहात्मनः ।
आत्ममाया तदिच्छा स्याद् गुणमाया जडात्मिका ॥ १०३ ॥ इति ।

अस्यार्थः—श्रीरत्र जगत्पालनशक्तिः । भूस्तत्सृष्टिशक्तिः । दुर्गा तत्प्रलयशक्तिः । तत्तद्रूपेन या भेदं प्राप्ता सा जीवविषया तच्छक्तिर्जीवमायेत्युच्यते ।

पाद्मे श्रीकृष्णसत्यभामासंवादीयकार्तिकमाहात्म्ये "अहमेव त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधै-र्गुणैः" (पाद्मे ६।७३।२३१) इत्येतद्वाक्यानन्तरम् । पाद्मे ६।७३।२३४ —

ततः सर्वेऽपि ते देवाः श्रुत्वा तद्वाक्यचोदिताः ।
गौरीं लक्ष्मीं धरां चैव प्रणेमुर्भक्तितत्पराः ॥ १०४ ॥ इति ।

एकादशे च (भा० ११।३।१६) —

एषा माया भगवतः सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ।
त्रिवर्णा वर्णितास्माभिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १०५ ॥ इति ।

आत्ममाया स्वरूपशक्तिः ।

मीयतेऽनयेति मायाशब्देन शक्तिमात्रमपि भण्यते (भा० १०।१३।४५) —

तम्यां तमोवन् नैहारं खद्योतार्चिरिवाहनि ।
महतीतरमायैश्यं निहन्त्यात्मनि युञ्जतः ॥ १०६ ॥ इति ब्रह्मवाक्यं तथैव सङ्ग-च्छते ।

शक्तिमात्रस्य तारतम्यं हि तत्र विवक्षितम् । स्वल्पा शक्तिः खल्वनृतस्य सत्यस्य वा व्यञ्जिका भवतु नाम पराभवाय कल्पत एवेति हि तत्र गम्यते । दृष्टान्ताभ्यां च तथैव प्रक-टितम् "तम्यां तमोवत्" इत्यादिभ्याम् । तथा युद्धेषु मायामयशस्त्रादिना बहवश्छिन्नभिन्ना जाता इति पुराणादिषु श्रूयते । ततः सा च माया मिथ्याकल्पिका न भवतीति गम्यते । न हि मरुमरीचिकाजलेन केचिदार्द्रा भवन्तीति ।

स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः ।
अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनम् ॥ १०७ ॥

इति चतुर्वेदशिखाख्या श्रुतिश्च तथैव प्रवर्तते ।

ततश्च "आत्ममाया तदिच्छा स्यात्" इत्यत्र ज्ञानक्रिये अपि लक्ष्येते । ज्ञानक्रियावृत्त्योरपी-च्छोपलक्षितत्वात् तेऽपि गृह्येते ।

अत एव "माया वयुनं ज्ञानम्" इति निघण्टौ च पर्यायशब्दाः —

त्रिगुणात्मिकाथ ज्ञानं च विष्णुशक्तिस्तथैव च ।
मायाशब्देन भण्यते शब्दतत्त्वार्थवेदिभिः ॥ १०८ ॥ इति शब्दमहोदधौ ।

त्रिगुणात्मिकात्र जगत्सृष्ट्यादिशक्तिः । सा च द्विधेत्युक्तमेव । "माया स्याच् छाम्बरीबुद्ध्योः" इति त्रिकाण्डशेषे । "माया दम्भे कृपायां च" इति विश्वप्रकाशे ।

व्याख्यातं च टीकाकृद्भिरेकादशे "कालो मायामये जीवे" (भा० ११।२४।२७) इत्यत्र "माया-प्रवर्तके ज्ञानमये वा" इति । नवमे "दौष्मन्तिरत्यगान्मायां देवानां गुरुमाययौ" (भा० ९।२०।२७) इत्यत्र टीका च "देवानामपि मायां वैभवम्" इति । तृतीयेऽपि "आपुः परां मुदम्"

(भा० ३।१५।२६) इत्यादौ योगमायशब्देन सनकादावष्टाङ्गयोगप्रभावं व्याख्याय परमेश्वरे तु चिच्छक्तिविलासो व्याख्यातः । ततस्त्रिभेदैवात्ममायेति सिद्धम् ।

यत्तु —

महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च ।
प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानन्त कथ्यते ॥ १०९ ॥

इति जीवमायाया अपीच्छात्वं दृश्यते तदिच्छाभासत्वेनैवेति ज्ञेयम् । जगत्कार्यहेतौ तस्यां साक्षात् तदिच्छात्वानभ्युपगमात् । गुणमाया त्रिगुणसाम्यं प्रधानमिति ।

अथवा "त्वमाद्यः पुरुषः" (भा० १।७।२३) इत्यादिमूलपद्यमेवमवतार्यम् । श्रीवैकुण्ठे मायां निषेधन्नपि साक्षात् तामेवाह "त्वमाद्य" इति । कैवल्ये मोक्षाख्ये श्रीवैकुण्ठलक्षणे आत्मनि स्वांश एव स्थितः । किं कृत्वा ? तत्रातिविराजमानया चिच्छक्त्या मायां दूरस्थितामपि तिरस्कृत्यैव ।

मतं चैतन्मायादिकं निषेधता श्रीशुकदेवेन (भा० २।९।१०) —

प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ।
न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥ ११० ॥ इति ।

"मोक्षं परं पदं लिङ्गममृतं विष्णुमन्दिरम्" (पाद्मे ६।२२७।७९) इति पाद्मोत्तरखण्डे वैकुण्ठ-पर्यायशब्दाः ॥ अर्जुनः श्रीभगवन्तम् ॥

२४ । अत ऊर्ध्वं गुणादीनां स्वरूपात्मतानिगमनात् स्वरूपशक्तिरेव पुनरपि विव्रियते यावत् सन्दर्भसमाप्तिः । तत्र गुणानां स्वरूपात्मतामाहुः (भा० १०।८७।३८) —

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्
भजति सरूपतां तदनुमृत्युमपेतभगः ।
त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो
महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥ १११ ॥

टीका च — स तु जीवो यद् यस्मादजया मायया अजामविद्यामनुशयीतआलिङ्गेत् । ततो गुणांश्च देहेन्द्रियादीन् जुषन् सेवमानः आत्मतया अध्यस्यन् तदनु तदनन्तरं सरूपतां तद्धर्मयोगं च जुषन्नपेतभगः पिहितानन्दादिगुणः सन् मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति । त्वमुत त्वं तु जहासि तामजां मायाम् ।

ननु सा मय्येवास्ति कथं त्यागः ? तत्राह "अहिरिव त्वचम्" इति । अयं भावः — यथा भुजङ्गः स्वगतमपि कञ्चुकं गुणबुद्ध्या नाभिमन्यते तथा त्वमजां मायाम् । न हि निरन्तराह्लादसंवित्कामधेनुवृन्दपतेरजया कृत्यमिति तामुपेक्षसे । कुत एतत् ? तदाह आत्तभगो नित्यप्राप्तैश्वर्यः । महसि परमैश्वर्ये अष्टगुणिते अणिमाद्यष्टविभूतिमति । महीयसे पूज्यसे विराजसे । कथम्भूतः ? अपरिमेयभगः अपरिमेयैश्वर्यः । न त्वन्येषामिव देशकालपरिच्छिन्नं तवाष्टगुणितमैश्वर्यम् अपि तु परिपूर्णस्वरूपानुबन्धित्वादपरिमितमित्यर्थः । इत्येषा ।

तथा च तत्रैव पूर्वमुक्तम् “त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः” (भा० १०।८७।१४) इति ।

यद्वा अहिरिव त्वचमित्यत्र त्वक्शब्देन परित्यक्ता जीर्णत्वगेवोच्यते । स यथा तां जहातीति तत्समीपमपि न व्रजति तथा त्वमपि मायासमीपं न यासीत्यर्थः ।

अन्यत्र च (भा० १०।३७।२३) —

विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवाञ्छितम् । ११२ ॥ इति ।

तथोद्धवं प्रति श्रीभगवद्वाक्यम् (भा० ११।१५।३) —

सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारगैः ।
तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ११३ ॥ इति ।

अग्रे च “एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः” (भा० ११।१५।५) इति । अत एव दैत्यबालकान् प्रति श्रीप्रह्लादवाक्यम् (भा० ११।१५।५) —

केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः ।
माययान्तर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया ॥ ११४ ॥ इति ।

टीका च — ननु स एव चेत् सर्वत्र तर्हि सर्वत्र सर्वज्ञताद्युपलभ्येत । तत्राह गुणात्मकः सर्गो यस्यास्तया मायया अन्तर्हितमैश्वर्यं येन सः । इत्येषा ।

अत्र भगवदैश्वर्यस्य माययान्तर्हितत्वेन गुणसर्गयेति मायाया विशेषणविन्यासेन च तदतीतत्वं बोधयति स्वरूपवत् । अतः परमेश्वर इति विशेषणमपि तत्सहयोगेन पूर्वमेव दत्तमिति ज्ञेयम् ।

श्रुतयश्च (श्वे० ४।५) —

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ ११५ ॥ इति ।

यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् ? ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मकश्च “दैवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्” (श्वे० १।३) इत्याद्याः ।

अत्र स्वगुणैः इति “यातीतगोचरा वाचाम्” (वि० पु० १।१९।७६) इत्युक्तेः स्वीयस्वभावैरित्यर्थः । अत्र श्रीविष्णुपुराणे षष्ठांशे “निरस्तातिशयाह्लाद” (वि० पु० ६।५।५९) इत्यादिप्रकरणं तदीयश्रीधरस्वामिटीका चानुसन्धेया ॥ श्रुतयः श्रीभगवन्तम् ॥

२५ । तथा (भा० ११।१३।४०) —

मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।
सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयोऽगुणाः ॥ ११६ ॥

टीका च — कथम्भूताः ? अगुणा गुणपरिणामरूपा न भवन्ति किन्तु नित्या इत्यर्थः । इत्येषा ।

तथा च नारदपञ्चरात्रे जितन्तेस्तोत्रे "नमः सर्वगुणातीतषड्गुणायादिवेधसे" इति ।

तदुक्तं ब्रह्मतर्के —

गुणैः स्वरूपभूतैस्तु गुण्यसौ हरिरीश्वरः ।
न विष्णोर्न च मुक्तानां क्वापि भिन्नो गुणो मतः ॥ ११७ ॥ इति ।

कालिकापुराणे देवीकृतविष्णुस्तवे —

यस्य ब्रह्मादयो देवा मुनयश्च तपोधनाः ।
न विवृण्वन्ति रूपाणि वर्णनीयः कथं स मे ॥ ११८ ॥
स्त्रिया मया ते किं ज्ञेया निर्गुणस्य गुणाः प्रभो ।
नैव जानन्ति यद्रूपं सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ११९ ॥ इति ॥ श्रीहंसदेवः सनकादीन् ॥

२६ । अन्यत्र च श्रीहंसवाक्यस्थितादिग्रहणक्रोडीकृतान् तान् बहूनेव "सत्यं शौचम्" (भा० १।१६।२७) इत्यादिभिर्गणयित्वाह (भा० १।१६।२९) —

एते चान्ये च भगवन् नित्या यत्र महागुणाः ।
प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचित् ॥ १२० ॥ इति ।

टीका च — एते एकोनचत्वारिंशत् । अन्ये च ब्रह्मण्यत्वशरण्यत्वादयो महान्तो गुणा यस्मिन् नित्याः सहजा न वियन्ति न क्षीयन्ते स्म । इत्येषा ।

अत्र श्रीविष्णुपुराणम् (वि० पु० ४।१।८४) —

कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः ॥ १२१ ॥
इति ॥ श्रीपृथिवी श्रीधर्मम् ॥

२७ । अत एव आह (भा० १०।२८।६) —

नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ।
न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ॥ १२२ ॥

यत्र भगवदादित्वेन त्रिधैव स्फुरति स्वरूपे माया न श्रूयते । तस्य तथा तथा स्फूर्तिर्मायया न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः — लोकसृष्टावेव विकल्पितुं सृष्टिस्थितिसंहारैर्विविधमीशितुं शीलं यस्याः सा ।

अत एव भूगोलप्रश्ने हेतुत्वेन राज्ञाप्युक्तम् (भा० ५।१६।३) —

भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुम् । १२३ ॥ इति ॥ वरुणः श्रीभगवन्तम् ॥

२८ । तथा (भा० २।५।१२–१३) —

तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि ।
यन्मायया दुर्जयया मां वदन्ति जगद्गुरुम् ॥ १२४ ॥
विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया ।
विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः ॥ १२५ ॥

तम आदिमयत्वेन स्वस्य सदोषत्वात् सच्चिदानन्दघनत्वेन यस्य निर्दोषस्य नेत्रगोचरे विलज्जमानया अमुषा मायया विमोहिता अस्मदादयो दुर्धियः ॥ श्रीब्रह्मा श्रीनारदम् ॥

२९ । तदेवमैश्वर्यादिषट्कस्य स्वरूपभूतत्वमुक्त्वा श्रीविग्रहस्य पूर्णस्वरूपभूतत्वं वक्तुं प्रकरणमारभ्यते । तत्र तस्य तादृशत्वसचिवं (स्वरूपभूतत्वस्य सचिवम्) नित्यत्वं तावत् पूर्वदर्शिततादृशवैकुण्ठाधिष्ठातृत्वेन सिद्धमेव । प्रपञ्चावतीर्णत्वेऽप्याह त्रिभिः (भा० १०।३।२५) —

नष्टे लोके द्विपरार्द्धावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ।
व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यते शेषसञ्ज्ञः ॥ १२६ ॥

अतः शेषसञ्ज्ञः । तत्र युक्तिः (भा० १०।३।२६) —

योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् ।
निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ १२७ ॥

हे अव्यक्तबन्धो सान्निध्यमात्रेण प्रकृतिप्रवर्तक । चेष्टा निमेषोन्मेषरूपाम् ।

श्रुतिश्च “सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि” (महा० ना० १।८) इति ।

सर्वे निमेषादयः कालावयवा विशेषेण द्योतते विद्युत् पुरुषः परमात्मेति श्रुतिपदार्थः ।

सर्वत्र सृष्टिसंहारयोर्निमित्तं काल एव तस्य तु तदङ्गचेष्टारूपत्वात् तौ तत्र न सम्भवत एवेति भावः । तत्र हेत्वन्तरम् — क्षेमधामेति । त्वा त्वाम् ।

अत्र स्वाभीष्टात् तस्मादाविर्भावादेव कंसभयं कैमुत्येन वारितवती । तथैव स्पष्टं पुनराह (भा० १०।३।२७) —

मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् लोकान् सर्वान् निर्भयं नाध्यगच्छत् ।
त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ॥ १२८ ॥

लोकान् प्राप्य निर्भयं भयाभावम् । त्वत्पादाब्जं तु प्राप्येत्युभयत्राप्यन्वयः ।

अत्र त्वत्पादाब्जमिति श्रीविग्रहमेव तथा विस्पष्टं साधितवती । अत एव “अमृतवपुः” इति सहस्रनामस्तोत्रे “मृतं मरणं तद्रहितं वपुरस्येत्यमृतवपुः” इति शङ्करभाष्येऽपि ।

आद्येति जन्माभावोऽपि दर्शितः । सजन्मनि सर्वत्र सादित्वस्यैव सिद्धेः । तदुक्तम् “प्रादुरासीद् यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः” (भा० १०।३।८) इति । श्रुतिश्चात्र “स ब्रह्मणा सृजति स रुद्रेण विलापयति सोऽनुत्पत्तिरलय एव हरिः परः परमानन्दः” इति महोपनिषदि ॥ श्रीदेवकीदेवी श्रीभगवन्तम् ॥

३० । तथा "उत्पत्तिस्थितिलय" इत्यादिपद्ये "यद्रूपं ध्रुवमकृतम्" (भा० ५।२५।९) इति । यस्य श्रीसङ्कर्षणस्य रूपं ध्रुवमनन्तं अकृतं चानादि । अत एव वर्षाधिपोपासनावर्णने भवेनापि तद्रूपमधिकृत्योक्तम् (भा० ५।१७।१९) —

न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते । १२९ ॥ इति ।

यत् तु तत्र तदेव रूपमधिकृत्य श्रीशुकेन "या वै कला भगवतस्तामसी" (भा० ५।२५।१) इति । तथा "भवानीनाथैः" (भा० ५।१७।१६) इत्यादि गद्ये "तामसीं मूर्तिम्" इत्युक्तम् तन्निजांशशिवद्वारा तमोगुणोपकारकत्वेन ज्ञेयम् । "उत्पत्तिस्थितिलय" इत्यादिपद्यानन्तरं श्रीशुकेनैव श्रीनारदवाक्यमनूक्तम् (भा० ५।२५।१०) —

मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र । १३० ॥ इति ।

तस्मान्नित्यमेव सर्वं भगवद्रूपम् । तथा च पाद्मोत्तरखण्डे तत्स्तुतिः "अनादिनिधनानन्तवपुषे विश्वरूपिणे" इति ।

यदत्र स्कान्दादौ क्वचिद्धामकमस्ति तत्तु तत्तत्पुराणानां तामसकल्पकथामयत्वात्तत्तत्कल्पेषु च श्रीभगवता स्वमहिमावरणाद्युक्तमेव । तदिति न भगवत्तत्त्वप्रतिपादनपरम् । शुष्कवैराग्यशिवमहिमादितात्पर्यकत्वात् । ततस्तत्परत्वाभावान्न तत्र याथार्थ्यं च । तथाविधं शिवादिप्रतिपादकं शास्त्रं च वैष्णवैर्न ग्राह्यमिति स्कान्द एव षण्मुखं प्रति श्रीशिवेनोक्तम् "शिवशास्त्रेऽपि तद्ग्राह्यं विष्णुशास्त्रोपयोगि यत्" इति । अत एव पाद्मोत्तरखण्डादौ तथाविधपुराणानामपि तामसत्वमेवोक्तम् ।

न चैवं तेषां पुराणानामप्रामाण्यमापतितम् । परमात्मसन्दर्भे दर्शयिष्यमाणेन मत्स्यपुराणवचनानुसारेण तामसराजसकल्पकथामयत्वं तेषाम् । सात्त्विककल्पकथामयत्वं तु विष्णुप्रतिपादकानां तत्तद्गुणमयत्वमिति तत्तत्कल्पं प्राप्य श्रीविष्णुरेव तथात्मानं प्रत्यायत इति । तथा तथैव च तत्तत्पुराणं प्रस्तौति । तस्माद्यथादृष्टमेव तत्तद्वचनं नान्यथात्वं वहति । किन्तु "सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्" (गीता १४।१७) इति ब्रह्मकाण्डस्येव सात्त्विकपुराणानां सर्वोर्ध्वज्ञानमित्येव लभ्यते । तच्च सात्त्विकपुराण एव दृश्यते च । तदपि परमात्मसन्दर्भे लेख्यम् ।

पाद्मपातालखण्डवैशाखमाहात्म्ये च "व्यामोहाय चराचरस्य जगतस्ते ते पुराणागमाः" (पाद्मे ५।९७।२७) इत्युक्तम् ।

श्रीभागवतेनापि "एवं वदन्ति राजर्षे" (भा० १०।७७।३०) इत्यादिना तादृशं मतं न मतम् । तदिदं तु श्रीकृष्णसन्दर्भे विशिष्य स्थापयिष्यामः ।

स्वमतं तु "सत्यं शौचं दया क्षान्तिः" (भा० १।१६।२७) इत्यादिना श्रीपृथिवीवाक्येन कान्तिसहओजोबलानामपि स्वाभाविकत्वमव्यभिचारित्वं दर्शयता दर्शितम् । "नष्टे लोके" (भा० १०।३।२५) इत्यादिना श्रीदेवकीवाक्येन च ।

तस्मात् साधूक्तम् "यद्रूपं ध्रुवमकृतम्" (भा० ५।२५।९) इति ॥ श्रीशुकः ॥

३१ । विभुत्वमाह (भा० १०।९।१३–१४) —

न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।
पूर्वापरं बहिश्चान्तर्जगतो यो जगच् च यः ॥ १३१ ॥
तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजम् ।
गोपिकोलूखले दाम्ना बबन्ध प्राकृतं यथा ॥ १३२ ॥

टीका च — बन्धनं हि बहिः परिवृतेन दाम्नान्तरावृतस्य भवति । तथात्र पूर्वापरविभागवतो वस्तुनः पूर्वतो दाम धृत्वा परितः परिवेष्टनेन भवति । न त्वेतदस्तीत्याह न चान्तरिति । किं च व्यापकेन व्याप्यस्य बन्धो भवति । तच् चात्र विपरीतमित्याह पूर्वापरमिति । किं च तद्व्यतिरिक्तस्य चाभावान् न बन्ध इत्याह जगच् च य इति । तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजमात्मजं मत्वा बबन्धेति । इत्येषा ।

जगच् च यः इत्यत्र यस्य कारणस्य व्यतिरेकेण कार्यस्य जगतो व्यतिरेकः स्यादिति । तदनन्यस्य जगतस्तच्छक्त्यैव शक्तेस्तदंशांशरूपया रज्ज्वा कथं तस्य बन्धः स्यात् ? न हि वह्निमर्चिषो दहेयुरिति भावः ।

"तं मर्त्यलिङ्गम्" इत्यादौ टीकाकृतामयमभिप्रायः । ननु सर्वव्यापकं कथं बबन्ध । न हि ब्रह्माण्डगोलकादिकमपि कश्चिद् बध्नाति ? तत्राह — मर्त्यलिङ्गं मनुष्यविग्रहम् ।

तर्हि कथं व्यापकत्वम् ? तत्राह — अधोक्षजम् अधःकृतमिन्द्रियजं ज्ञानं येन तं सर्वेन्द्रियज्ञानागोचरं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरचिन्त्यस्वरूपमित्यर्थः । तस्मात् तदाकारत्वेऽपि तस्मिन् विभुत्वमस्त्येवेति भावः । अधोक्षजत्वादेवाव्यक्तत्वमपि व्याख्यातमिति तन् नोद्धृतम् ।

ननु मनुष्यविग्रहत्वेऽप्यपरित्यक्तविभुत्वं कथं मातुर्नास्फुरत् ? तत्राह — आत्मजं मत्वा इति । वत्सलाद्यभिधप्रेमरसविशेषस्य स्वभावोऽयम् । यदसौ स्वानन्दपूरेण तस्य तादृशत्वं प्रत्यनुभवपद्धतिमावृणोतीत्यर्थः । इत्थं चातद्वीर्यकोविदत्वं तस्या माहात्म्यमेव तं रज्जुभिर्बद्धमपि कर्तुस्तस्य प्रेमरसस्यानुभावरूपत्वात् । तदुक्तम् "नेमं विरिञ्चो न भवः" (भा० १०।९।२०) इत्यादि ।

प्राकृतं यथा इत्यनेन अधोक्षजम् इत्यनेन च वस्तुनो व्यापकत्वं मायया तु मर्त्यलिङ्गत्वमित्यपि परिहृतम् । यद्धि तर्कगोचरो भवति तत्रैव कदाचिदसम्भवरीतिदर्शनेन साभ्युपगम्यते । यत्तु स्वत एव तदतीतं तत्र तत्स्वीकृतिरतीवमूर्खता । यथा बाडवनाम्नो वह्नेर्जलनिधिमध्य एव देदीप्यमानतायामैन्द्रजालिकतास्वीकरणम् । श्रुतिश्च "अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेनाथ को वेद यत आबभूव" इत्याद्या ।

किं च यद्गतं बन्धनम् तस्य श्रीविग्रहस्यैव व्यापकत्वं विवक्षितं यत्तदोः सामानाधिकरण्यात् तस्यास्तत्राकोविदत्वोपपादनत्वाच् च । तत्र विग्रहत्वं परिच्छिन्नतायामेव सम्भवति करचरणाद्याकारसन्निवेशात् । तस्मादस्त्येव तस्मिन् परिच्छिन्नत्वं विभुत्वं च युगपदेव । मूलसिद्धान्त एव परस्परविरोधिशक्तिशतनिधानत्वं तस्य दर्शितम् । दृश्यतेऽपि लोके त्रिदोषघ्नमहौषधीनां तादृशत्वम् ।

तथैव विभुत्वमुक्तं ब्रह्मसंहितायाम् (५।३४) —

पन्थास्तु कोटिशतवत्सरसम्प्रगम्यो वायोरथापि मनसो मुनिपुङ्गवानाम् ।
सोऽप्यस्ति यत्प्रपदसीम्न्यविचिन्त्यतत्त्वे गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥

१३३ ॥ इति ।

श्रुतिश्च माध्वभाष्यप्रमाणिता “अस्थूलोऽनणुरमध्यमो मध्यमोऽव्यापको व्यापको हरिरादिरनादिरविश्वो विश्वः सगुणो निर्गुणः” इति ।

तथा नृसिंहतापनी च “तुरीयमतुरीयमात्मानमनात्मानमुग्रमनुग्रं वीरमवीरं महान्तममहान्तं विष्णुमविष्णुं ज्वलन्तमज्वलन्तं सर्वतोमुखमसर्वतोमुखम्” (नृ० ता० ६।१) इत्यादिका ।

ब्रह्मपुराणे च —

अस्थूलोऽनुरूपोऽसावविश्वो विश्व एव च ।
विरुद्धधर्मरूपोऽसावैश्वर्यात् पुरुषोत्तमः ॥ १३४ ॥ इति ।

तथैव दृष्टं श्रीविष्णुधर्मे —

परमाण्वन्तपर्यन्तसहस्रांशाणुमूर्तये ।
जठरान्तायुतांशान्तस्थितब्रह्माण्डधारिणे । १३५ ॥। इति ।

अतः श्रीगीतोपनिषदश्च (गीता ९।४-५) —

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ १३६ ॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ १३७ ॥ इति ।

अव्यक्तमूर्तिना इति एतादृशरूपत्वाद् बुद्धिवैभवागोचरस्वभावविग्रहेणेत्यर्थः ॥ श्रीशुकः ॥

३२ । तदेवं परिच्छिन्नस्यैव तदाकारस्य विभुत्वं पुनर्विद्वदनुभवेनोक्तपोषन्यायेन दर्शयितुं प्रकरणमारभ्यते । तत्रैकादशपद्यान्याह (भा० १०।१४।११)

क्वाहं तमोमहदहं खचराग्निवार्भूसंवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः ।
क्वेदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥ १३८ ॥

स्पष्टम् ।

भा० १०।१४।१२ —

उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे ।
किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूषितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनन्तः ॥ १३९ ॥

अतः सर्वस्य तव कुक्षिगतत्वेन ममापि तथात्वान् मातृवदपराधः सोढव्य इति भावः ।

किं च विशेषतस्तु त्वत्तो मज्जन्म प्रसिद्धमित्याह (भा० १०।१४।१३) —

जगत्त्रयान्तोदधिसम्प्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात् ।
विनिर्गतोऽजस्त्विति वाङ् न वै मृषा किन्त्वीश्वर त्वन् न विनिर्गतोऽस्मि ॥ १४० ॥

तथापि त्वत् त्वत्तः किं तु नोत्पन्नोऽस्मि ? अपि तु त्वत्त एवोत्पन्नोऽस्मीत्यर्थः ।

ननु यद्यहं प्रलयोदधिशायी नारायणः स्यां तर्हि मत्तस्त्वमुत्पन्नोऽसीत्यपि घटते । तत् त्वन्यथैवेत्याशङ्क्याह (भा० १०।१४।१४) —

नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिनामात्मास्यधीशाखिललोकसाक्षी ।
नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनात् तच् चापि सत्यं न तवैव माया ॥ १४१ ॥

हे अधीश । ईशस्य सर्वान्तर्यामिणो नारायणस्याप्युपरि वर्तमान । हे भगवन्नित्यर्थः । हि निश्चितम् । स नारायणस्त्वं नासि किन्तु नारायणोऽसौ तवैवाङ्गमंशः । यद्यप्येवमथापि मम तदङ्गोत्पन्नत्वादङ्गिनस्त्वत्त एवोत्पत्तिरिति भावः ।

कथमसौ नारायण उच्यते । कथं वा मम तस्माद् वैलक्षण्यम् ?

तत्राह — योऽसौ देहिनामात्मा अन्तर्यामिपुरुषः । अत एव नारस्य जीवसमूहस्य अयनमाश्रयो यत्रेति तस्य नारायणत्वम् । साक्षाद् भगवतस्तव तु तदन्तर्यामितायामप्यौदासीन्यमिति भावः ।

किं च अखिललोकसाक्षी यस्मादखिलं लोकं साक्षात् पश्यति तस्मान् नारमयते जानातीति नारायणोऽसौ त्वं पुनस्तेनांशेनैव तद्द्रष्टा न तु साक्षादिति तस्माद् विलक्षण इत्यर्थः ।

तर्हि स नारायणस्त्वं न भवसीति ममाप्यन्यथा नारायणत्वमस्तीति भवताभिप्रेतम् । तत् कथम् ?

इत्यस्योत्तरं तेनैव सम्बोधनेन व्यञ्जयति — अधीशेति । ईशः प्रवर्तकः । ततश्च नारस्य अयनं प्रवृत्तिर्यस्मात् स नारायणः । ततोऽप्यधिकैश्वर्यादधीशस्त्वमपिनारायणः । यथा मण्डलेश्वरोऽपि नृपतिस्तेषामधिपोऽपि नृपतिरिति । श्रीकृष्णस्यैव साक्षात् स्वयम्भगवत्त्वेन तस्मादपि परत्वं कृष्णसन्दर्भे प्रबन्धेन दर्शयिष्यते ।

ननु —

नराज् जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः ।
तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १४२ ॥ इति ।

तथा (वि० पु० १।४।६) —

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १४३ ॥ इति ।

तस्यापि नारायणत्वमन्यथाप्रसिद्धमित्याशङ्क्याह — नरभूजलायनात् तच् चापीति । नरादुद्भूता येऽर्थास्तथा नराज् जातं यज्जलं तदयनाद् यत्तच् चापि नारायणत्वं भवति ।

तर्हि कथं प्रसिद्धिपरित्यागेनान्यथा निर्वक्षि ।

इत्यत आह — सत्यं नेति । तत्प्रलयोदधिजलाद्याश्रयत्वं सत्यं न किन्तु तथाज्ञानं तवैव माययेत्यर्थः । मायात्र प्रतारणशक्तिः । "माया दम्भे कृपायां च" इति विश्वप्रकाशात् । दुर्वितर्क्यस्वरूपशक्त्यैव परिच्छिन्नापरिच्छिन्नायास्त्वन्मूर्तेर्जलादिभिरपरिच्छेदादिति भावः ।

श्लोकचतुष्टयेऽस्मिन् यस्य नारायणस्यान्तर्भूतं महदादिकं सर्वमेव जगत् सोऽपि तवान्तर्भूत इति तात्पर्यम् । नारायणस्य तादृशत्वे मन्त्रवर्णः (महाना० ९।५) —

यच् च किञ्चिज् जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ १४४ ॥ इति ।

३३ । तन्मूर्तेर्जलादिभिरपरिच्छेदे स्वानुभवं प्रमाणयति (भा० १०।१४।१५) —

तच् चेज् जलस्थं तव सज्जगद्वपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव ।
किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किं नो सपद्येव पुनर्व्यदर्शि ॥ १४५ ॥

जगदाश्रयभूतं नारायणाभिधं तव तद्वपुः जलस्थमेवेत्येवं यदि सत् सत्यं स्यात् तर्हि तदैव कमलनालमार्गेणान्तः प्रविश्य संवत्सरशतं विचिन्वतापि मया हे भगवन्नचिन्त्यैश्वर्य । तत् किमिति न दृष्टम् ?

यदि च तद्वपुर्मायामात्रं "माया स्याच् छाम्बरीबुद्ध्योः" इति त्रिकाण्डशेषरीत्या मिथ्याभिव्यञ्जककलाविशेषदर्शितमात्रं स्यात् तर्हि किं वा रूढसमाधियोगविरूढबोधेन मया हृदि तदैव सुष्ठु सच्चिदानन्दघनत्वेन दृष्टं समाध्यनन्तरं किं वा पुनः सपद्येव नो व्यदर्शि न दृष्टम् । अतस्त्वन्मूर्तेर्मायामयत्वं देशविशेषकृतपरिच्छेदश्च सत्यो न भवतीत्यर्थः ।

३४ । एतद्व्याख्याननिदानं तृतीयस्कन्धेतिहासो द्रष्टव्यः । अत्र तच् चापि सत्यम् (भा० १०।१४।१४) इत्यत्र तच् चापि अङ्गं सत्यमेव न तु विराड्वन्मायेति । तच् चेज् जलस्थम् (भा० १०।१४।१५) इत्यत्र च तज् जलस्थं सद्रूपं तव वपुर्यदि जगत् स्यात् प्रपञ्चान्तःपाति स्यादिति व्याकुर्वन्ति ।

तस्मादेवं नारायणाङ्गकस्य भगवद्विग्रहस्य विश्वोऽपि प्रपञ्चोऽन्तर्भूत इति स्वयं भगवता दर्शितम् । श्रीमत्या जनन्यैवानुभूतमित्याह (भा० १०।१४।१६) —

अत्रैव मायाधमनावतारे ह्यस्य प्रपञ्चस्य बहिःस्फुटस्य ।
कृत्स्नस्य चान्तर्जठरे जनन्या मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते ॥ १४६ ॥

अत्रैव तावत् श्रीकृष्णाख्ये मायोपशमनेऽवतारे प्रादुर्भावे बहिश्चान्तर्जठरे च स्फुटस्य दृष्टस्य कृत्स्नस्य जगतः सम्बन्धे पूर्वोक्तं यन् मायात्वं प्रपञ्चकृतत्वत्परिच्छेद्यत्वस्य मिथ्यात्वम् । तज्जनन्या जनन्यै ते त्वया प्रकटीकृतं दर्शितम् । तस्माद् भवान् जगदन्तःस्थ एव जगत् तु भवद्बहिर्भूतमित्येवं मायाधर्मः । वस्तुतस्तु दुर्वितर्क्यस्वरूपशक्त्या मध्यमत्वेऽपि व्यापकोऽसीति भावः ।

३५ । मायाधमन इति यद्भवता कृपया दृष्टप्रमाणेऽपि श्रीविग्रहे सर्वोऽपि प्रपञ्चोऽन्तर्भूत इति दर्शितं तत्सत्यमेवेति द्योतनार्थम् । भगवत्यप्यन्यथाप्रतीतिनिरसनार्थं च पूर्वमेवार्थमुपपादयति (भा० १०।१४।१७) —

यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं भाति यथा तथा ।
तत् त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना ॥ १४७ ॥

यस्य तव कुक्षौ सर्वमिदं सात्मं त्वत्सहितं यथा भाति तत्सर्वमिह बहिरपि तथैव त्वयि भातीत्यन्वयः ।

अयमर्थः — स्वस्य व्रजेऽन्तर्भूततादर्शनेनैव समं व्रजस्य स्वस्मिन्नन्तर्भूततां दर्शयन् तच् चान्तर्बहिर्दर्शनम् "किं स्वप्न एतदुत देवमाया" (भा० १०।८।४०) इत्यादौ श्रीजनन्या एव विचारे स्वाप्निकत्वमायिकत्वबिम्बप्रतिबिम्बत्वानामयोग्यत्वादेकमेवेत्यभिज्ञापयन् किं स्वप्न इत्यादावेव "यः कश्चन औत्पत्तिक आत्मयोगः" इत्यनेन चरमपक्षावसितया दुर्वितर्क्यस्वरूपशक्त्यैव मध्यमपरिमाणविशेष एव सर्वव्यापकोऽस्मीति स्वयमेव भगवान् जननीं प्रति युगपदुभयात्मकं निजधर्मविशेषं दर्शितवान् ।

अत एव द्वितीये "गृह्णीत यद्यदुपबन्धममुष्य माता" (भा० २।७।३०) इत्यादौ "प्रतिबोधितासीत्" इत्युक्तम् । तस्मात् तव कुक्षौ सर्वमिदं यथा भाति । इह बहिरपि तथा तदन्तर्भूतोऽपि तद्व्यापकोऽसीति प्रकारेणैव त्वयि तत्सर्वं भातीति ।

३६ । तदेवं तदिदं प्रपञ्चेन परिच्छेद्यत्वप्रत्ययनं तव मायया स्वयाथार्थ्यावरणशक्त्या विना किं सम्भवति ? नैव सम्भवतीत्यर्थः । मयाप्येवमेवानुभूतमित्याह (भा० १०।१४।१८) —

> अद्यैव त्वदृतेऽस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शितम्
> एकोऽसि प्रथमं ततो व्रजसुहृद्वत्साः समस्ता अपि ।
> तावन्तोऽसि चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयोपासितास्
> तावन्त्येव जगन्त्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते ॥ १४८ ॥

अद्यैव ते त्वया किमस्य विश्वस्य त्वदृते त्वत्तो बहिर्मायात्वं माययैव स्फुरणं भवतीति मम मां प्रति न दर्शितम् ? अपि तु दर्शितमेव । एतन्नराकाररूपात् त्वत्तो बहिरेवेदं जगदिति यन् मुग्धानां भाति तन्माययैवेत्यर्थः ।

कथमेतदाकाररूपस्य मम तादृशत्वम् ?

तत्राह — एकोऽसि इति । व्रजसुहृदादिरूपं यद् यस्मादाविर्भूतं तत्तदखिलमधुनातिरोधानसमये येन पुनरनेन श्रीविग्रहरूपेणावशिष्यते तदद्वयं ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

अशेषप्रापञ्चिकाप्रापञ्चिकवस्तूनां प्रादुर्भावस्थितितिरोभावदर्शनेन तल्लक्षणाक्रान्तत्वादितिभावः । ततश्चास्य ब्रह्मत्वे सिद्धे व्यापकत्वमपि सिद्ध्यतीति तात्पर्यम् ।

३७ । ननु सृष्ट्यादौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा भिन्ना एव कारणभूतास्तथा स्थितौ केचिदन्येऽवताराश्च तत् कथं ममैवं सर्वकारणत्वमुच्यते ? तत्राह (भा० १०।१४।१९) —

> अजानतां त्वत्पदवीमनात्मन्यात्मात्मना भासि वितत्य मायाम् ।
> सृष्टाविवाहं जगतो विधान इव त्वमेषोऽन्त इव त्रिनेत्रः ॥ १४९ ॥

त्वमित्यस्य भासीत्यनेनान्वयः कर्तृक्रिययोरन्वयस्यैव प्राथमिकत्वात् । कर्त्रा चात्र त्वमित्येव मध्यमपुरुषेण युज्यते । तस्मादत्र नेवशब्दः सम्बध्यते किन्त्वेष इत्यत्रैव । ततश्च श्रीविग्रहोऽयं वाच्यः । स्वयं भगवत्त्वेनास्य गुणावतारत्वाभावात् । "अद्यैव त्वदृतेऽस्य" (भा० १०।१४।१८) इत्यनेनाव्यवहितवचनेन विरुद्धत्वाच् च ।

तस्मादयमर्थः — त्वत्पदवीं तव तथाभूतं स्वरूपमजानतामजानतः प्रति । आत्मा तत्तदंशि-स्वरूपस्त्वमेव । आत्मना तत्तदंशेन । मायां सृष्ट्यादिनिमित्तशक्तिम् । अनात्मनि जडरूपे महदाद्युपादाने प्रधाने । वितत्य प्रवर्त्य तत्तत्कार्यभेदेन भिन्न इव भासीत्यर्थः ।

कथम् ? जगतः सृष्टावहं ब्रह्मेव विधाने पालने एष इव एतत्कार्यपरिच्छिन्न इव पालनमात्र-कार्य इवेत्यर्थः । अन्ते त्रिनेत्र इवेति । वस्तुतस्त्वमेव तत्तद्रूपेण वर्तसे मूढास्तु त्वत्तस्तान् पृथक् पश्यन्तीति भावः । यतो द्वितीये ब्रह्मवाक्यम् (भा० २।६।३१) —

> सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।
> विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥ १५० ॥ इति ।

अतो भगवत्स्वरूपैकत्वेन न ब्रह्मादिवद् विष्णुरिवेति निर्दिष्टम् ।

३८ । एवं यथा गुणावतारास्तथान्येऽप्यवतारा इत्याह (भा० १०।१४।२०) —

> सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादःस्वपि तेऽजनस्य ।
> जन्मासतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सदनुग्रहाय च ॥ १५१ ॥

अजनस्य जन्म इत्यनेन प्रादुर्भावमात्रं जन्मेति बोधयति ।

ननु ब्रह्मन् किमत्र विचारितं भवता । यदेकस्या एव मम मूर्तेर्व्यापकत्वे सत्यन्यासां दर्शन-स्थानं न सम्भवतीति ।

तथा जडवस्तूनां घटादीनामेव प्राकट्यप्रकारो लोके दृष्टः कथं तदितरस्वभावानां चिद्वस्तू-नां मम श्रीमूर्त्यादीनामिति ?

यथा यावत्यो विभूतयो मम भवता दृष्टास्तावतीभिरेव भवान् विस्मितो नापराः सन्तीति सम्भावयन्निव तत्परिमितितामधिगतवानस्तीति तथा ये ममांशाः पूर्वं बालवत्सादिरूपास्त एव चतुर्भुजा अभवन्निति कस्यापि रूपस्य कदाचिदुद्भवः कस्यापि कदाचिन्नेति ।

किं च सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसमूर्तित्वाद् युगपदेव सर्वमपि तत्तद्रूपं वर्तत एव किन्तु यूयं सर्वदा सर्वं न पश्यथेति तत्र च यौगपद्यं कथमिति ।

तत्राह (भा० १०।१४।२१) —

> को वेत्ति भूमन् भगवन् परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम् ।
> क्व वा कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन् क्रीडसि योगमायाम् ॥ १५२ ॥

क्व वा कथं वा कति वा कदा वा योगमायां दुस्तर्क्यां चिच्छक्तिं विस्तारयन् तथा तथा प्रवर्तयन् क्रीडसीति भवत ऊतीर्लीलास्त्रिलोक्यां को वेत्ति ? न कोऽपीत्यर्थः । "यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः" (केन० २।३) इति भावः ।

अत्र दुर्ज्ञेयतापुरस्कृतेनैव सम्बोधनचतुष्टयेन चतुर्षु युक्तिमाह — हे भूमन् । क्रोडीकृतानन्त-मूर्त्यात्मकश्रीमूर्ते । अयं भावः — एकमपि मुख्यं भगवद्रूपं युगपदनन्तरूपात्मकं भवति ।

४० । तथैवाक्रूरेण स्तुतम् "बहुमूर्त्येकमूर्तिकम्" (भा० १०।४०।७) इति । तथा श्रुतिः "एकं सन्तं बहुधा दृश्यमानम्" इति । ततो यदा यादृशं येषामुपासनाफलोदयभूमिकावस्थानं

तदा तथैव ते पश्यन्ति । तथा च "प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टिश्च तदुक्तम्" (ब्र० सू० ३।३।५०) इत्यत्र ब्रह्मसूत्रे मध्वभाष्यम् "उपासनाभेदाद् दर्शनभेदः" इति ।

दृष्टान्तश्च यथैकमेव पट्टवस्त्रविशेषपिच्छावयवविशेषादिद्रव्यं नानावर्णमयप्रधानैकवर्णमपि कुतश्चित् स्थानविशेषाद् दत्तचक्षुषो जनस्य केनापि वर्णविशेषेण प्रतिभातीति । अत्राखण्डपट्टवस्त्रविशेषादिस्थानीयं निजप्रधानभासान्तर्भावितत्तद्रूपान्तरं श्रीकृष्णरूपं तत्तद्वर्णच्छविस्थानीयानि रूपान्तराणीति ज्ञेयम् । यथा श्रीनारदपञ्चरात्रे —

मणिर्यथा विभागेन नीलपीतादिभिर्युतः ।
रूपभेदमवाप्नोति ध्यानभेदात् तथा विभुः ॥ १५३ ॥ इति ।

मणिरत्र वैदूर्यं नीलपीतादयस्तद्गुणाः । तदेवं क्वेत्यस्य युक्तिरुक्ता ।
एवमेव श्रीवामनावतारमुपलक्ष्य श्रीशुकवाक्यम् (भा० ८।१८।१२) —

यत्तद्वपुर्भाति विभूषणायुधैरव्यक्तचिद् व्यक्तमधारयद्धरिः ।
बभूव तेनैव स वामनो वटुः सम्पश्यतोर्दिव्यगतिर्यथा नटः ॥ १५४ ॥ इति ।

अर्थश्चायम् — यद्वपुः शरीरं न केनापि व्यज्यते या चित्पूर्णानन्दस्तत्स्वरूपमेव यद्विभूषणायुधैर्भाति तद् वपुस्तदा प्रपञ्चेऽपि व्यक्तं यथा स्यात् तथा अधारयत् स्थापितवान् । पुनश्च तेनैव वपुषा वामनो वटुर्बभूव हरिः । एवकारेण परिणामवेषान्तरयोगादिकं निषिद्धम् । कदा ? पित्रोः सम्पश्यतोः । तेनैव वपुषा । तद्भावे हेतुः — दिव्याः परमाचिन्त्याः "यद्भूतं भवच् च भविष्यच् च" इत्यादि श्रुतेः । स्वस्मिन्नेव नित्यस्थितानां नानासंस्थानानां प्रकाशनाप्रकाशनरूपा गतयश्चेष्टा यस्य सः ।

तत्रालक्षितस्वधर्ममात्रोल्लासांशे दृष्टान्तलेशः "यथा नट" इति । नटोऽपि कश्चिदाश्चर्यतमा दिव्या परमविस्मापिका गतिर्हस्तकररूपा चेष्टा यस्य तथाभूतः सन् तेनैव रूपेण वैषम्यादिकमनुरीकृत्यापि नानाकारतां यथा दर्शयति । स्वर्ग्यो नटो वा दिव्यगतिः । ततश्च तत्तदनुकरणं तस्यात्यन्ततदाकारमेव भवति । अत्र परमेश्वरं विना अन्यस्य सर्वांशे तादृशत्वाभावात् ।

न च दृष्टान्ते खण्डत्वदोषः प्रसञ्जनीयः । यथा भक्षितकीटपरिणामलालाजाततन्तुसाधनोऽप्यूर्णनाभः परमेश्वरस्य जगत्सृष्टावनन्यसाधकत्वे दृष्टान्तः "यथोर्णनाभिर्हृदयात्" (भा० ११।९।२१) इत्यादि तद्वत् ।

तदेवं श्रीब्रह्मणापि सर्वरूपसद्भावाभिप्रायेणैवोक्तम् (भा० ३।९।११) —

त्वं भक्तियोगपरिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसाम् ।
यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥ १५५ ॥ इति ।

प्रणयसे प्रकर्षेण नयसि प्रकटयसि । श्रुतेक्षितपथ इत्यनेन कल्पनाया निरस्तत्वात् ।
सर्वरूपत्वेऽपि भक्तानभिरुचितरूपत्वेऽपवादः श्रीकर्दमवाक्येन (भा० ३।२४।३१) —

तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव ।
यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः । १५६ ॥। इति ।

यानि यानि च त्वदीयस्वभक्तेभ्यो रोचन्ते तानि कान्येव तव रूपाणि ते तव अभिरूपाणि योग्यानि नान्यानीत्यर्थः । अन्यानि च यादृशं रन्तिदेवाय कुत्सितरूपं प्रपञ्चितं तादृशानि ज्ञेयानि । तादृशस्य च मायिकत्वमेव हि तत्रोक्तम (भा० ९।२१।१५) —

तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छताम् ।
आत्मानं दर्शयां चक्रुर्माया विष्णुविनिर्मिताः ॥ १५७ ॥ इति ।

टीका च — त्रिभुवनाधीशाः ब्रह्मादयः मायास्तदीयधैर्यपरीक्षार्थं प्रथमं मायया वृषलादिरूपेण प्रतीताः सन्त इत्यर्थः । इत्येषा ।

अनभिरूपत्वे हेतुः — अरूपिण इति । "प्राकृतरूपरहितस्य" इति टीका च अप्राकृतत्वेन कुत्सितत्वासम्भवादिति भावः ।

अथ प्रकृतपद्यस्य कथं वेत्यादित्रययुक्तयेऽवशिष्टं सम्बोधनत्रयं व्याख्यायते — हे भगवन् अचिन्त्यशक्ते । अचिन्त्यस्य भगवन्मूर्त्याद्याविर्भावस्यान्यथानुपपत्तेरचिन्त्या स्वरूपशक्तिरेव कारणमिति भावः । इयं कथं वेत्यस्य युक्तिः ।

तथा हे परात्मन् । परेषां प्रत्येकमप्यनन्तशक्तीनां पुरुषाद्यवताराणामात्मन्नवतारिन् । त्वयि तु तासां सुतरामनन्तत्वात् तदाविर्भावविभूतयः कति वा वाङ्मनसोऽगोचरत्वमापद्येरन्निति भावः । इयं कति वेत्यस्य युक्तिः ।

तथा हे योगेश्वर । एकस्मिन्नेव रूपे नानारूपयोजनालक्षणाया योगनाम्न्याः स्वरूपशक्तेस्तया वा ईशनशील । अयं भावः — यथा तव प्रधानं रूपमन्तर्भूतानन्तरूपं तथा तवांशरूपं च ततश्च यदा तव यत्रांशे तत्तदुपासनाफलस्य यस्य रूपस्य प्रकाशनेच्छा तदैव तत्र तद्रूपं प्रकाशसे इति । इयं कदेत्यस्य युक्तिः ॥

४१ । तस्मात् तत्तत्सर्वमपि तस्मिन् श्रीकृष्णरूपेऽन्तर्भूतमित्येवमत्रापि तात्पर्यमुपसंहरति (भा० १०।१४।२२) —

तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम् ।
त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनन्ते मायात उद्यदपि यत् सदिवावभाति ॥ १५८ ॥

यस्मादेवं प्रपञ्चाप्रपञ्चवस्तूनां सर्वेषामपि तत्त्वविग्रहोऽसि तस्मादेव नित्यसुखबोधनलक्षणा या तनुस्तत्स्वरूपेऽनन्ते त्वय्येवाशेषमिदं जगदवभातीत्यन्वयः ।

कथम्भूतम् ? सतुद्यदपि यत् मुहुरुभवत्तिरोभवच् च । यद् यस्मिन् मुहुर्जायते लीयते च तत् तस्मिन्नेवावभाति भुवि तद्विकार इवेति भावः ।

तर्हि किं मम विकारित्वम् ?

नेत्याह मायया त्वदीयाचिन्त्यशक्तिविशेषेण विकारादिरहितस्यैव श्रुतेस्तु "शब्दमूलत्वात्" (ब्र० सू० २।१।२७) इत्यादौ परिणामस्वीकारात् ।

मुहुरुद्भवतिरोभवत्वादेव स्वप्नाभं तत्तुल्यं न त्वज्ञानमात्रकल्पितत्वादपि "वैधर्म्याच् च न स्वप्नादिवत्" (ब्र० सू० २।२।२९) इति न्यायेन ।

तथा अविद्यावृत्तिकमायाकार्यत्वाच् च अस्तधिषणं जीवपरमात्मज्ञानलोपकर्तृ । उभयस्मादपि हेतोः पुरुदुःखदुःखं तदीयसुखाभासस्यापि वस्तुनो दुःखरूपत्वात् । विना त्वत्सत्तया

असत्स्वरूपं शशविषाणतुल्यम् । तदेवं भूतमपि सदिवानश्वरमिवाभाति मुग्धानामिति शेषः ।

उपलक्षणं चैतद् व्यवहारज्ञानमयमहदाद्यात्मकत्वाज् ज्ञानोद्बोधकमिव स्वर्गाद्यात्मकत्वात् सुखमिव च ।

तदेवमन्यस्य तत्परिच्छेद्यत्वात् स्वरूपशक्त्यैव परिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं च तवेदं वपुरिति प्रकरणार्थः ॥ ब्रह्मा श्रीभगवन्तम् ॥

४२ । तदित्थं मध्यमाकार एव सर्वाधारत्वाद् विभुत्वं साधितम् । सर्वगतत्वादपि साध्यते (भा० १० ।६९ ।२) —

> चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् ।
> गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् ॥ १५९ ॥

एतद् बत अहो चित्रम् ।

किं तत् ? एक एव श्रीकृष्णो द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रीर्यदुदावहत् परिणीतवान् ।

ननु किमत्राश्चर्यम् ? तत्राह — गृहेष्विति तत्सङ्ख्येषु सर्वेष्विति शेषः ।

भवतु ततोऽपि किम् ? तत्राह — पृथक्पृथगेव स्थित्वा पाणिग्रहणादि विवाहविधिं कृतवान् ।

ननु क्रमश उद्वाहे नासम्भवमेतत् ? तत्राह — युगपदिति ।

ननु योगेश्वरोऽपि युगपन्नानावपूंषि विधाय तद् विधातुं शक्नोति । किमत्र योगेश्वराराध्यचरणानां युष्माकमपि चित्रम् ? तत्राह — एकेन वपुषेति ।

तर्हि कथमनेकबाह्वादिकेन व्यापकेनैकेन वपुषा तत्कृतवान् ? मैवम् । भा० ३ ।३ ।८ —

> आसां मुहूर्त एकस्मिन् नानागारेषु योषिताम् ।
> सविधं जगृहे पाणिननुरूपः स्वमायया ॥ १६० ॥

इति श्रीमदुद्धववाक्यादौ तत्तदनुरूपताप्रसिद्धेः । इत्यभिप्रेत्य पूर्वेणैकपदोपन्यासेन परिहरति पृथगिति । एकेन नराकारेण वपुषा पृथक् पृथक्त्वेन दृश्यमानस्तथा विहितवान् । तस्मादेकमेव नरवपुर्यतो युगपत् सर्वदेशं सर्वक्रियां च व्याप्नोति । तस्मान् महदाश्चर्यमिति वाक्यार्थः ।

इत्थमेव पञ्चमे लोकाधिष्ठातुः श्रीभगवद्विग्रहस्य "तेषाम्" (भा० ५ ।२० ।४०) इत्यादि गद्योपदिष्टस्य तादृशत्वं व्याख्यातं श्रीस्वामिचरणैः "महाविभूतेः पारमैश्वर्यस्य पतित्वादेकयैव मूर्त्या समन्तादास्ते" इति । भा० १० ।५९ ।४२ —

> अथो मुहूर्त एकस्मिन् नानागारेषु ताः स्त्रियः ।
> यथोपयेमे भगवान् तावद्रूपधरोऽव्ययः ॥ १६१ ॥

इत्यत्राप्यतस्तावद्रूपत्वं नाम युगपत् तावत्प्रदेशप्रकाशत्वमेवेति व्याख्येयम् । न तु नारायणादिवद् भिन्नाकारत्वम् । यथोक्तम् (श्रीसङ्क्षेपभागवतामृतम् १ ।२१) —

अनेकत्र प्रकटता रूपस्यैकस्य यैकदा ।
सर्वथा तत्स्वरूपैव स प्रकाश इतीर्यते ॥ १६२ ॥ इति ।

एष एवान्यत्राकारस्य प्रकाशस्य च भेदो ज्ञेयः ॥ श्रीनारदः ॥
४३ । तथैवाह (भा० १०।६९।४१) —

इत्याचरन्तं सद्धर्मान् पावनान् गृहमेधिनाम् ।
तमेव सर्वगेहेषु सन्तमेकं ददर्श ह । १६३ ॥।

सर्वगेहेषु तमेव न तु तस्यांशान् । एकमेव सन्तं न तु कायव्यूहेन बहुरूपम् "एकं सन्तं बहुधा दृश्यमानम्" इति श्रुतेः । "न चान्तर्न बहिर्यस्य" (भा० १०।९।१३) इत्यादिना विभुत्वसिद्धेश्च । ह स्फुटमेव । ददर्श भगवद्दत्तशक्त्या साक्षादेवानुभूतवान् न तु केवलमनुमितवान् नारद इति शेषः ।
अत एव (भा० १०।६९।४२) —

कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य योगमायामहोदयम् ।
मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद् विस्मितो जातकौतुकः ॥ १६४ ॥

तत्र च योगमाया दुर्घटघटनी चिच्छक्तिः । तृतीये (भा० ३।१५।२६) सनकादीनां वैकुण्ठ-गमने योगमायाशब्देन परमेश्वरे तु प्रयुज्यमानेन चिच्छक्तिरुच्यते इति स्वामिभिरपि व्या-ख्यातमस्ति ।
जातकौतुको मुनिर्मुहुर्दृष्ट्वा विस्मितोऽभूत् । कायव्यूहस्तावत् तादृशेष्वपि बहुष्वेव सम्भ-वति । तं विनापि मध्यमाकारेऽपि तस्मिन् सर्वव्यापकत्वमपूर्वमिति तस्यापि विस्मये हेतु-र्नान्यथेति स्पष्टमेव यथोक्तं ज्ञेयम् ।
अनेन "सर्वतः पाणिपादं तत्" (गीता १३।१३) इति तादृश्यां श्रीमूर्त्यामेव व्याख्यातं भवति ।
अत एव "न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि" (ब्र० सू० ३।२।११) इति सूत्रं तत्त्ववा-दिभिरेवं योजितम् "स्थानापेक्षयापि परमात्मनो न भिन्नं रूपं हि यस्मात् तद्रूपत्वं सर्वत्रैव" । "सर्वभूतेष्वेवमेव ब्रह्म इत्याचक्षते" इति श्रुतेः ।

एक एव परो विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ।
ऐश्वर्याद् रूपमेकं च सूर्यवद् बहुधेयते ॥ १६५ ॥ इति मात्स्यात् ।

"प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः" (भा० १।९।४२) इति भागव-ताच्चेति ।
एवं "न भेदादिति चेन् न प्रत्येकमतद्वचनात्" (ब्र० सू० ३।२।१२) इत्येतस्य "अपि चैवमेकम्" (ब्र० सू० ३।२।१३) इत्येतस्य च सूत्रस्य व्याख्यानं तद्भाष्ये दृश्यम् ॥ श्रीशुकः ॥
४४ । तथा च (भा० १।९।४२) —

तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम् ।
प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ॥ १६६ ॥

तमिममग्रत एवोपविष्टं श्रीकृष्णं व्यष्ट्यन्तर्यामिरूपेण निजांशेन शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितम् "केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्" (भा० २।२।८) इत्युक्तदिशा तत्तद्रूपेण भिन्नमूर्तिवद् वसन्तमप्येकमभिन्नमूर्तिमेव समधिगतोऽस्मि । अयं परमानन्दविग्रह एव व्यापकः स्वान्तर्भूतेन निजाकारविशेषेणान्तर्यामितया तत्र तत्र स्फुरतीति विज्ञातवानस्मि । यतोऽहं विधूतभेदमोहः । अस्यैव कृपया दूरीकृतो भेदमोहो भगवद्विग्रहस्य व्यापकत्वासम्भावनाजनिततन्नानात्वविज्ञानलक्षणो मोहो यस्य तथाभूतोऽहम् ।

तेषु व्यापकत्वे हेतुः आत्मकल्पितानामात्मन्येव परमाश्रये प्रादुष्कृतानाम् ।

तत्र दृष्टान्तः—प्रतिदृशमिति । प्राणिनां नानादेशस्थितानामवलोकनमवलोकनं प्रति यथैक एवार्को वृक्षकुड्याद्युपरिगतत्वेन तत्रापि कुत्रचिदव्यवधानः सम्पूर्णत्वेन सव्यवधानस्त्वसम्पूर्णत्वेनानेकधा दृश्यते तथेत्यर्थः । दृष्टान्तोऽयमेकस्यैव तत्र तत्रोदय इत्येतन्मात्रांशे । वस्तुतस्तु श्रीभगवद्विग्रहोऽचिन्त्यशक्त्या तथा भासते । सूर्यस्य दूरस्थविस्तीर्णात्मतास्वभावेनेति विशेषः ।

अथवा तं पूर्ववर्णितस्वरूपमिममग्रत एवोपविष्टं शरीरभाजां हृदि हृदि सन्तमपि समधिगतोऽस्मि । यद्यप्यन्तर्यामिरूपमेतस्माद् रूपादन्याकारं तथाप्येतद् रूपमेवाधुना तत्र तत्र पश्यामि । सर्वतो महाप्रभावस्यैतस्य रूपस्याग्रतोऽन्यस्य रूपस्य स्फुरणाशक्तेरिति भावः । अत्र दृष्टान्तो देशभेदेऽप्यभेदबोधनाय ज्ञेयो न तु पूर्णापूर्णत्वविवक्षायै ।

"अमीलितदृग् व्यधारयत्" (भा० १।९।३०) इति "कृष्ण एवं भगवति मनोवाक्कायवृत्तिभिः" (भा० १।९।४३) इत्युपक्रमोपसंहारादिभिरत्र श्रीविग्रह एव प्रस्तूयते । ततो नेदं पद्यं ब्रह्मपरं व्याख्येयम् ।

तदेवं परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वयोर्युगपत् स्थितेः "अचरं चरमेव च" (गीता १३।१६) इत्येतदप्यत्र सुसङ्गच्छते । अतो विभुत्वेऽपि लीलाया याथार्थ्यं सिद्ध्यति ॥ भीष्मः श्रीभगवन्तम् ॥

४५ । एवं तस्य नित्यत्वविभुत्वे साधिते । तथैव व्याख्यातं श्रीस्वामिभिरष्टमस्य षष्ठे (भा० दी० ८।६।८)—

> अनाविराविरासेयं नाभूताभूदिति ब्रुवन् ।
> ब्रह्माभिप्रैति नित्यत्वविभुत्वे भगवत्तनोः ॥ १६७ ॥ इति ।

तथा हि श्लोकद्वयं तट्टीका च (भा० ८।६।८-९)—

> अजातजन्मस्थितिसंयमायागुणाय निर्वाणसुखार्णवाय ।
> अणोरणिम्नेऽपरिगण्यधाम्ने महानुभावाय नमो नमस्ते ॥ १६८ ॥

श्रीमूर्तेरयमाविर्भाव एव न त्वस्मदादिवज् जन्मादि तवास्तीत्याह—न जाता जन्मादयो यस्य । कुतः ? अगुणाय अतो निर्वाणसुखस्यार्णवाय अपारमोक्षसुखरूपायेत्यर्थः । तथापि अणोरणिम्नेऽतिसूक्ष्माय दुर्ज्ञानत्वात् । वस्तुतस्त्वपरिगण्यमियत्तातीतं धाम मूर्तिर्यस्य तस्मै । न चैतदसम्भावितं यतो महानचिन्त्योऽनुभावो यस्य तस्मै ।

रूपं तवैतत् पुरुषर्षभेज्यं श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ।
योगेन धातः सह नस्त्रिलोकान् पश्याम्यमुष्मिन्नु ह विश्वमूर्तौ ॥ १६९ ॥ इतीदं पद्य-
द्वयम् ।

तन्मूर्तेः सनातनत्वमपरिमेयत्वं चोपपादयति — रूपमिति । हे पुरुषर्षभ । हे धातः । एतत् तव रूपं वैदिकेन तान्त्रिकेण च योगेनोपायेन श्रेयोऽर्थिभिः सदा इज्यं पूज्यम् । अतो नेदमिदानीमपूर्वं जातमिति भावः ।

ननु यूयं देवाः पूज्यत्वेन प्रसिद्धाः ?

सत्यम् । सर्वेऽप्यत्रैवान्तर्भूता इत्याह — उ अहो ह स्फुटम् । अमुष्मिंस्त्वयि नोऽस्मांस्त्रिलोकांश्च सह पश्यामि । तत्र हेतुः — विश्वमूर्तेः विश्वं मूर्तौ यस्य अतस्तवैतद् रूपं परिच्छिन्नमपि न भवतीत्यर्थः । इत्येषा ।

अत्र निर्वाणसुखार्णवाय इत्यर्णवत्वरूपकेण निर्वाणसुखमात्रत्वं निरस्य ततोऽप्यधिकमहासुखत्वं दर्शितम् । तदुक्तं श्रीध्रुवेण (भा० ४।९।१०) —

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म
ध्यानाद् भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्
किं त्वन्तकासिलुलितात् पततां विमानात् ॥ १७० ॥ इत्यादि ।

तथा "अणोरणिम्ने" इति प्रोच्य अपरिमेयधाम्ने इत्युक्तेरचिन्त्यशक्तित्वरूपेण महानुभावत्वेन सर्वपरिमाणाधारत्वं तत्र दर्शितमिति विशेषोऽपि ज्ञेयः ।

अथ स्थूलसूक्ष्मातिरिक्ततामाह द्वाभ्याम् (भा० ८।३।२४ ८।३।३०) —

स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान् न जन्तुः ।
नायं गुणः कर्म न सन् न चासन् निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ १७१ ॥

"यस्य ब्रह्मादयो देवा" (भा० ८।३।२२–२३) इत्यादिप्राक्तनपद्यद्वयेन यस्मात् सर्वकारणकारणत्वं व्यञ्जितं तस्माद् देवादीनां मध्ये कोऽपि न भवति । वैलक्षण्यं च सात्त्विकत्वभौतिकत्वादिहीनतैव । स्त्रीत्वपुरुषत्वहीनता च प्राकृततत्तद्धर्मराहित्यम् । अत एव "न षण्ड" इत्युक्तम् । तस्मान् न कोऽपि जन्तुः ।

कारणभूतः सत्त्वादिगुणः पुण्यपापलक्षणं कर्म च नेत्याह — नायं गुणः कर्मेति । तयोरपि प्रवर्तकत्वादिति भावः ।

किं बहुना ? यदत्र सत् स्थूलमसत् सूक्ष्मं तदेकमपि न भवति स्वप्रकाशरूपत्वादिति भावः ।

"किन्तु सर्वस्य निषेधेऽवधित्वेन शिष्यत इति शेषः । मायया तत्तदशेषात्मकश्च जयतात् मद्विमोक्षणायाविर्भवतु" इति टीका च ।

एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाभिमानाः ।
नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात् तत्राखिलामरमयो हरिराविरासीत् ॥ १७२ ॥

एवमुपवर्णितं निर्विशेषं देवादिरूपं विना परं तत्त्वं येन तं गजेन्द्रम् । विविधलिङ्गभिदाभिमाना विविधा चासौ लिङ्गभिदा देवादिरूपभेदश्च तस्याभिमानो येषामत एव ते ब्रह्मादयो यदा नोपजग्मुस्तत्र तदा निखिलात्मकत्वात् निखिलानां तेषां परमात्मसुखरूपत्वात् तद्विलक्षणो माययाशेषात्मकत्वादखिलामरमयो हरिराविरासीत् इति ।

एवमाविर्भावं प्रार्थयमाने श्रीगजेन्द्रे यद्रूपेणाविर्भूतं तत् खलु तादृशमेव भवितुमर्हतीति साधूक्तम् "स्थूलसूक्ष्मवस्त्वतिरिक्तस्तव श्रीविग्रह" इति । अन्यथा त्वपाणिपादरूपत्वेनैव तच् चेतस्याविर्भूय तद् विदध्यात् । तदुक्तम् "स्वेच्छामयस्य" (भा० १०।१४।२) इति ।

श्लोकद्वयमिदं श्लोकान्तरव्यवहितमप्यर्थेनाव्यवहितत्वाद् युगलतयोपदध्रे ॥ प्रथमं पद्यं गजेन्द्रः श्रीहरिं द्वितीयं श्रीशुकः ॥

४६ । अथ प्रत्यग्रूपतत्वमप्याह (भा० १०।६४।२६) —

> स त्वं कथं मम विभोऽक्षपथः परात्मा योगेश्वरैः श्रुतिदृशामलहृद्विभाव्यः ।
> साक्षादधोक्षज उरुव्यवसनान्धबुद्धेः स्यान् मेऽनुदृश्य इह यस्य भवापवर्गः ॥
> १७३ ॥

टीका च — हे विभो । स त्वं ममाक्षपथः लोचनगोचरः सन् कथं साक्षात् प्रत्यक्षोऽसीत्यर्थः । किमत्राश्चर्यम् ? तदाह — पर आत्मा अत एव योगेश्वरैरपि श्रुतिदृशा उपनिषच्चक्षुषा अमलहृदि विभाव्यश्चिन्त्यः । यतोऽधोक्षजः — अक्षजमैन्द्रियकं ज्ञानं तदधः अर्वागेव यस्मात् सः । यस्य हि भवापवर्गो भवेत् तस्य भवाननुदृश्यः स्यात् । उरुव्यसनेन कृकलासभवदुःखेन अन्धबुद्धेस्तु मम एतच्चित्रमित्यर्थः । इत्येषा ।

दर्शनकारणं तूक्तं नारायणाध्यात्मे —

> नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तितः ।
> तामृते परमात्मानं कः पश्येतामृतं प्रभुम् ॥ १७४ ॥ इति ।

तादृशशक्तेरप्युल्लासे तत्कृपैव कारणम् । तदुक्तं श्रुतौ "न चक्षुषा पश्यति रूपमस्य" (कठ २।३।९) "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" (मु० ३।२।३) इति "न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य" (कठ २।३।९ श्वे० ४।२०) इत्यादिकं च कुत्रचित् । एवमेव नारायणीये मोक्षधर्मे नारदं प्रति श्रीश्वेतद्वीपपतिनोक्तम् (म० भा० शान्ति० १२।३३९।४५-४६) —

> एतत् त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ।
> इच्छन् मुहूर्तान् नश्येयमीशोऽहं जगतो गुरुः ॥ १७५ ॥
> माया ह्येषा मया सृष्टा यन् मां पश्यसि नारद ।
> सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ १७६ ॥ इति ।

यथाऽन्यो रूपवानिति हेतोर्दृश्यते तथायमपीत्येतत् त्वया न ज्ञेयम् ।

ततश्च स्वस्य रूपित्वेऽप्यदृश्यत्वमुक्त्वा निजरूपस्याप्राकृतत्वमेव दर्शितम् । तद्दर्शने च परमकृपामय्यकुण्ठा ममेच्छैव कारणमित्याह — इच्छन्निति ।

नश्येयमदृश्यतामापद्येयम् । तत्र स्वातन्त्र्यं जगद्विलक्षणत्वं च हेतुमाह — ईश इत्यादि । तथापि मां सर्वभूतगुणैर्युक्तं यत् पश्यसि तद्युक्तत्वेन यत् प्रत्येषि एषा माया मयैव सृष्टा मम माययैव तथा भानमित्यर्थः । तस्मात् नैवमित्यादि ।

मायात्र प्रतारणशक्तिः । "स्यात् कृपादम्भयोर्माया" इति विश्वप्रकाशः ।

तथा हि तत्रैव श्रीभीष्मवचनम् (म० भा० शान्ति० १२।३३६।१२) —

> प्रीतस्ततोऽस्य भगवान् देवदेवः सनातनः ।
> साक्षात् तं दर्शयामास दृश्यो नान्येन केनचित् ॥ १७७ ॥ इति ।

तमुपरिचरं वसुं प्रति स्वात्मानमिति शेषः । तदग्रे च वस्वादिवाक्यम् (म० भा० शान्ति० १२।३३६।२०) —

> न शक्यः स त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा बृहस्पते ।
> यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १७८ ॥ इति ।

तदेवं श्रुतावप्यदृश्यत्वादयो धर्माः श्रीविग्रहस्यैवोक्ताः । श्रुत्यन्तरं च "न चक्षुषा पश्यति रूपमस्य" (कठ २।३।९) इति ॥ नृगः श्रीभगवन्तम् ॥

४७ । अत एव तत्र प्राकृतानि रूपादीनि निषिध्य अन्यानि सम्प्रतिपाद्यन्ते (भा० ८।३।८) —

> न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा न नामरूपे गुणदोष एव वा ।
> तथापि लोकाप्ययसम्भवाय यः स्वमायया तान्यनुकालमृच्छति ॥ १७९ ॥

अयमर्थः — अवस्थान्तरप्राप्तिर्विकारः । तत्र प्रथमविकारो जन्म इति । अपूर्णस्य निजपूर्त्यर्था चेष्टा कर्म इति । मनोग्राह्यस्य वस्तुनो व्यवहारार्थं केनापि सङ्केतितः शब्दः नाम इति । चक्षुषा ग्राह्यो गुणः रूपम् इति । सत्त्वादिप्राकृतगुणनिदानो द्रव्यस्योत्कर्षहेतुर्धर्मविशेषो गुण इति प्रकृतिजे लोके दृश्यते ।

यस्य च सर्वदा स्वरूपस्थत्वात् पूर्णत्वान् मनसोऽप्यगोचरत्वात् स्वप्रकाशत्वात् प्रकृत्यतीतत्वात् तानि न विद्यन्ते तथापि यस्तानि ऋच्छति प्राप्नोति "तस्मै नमः" (भा० ८।३।९) इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ।

अत एव श्रुत्यापि "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" (श्वे० ६।१९) इत्यादौ "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" (कठ १।३।१५) इत्यादौ च तन्निषिध्यापि "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः" (छा० ३।१४।२) इत्यादौ विधीयते । गुणदोष इत्यपरमार्थत्वाद् गुण एव दोष इत्यर्थः । ततो रूढदोषस्तु सर्वथा न सम्भवत्येवेति व्यज्यते ।

तथा च कौर्मे —

> ऐश्वर्ययोगाद् भगवान् विरुद्धार्थोऽभिधीयते ।
> तथापि दोषाः परमे नैवाहार्याः कथञ्चन ।
> गुणा विरुद्धा अपि तु समाहार्याश्च सर्वतः ॥ १८० ॥ इति ।

"अयमात्मापहतपाप्मा" (छा० ८।७।१) इत्याद्याः श्रुतयश्च । छा० ४।१५।२-४ —

एतं संयद् वाम इत्याचक्षते ।
एतं सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति ॥ १८१ ॥
एष उ एव वामनीः ।
एष हि सर्वाणि वामानि नयति ॥ १८२ ॥
एष उ एव भामनीः ।
एष सर्वेषु वेदेषु भाति ॥ १८३ ॥ इत्याद्या च ।

अत एव सर्वगन्धः इत्यादौ गन्धादिशब्देन सौगन्धादिकमेवोच्यते ।
यदा तु ऋच्छतिनान्वयस्तु गुणस्य दोषत्वेन रूपकमविवक्षितं श्रुतिविरुद्धत्वात् परमार्थत्वेनैव प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच् च ।
नन्वेकत्र तेषां जन्मादीनां भावाभावयोर्विरोध इत्याशङ्क्य तदविरोधे हेतुमाह — स्वमाययेति । अन्यथानुपपत्तिप्रमिता दुस्तर्क्या स्वरूपशक्तिरेव तत्र हेतुः ।
अत एव स्वरूपभूतत्वेन तेभ्यः प्राकृतेभ्यो विलक्षणत्वात् तान्यपि न विद्यन्त इति च वक्तुं न शक्यत इति भावः ।
यथा शङ्करशारीरके "समाकर्षात्" (ब्र० सू० १।४।१६) इत्यत्र "नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः स्वच्छन्दः प्रायेण प्रसिद्ध इति तद्व्यकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्म श्रुतावसदित्युच्यते" इत्युक्तं तथैव ज्ञेयम् ।
अत एव श्रीविष्णुपुराणे "गुणांश्च दोषांश्च मुने व्यतीत" (वि० पु० ६।५।८३) इत्युक्त्वा पुनराह "समस्तकल्याणगुणात्मको हि" (वि० पु० ६।५।८४) इति ।
तथा (वि० पु० ६।५।७९) —

ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥ १८४ ॥ इति ।

पाद्मोत्तरखण्डे च —

योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः ।
प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैर्गुणैर्हीनत्वमुच्यते ॥ १८५ ॥ इति ।

न च स्वमायया इत्यन्यथार्थं मन्तव्यम् ।

स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः ।
अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनम् ॥ १८६ ॥ इति श्रुतेः ।

"आत्ममाया तदिच्छा स्यात्" इति महासंहितातः ।

त्रिगुणात्मिकाथ ज्ञानं च विष्णुशक्तिस्तथैव च ।
मायाशब्देन भण्यन्ते शब्दतत्त्वार्थवेदिभिः ॥ १८७ ॥ इति शब्दमहोदधेः ।

"माया वयुनं ज्ञानम्" इति निघण्टोः । "माया स्याच् छाम्बरीबुद्ध्योः" इति त्रिकाण्डशेषाच् च । भा० १० ।३७ ।२३ —

> विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवाञ्छितम् ।
> स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमायागुणप्रवाहं भगवन्तमीमहि ॥ १८८ ॥
> इति श्रीनारदवाक्यात् ।

"स्वसुखनिभृत" (भा० १२।१२।६८) इत्यादिवक्तृहृदयविरोधाच् च । ततः सर्वथा चिच्छक्त्या इत्यर्थः । अतः स्वामिभिरपि योगमायाशब्देन चिच्छक्तिर्व्याख्याता ।

ननु प्राप्नोतीत्युक्तेः कदाचित्कत्वमप्यवगम्यते ? तत्राह—अनुकालं नित्यमेव प्राप्नोति कदाचिदपि न त्यजतीत्यर्थः । स्वरूपशक्तिप्रकाशित्वस्य नित्यत्वस्य च मिथो हेतुहेतुमत्ता ज्ञेया ।

ननु कथं जन्मकर्मणोर्नित्यत्वम् ? ते हि क्रिये । क्रियात्वं च प्रति निजांशमप्यारम्भपरिसमाप्तिभ्यामेव सिद्ध्यतीति ते विना स्वस्वरूपहान्यापत्तिः ।

नैष दोषः । श्रीभगवति सदैवाकारानन्त्यात् प्रकाशानन्त्यात् जन्मकर्मलक्षणलीलानन्त्याद्नन्तप्रपञ्चानन्तवैकुण्ठगततत्तल्लीलास्थानतत्तल्लीलापरिकराणां व्यक्तिप्रकाशयोरानन्त्याच् च । यत एवं सत्योरपि तत्तदाकारप्रकाशगतयोस्तदारम्भसमाप्त्योरेकत्रैव ते ते जन्मकर्मणोरंशा यावत् समाप्यन्ते न समाप्यन्ते वा तावदेवान्यत्राप्यारब्धा भवतीत्येवं श्रीभगवति विच्छेदाभावान् नित्ये एव तत्र ते जन्मकर्मणी वर्तेते ।

तत्र ते क्वचित् किञ्चिद् विलक्षणत्वेनारभ्येते ते क्वचिदैकरूप्येण चेति ज्ञेयम् विशेषणभेदाद् विशेषणैक्याच् च । एक एवाकारः प्रकाशभेदेन पृथक् क्रियास्पदं भवतीति "चित्रं बतैतदेकेन वपुषा" (भा० १०।६९।२) इत्यादौ प्रतिपादितम् । ततः क्रियाभेदात् तत्तत्क्रियात्मकेषु प्रकाशभेदेष्वभिमानभेदश्च गम्यते । तथा सत्येकत्रैकत्र लीलाक्रमजनितरसोद्बोधश्च जायते ।

ननु कथं ते एव जन्मकर्मणी वर्तेते इत्युक्तं पृथगारब्धत्वादन्ये एव ते ?

उच्यते—कालभेदेनोदितानामपि समानरूपाणां क्रियाणामेकत्वम् । यथा शङ्करशारीरके "द्विर्गोशब्दोऽयमुच्चरितः । न तु द्वौ गोशब्दाविति । तथैव द्विः पाकः कृतोऽनेन न तु द्विधा पाकः कृतोऽनेनेति प्रतीत्या भविष्यति" इति । ततो जन्मकर्मणोरपि नित्यता युक्तैव । अत एवागमादावपि भूतपूर्वलीलोपासनविधानं युक्तम् ।

तथा चोक्तं माध्वभाष्ये "परमात्मसम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वं युज्यते" इति । अनुमतं चैतत् श्रुत्या "यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च" इत्यनयैव । उपसंहार्यत्वमुपासनायामुपादेयत्वमित्यर्थः ।

तत्र तस्य जन्मनः प्राकृतात् तस्माद् विलक्षणत्वं प्राकृतजन्मानुकरणेनाविर्भावमात्रत्वं क्वचित् तदननुकरणेन वा "अजायमाना बहुधा विजायते" (मुद्गल ३।१) इति श्रुतेः । तद् यथा (भा० १०।३।८)—

> देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ।
> आविरासीद् यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः । १८९ ॥। इति ।

तथा च (भा० ७।८।१८)—

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तित्वं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ।
अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १९० ॥ इति ।

"कार्दमं वीर्यमापन्नः" (भा० ३।२४।६) इत्यत्र श्रीकपिलदेवावतारप्रसङ्गेऽपि कर्दमस्य भक्तिसामर्थ्यवशीभूत इत्येव व्याख्येयम् । वीर्यशब्दन्यासस्तु प्रसिद्धं पुत्रत्वमपि श्लिष्टं भवतीत्येवमर्थः । तथा कर्मणो वैलक्षण्यं स्वरूपानन्दविलासमात्रत्वम् । तद्यथा "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" (ब्र० सू० २।१।३३) इति । व्याख्यातं च तत्त्ववादिभिः । यथा "लोके मत्तस्य सुखोद्रेकादेव नृत्यादिलीला न तु प्रयोजनापेक्षया एवमेवेश्वरस्य" इति ।
नारायणसंहितायां च —

सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु ।
कुरुते केवलानन्दाद् यथा मत्तस्य नर्तनम् ॥ १९१ ॥
पूर्णानन्दस्य तस्येह प्रयोजनमतिः कुतः ।
मुक्ता अप्याप्तकामाः स्युः किमुतास्याखिलात्मनः ॥ १९२ ॥ इति ।

न चोन्मत्तदृष्टान्तेनासर्वज्ञत्वं प्रसञ्जयितव्यम् । स्वरूपानन्दोद्रेकेण स्वप्रयोजनमननुसन्धायैव लीलायते इत्येतदंशेनैव स्वीकारात् । उच्छ्वासप्रश्वासदृष्टान्तेऽपि सुषुप्त्यादौ तद्दोषापातात् । तस्मात्स्वरूपानन्दस्वाभाविक्येन तल्लीला । श्रुतिश्च "देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा" (माण्डूक्यकारिका १।९) इति ।
अत्र प्राकृतसृष्ट्यादिगतस्य साक्षाद्भगवच्चेष्टात्मकस्य वीक्षणादिकर्मणो वस्तुतस्तु तथाविधत्वे वैकुण्ठादिगतस्य कैमुत्यमेवापतितम् । यथोक्तं नागपत्नीभिः "अव्याकृतविहाराय" (भा० १०।१६।४७) इति । अत एव श्रीशुकादीनामपि तल्लीलाश्रवणे रागतः प्रवृत्तिर्युज्यते ।
अतश्च (भा० १।३।२९) —

एवं च जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ।
वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥ १९३ ॥

इत्यत्र जन्मगुह्याध्यायपद्येऽप्येवमेव व्याख्येयम् । "यत्रेमे सदसद्रूपे" (भा० १।३।३३–३४) इत्यादिभ्यामव्यवहितपद्याभ्यां यथा स्वरूपसम्यग् ज्ञानेनैव कृतस्याविद्याकृतात्माध्याससदसद्रूपनिषेधस्य हेतोर्ब्रह्मदर्शनं भवति यथा च मायोपरतावेव स्वरूपसम्पत्तिर्भवतीत्युक्तम् । एवमेव कवय आत्मारामा हृत्पतेः परमात्मनो जन्मानि कर्माणि च वर्णयन्ति ।
तत्तत्प्रतिषेधे तदुपरतौ चैव सत्यां तज्जन्मकर्मानुभवसम्पत्ती भवत इत्यर्थः । सम्पत्तिरत्र साक्षाद् दर्शनम् । तस्मात् स्वरूपानन्दातिशयितभगवदानन्दविलासरूपाण्येव तानीति भावः । अत एव प्राकृतवैलक्षण्यात् "अकर्तुरजनस्य" इत्युक्तम् । अत एव वेदगुह्यान्यपि तानीति ।
यथा अक्रूरस्तुतौ "त्वयोदितः" (भा० १०।४८।२३–२४) इत्यादिद्वयं टीकायामेवेत्थमुत्थापितम् "ननु तर्हि ममावतारास्तच्चरितानि च शुक्तिरजतवदविद्याकल्पितान्येव किम् ? नहि नहि इयं तु तव लीलेत्याह द्वयेन त्वयोदित इति" इति ।

तथैव च भगवत्स्वरूपसाम्येनोक्तं वैष्णवे (वि० पु० ५।२।१९) —

नामकर्मस्वरूपाणि न परिच्छेदगोचरे ।
यस्याखिलप्रमाणानां स विष्णुर्गर्भगस्तव ॥ १९४ ॥ इति ।

रूपकर्मेति वा पाठान्तरम् । इत्थमेवाभिप्रेतं श्रीगीतोपनिषद्भिः "जन्मकर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः" (गीता ४।९) इति ।

तथा नाम्नो वैलक्षण्यं वाङ्मनसागोचरगुणावलम्बित्वेन स्वतःसिद्धत्वम् । तद् यथा वासुदेवाध्यात्मे "अप्रसिद्धेस्तद्गुणानामनामासौ प्रकीर्तितः" इति । ब्राह्मे —

अनामा सोऽप्रसिद्धत्वादरूपो भूतवर्जनात् ॥ १९५ ॥ इति ।

अत एव "नामकर्मस्वरूपाणि" इति पूर्वोदाहरणानुसारेणास्यापि वैष्णववाक्यस्यायमेवार्थः । वि० पु० ५।१८।५३–५४ —

न यत्र नाथ विद्यन्ते नामजात्यादिकल्पनाः ।
तद्ब्रह्म परमं नित्यमविकारि भवानजः ॥ १९६ ॥
न कल्पनामृतेऽर्थस्य सर्वस्याधिगमो यतः ।
ततः कृष्णाच्युतानन्तविष्णुनामभिरीड्यसे ॥ १९७ ॥ इत्यस्य ।

इत्येतद् वैष्णववचनानन्तरमपि न विरुद्धम् । तथा ह्यत्रापाततः प्रतीतार्थतायां कल्पनाशब्दो व्यर्थः स्यात् । नामजात्यादयो न विद्यन्ते इत्यनेनैव विवक्षितार्थसिद्धेः । स्वयमेव ब्रह्माजादिशब्दानां परमार्थप्रतिपादकनामतया स्वीकृतेश्च ।

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" (श्वे० ४।५) इत्यादिष्वजायमानत्वलक्षणजातिश्च दृश्यत एव । तथा नामादिकल्पना न विद्यन्ते इत्युक्त्या स्वयं कृष्णादिनामकल्पनोक्तिर्विरुद्धा स्यात् । कल्पनया वा कथमीड्यता स्यात् । कल्पनाया अनियतत्वाच् च कथं कृष्णादिनामनैयत्यमुच्यते ?

तस्मान् नामकर्मस्वरूपाणीत्यनुसाराच् चायमर्थः यथा — यत्र नामजात्यादीनां नामनि कृष्णादीनि जातयो देवत्वमनुष्यत्वक्षत्रियत्वादिलीलास्तदादीनां कल्पना न विद्यन्ते । किन्तु "स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थम्" (भा० १०।३७।२३) इत्युक्तदिशा स्वरूपसिद्धनित्यशक्तिविलासरूपाण्येव तानीत्यर्थः ।

विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवाञ्छितम् ।
स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमायागुणप्रवाहं भगवन्तमीमहि ॥ १९८ ॥

ततश्च यतो यस्मात् सर्वस्यापि दृष्टस्य वस्तुनः कल्पनां नामादिरचनामृतेऽधिगमो व्यवहारिकबोधो न भवति । ततस्तस्मादेव हेतोः कल्पनामयं नाम तन्नामिनं चार्थं सर्वमवज्ञाय निखिलप्रमाणपरिच्छेदागोचरत्वेन वेदात्मतया स्वतःसिद्धैः कृष्णादिनामोपलक्षणैः प्रसिद्धैरेव नामभिः स्वतःसिद्धस्त्वमेवेड्यसे मुनिभिर्वेदैश्च श्लाघ्यसे । न तु कल्पनामयैरन्यैस्त्वमपि श्लाघ्यसे । तादृशमहिमभिस्तैरेव तव महिमा व्यक्तीभवतीति ।

यद् वा तैरेवेड्यसे व्यक्तमाहात्मीक्रियस इति । अत्र यैः शास्त्रेऽतिप्रसिद्धैः श्रीभगवानेव झटिति प्रतीतो भवति येषां च साङ्केत्यादावपि तादृशप्रभावः श्रूयते तेषां स्वतःसिद्धत्वम-न्येषां कल्पनामयत्वं ज्ञेयम् ।

अथवा हे नाथ । यत्र नामजात्यादीनां कल्पना न विद्यन्ते तत् केवलं विशेष्यरूपं परमं ब्रह्म भवान् । तत्तत्कल्पनाया अविषयत्वे हेतुः — विशेषेण करोति लीलायत इति विकारि तथा न भवतीत्यविकारीति । तद्रूपेण न जायते न प्रकटीभवतीति हे अजेति च । ततः किमवलम्ब्य तत्र नामजात्यादिकल्पनाः क्रियन्तामिति भावः ।

तत्तत्कल्पनां विना च सर्वस्याप्यर्थस्य वस्तुमात्रस्याधिगममात्रं न भवेत् किमुत तादृशब्रह्म-स्वरूपस्य भवतः । कल्पनामयनामजात्यादयस्तु न कस्यापि स्वरूपधर्मा भवन्ति । यत एवं ततः साङ्केत्यादिना भावितैरपि भवद्वत्सर्वपुरुषार्थप्रदैस्तत्तद्विशेषप्रतिपादकैः कृष्णादिनाम-भिरेव त्वमीड्यसे नित्यसिद्धश्रुतिपुराणादिभिः श्लाघ्यसे न तु निर्विशेषताप्रतिपादकैर्नितरां कल्पनामयैरित्यर्थः ।

किन्तु कृष्णादीनां चतुर्णां नाम्नामुपलक्षणत्वमेव ज्ञेयम् । नारायणादिनाम्नामपि साङ्केत्यादौ तथा प्रभावश्रवणात् ।

"वर्ण एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः" इत्यनेन "तस्य च नित्यत्वात्" (ब्र० सू० २।४।१७) इत्यनेन च न्यायेन वर्णतयैव नित्यत्वमस्य वेदसारवर्णात्मकनाम्नः सिद्ध्यति ।

तथैव गोपालतापनीश्रुतौ (गो० ता० १।२६) नाममयाष्टदशाक्षरप्रसङ्गे ब्रह्मवाक्यम् "तेष्वक्ष-रेषु भविष्यज्जगद्रूपं प्रकाशयन्" इति । अत्रावरकालजातशब्दादिमयजगत्कारणत्वेन तद्वै-लक्षण्यात् स्वतःसिद्धत्वं तथा भगवत्स्वरूपाभिन्नत्वं च तद्वैलक्षण्यं नाम्नः ।

तद् यथा श्रुतौ (ऋग्वेद १।१५६।३)

> ॐ आस्य जानन्तो नाम चिद् विविक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे । ॐ तत् सत् ॥ १९९ ॥ इत्यादि ।

अयमर्थः — हे विष्णो । ते तव नाम चिच् चित्स्वरूपम् । अत एव महः स्वप्रकाशरूपम् । तस्मादस्य नाम्नः आ ईषदपि जानन्तः । न तु सम्यगुच्चारमाहात्म्यादिपुरस्कारेण । तथापि विवक्तन ब्रुवाणाः केवलं तदक्षराभ्यासमात्रं कुर्वाणाः सुमतिं तद्विषयां विद्यां भजामहे प्राप्नुमः । यतस्तदेव प्रणवव्यञ्जितं वस्तु सत् स्वतःसिद्धमिति ।

अत एव भयद्वेषादौ श्रीमूर्तेः स्फूर्तेरिव साङ्केत्यादावप्यस्य मुक्तिदत्वं श्रूयते ।

तथा चोक्तं ब्राह्मे —

> अप्यन्यचित्तः क्रुद्धो वा यः सदा कीर्तयेद् धरिम् ।
> सोऽपि बद्धक्षयान् मुक्तिं लभेच् चेदिपतिर्यथा ॥ २०० ॥ इति ।

तथा श्रीभगवत इव तस्य नाम्नः सकृदपि साक्षात्कारः संसारध्वंसको भवति । यथा स्कान्दे (विष्णुख० मार्गशीर्षमासमाहात्म्ये ५।१५।५२) —

> सकृदुच्चारितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
> बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ २०१ ॥ इति ।

श्रुतौ च प्रणवमुद्दिश्य "ॐ इत्येतद् ब्रह्मणो नेदिष्ठं नाम यस्मादुच्चार्यमाण एव संसारभयात् तारयति तस्मादुच्यते तारः" इत्यादि बहुतरम् ।

न चास्यार्थवादत्वं चिन्त्यम् "तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम्" इति पद्मपुराणानुसारेणापराधापातात् ।

यस्य तु गृहीतनाम्नोऽपि पुनः संसारस्तस्य —

नानुव्रजति यो मोहाद् व्रजन्तं परमेश्वरम् ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्मापि स भवेद् ब्रह्मराक्षसः ॥ २०२ ॥

इति श्रीविष्णुभक्तिचन्द्रोदयादिप्रमाणितपुराणवचनवन् महदपराधतदर्थवादकल्पनादिकं प्रतिबन्धकं ज्ञेयम् ।

अत एवानन्दरूपत्वमस्य महद्धृदयसाक्षिकं यथा श्रीविग्रहस्य । तदुक्तं श्रीशौनकेन (भा० २।३।२४) —

तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ।
न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥ २०३ ॥ इति ।

अत एव प्रभासपुराणे कण्ठोक्त्या कथितैर्हेतुभिः सकलवेदफलत्वेन च भगवत्स्वरूपत्वमेव प्रतिपादितम् —

मधुरमधुरमेतन्मङ्गलं मङ्गलानां सकलनिगमवल्लीसत्फलं चित्स्वरूपम् ।
सकृदपि परिगीतं श्रद्धया हेलया वा भृगुवर नरमात्रं तारयेत् कृष्णनाम ॥ २०४ ॥
इति ।

तस्माद् भगवत्स्वरूपमेव नाम । स्पष्टं चोक्तं श्रीनारदपञ्चरात्रेऽष्टाक्षरमन्त्रमुद्दिश्य —

व्यक्तं हि भगवानेव साक्षान् नारायणः स्वयम् ।
अष्टाक्षरस्वरूपेन मुखेषु परिवर्तते ॥ २०५ ॥ इति ।

उपनिषत्सु च प्रणवमुद्दिश्य "ॐकार एवेदं सर्वम्" (छा० २।२३।३) "ॐ इत्येतदक्षरमिदं सर्वम्" (मा० १) ।

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतम् ।
अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥ २०६ ॥
सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।
एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ २०७ ॥
प्रणवं हीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृदये स्थितम् ।
सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २०८ ॥
अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।
ॐकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २०९ ॥ इति ।

न तु परमेश्वरस्यैव तत्तद्योग्यतासम्भवाद् वर्णमात्रस्य तथोक्तिः स्तुतिरूपैवेति मन्तव्यम् । अवतारान्तरवत् परमेश्वरस्यैव वर्णरूपेणावतारोऽयमिति अस्मिन्नर्थे तेनैव श्रुतिबलेनाङ्गीकृते तदभेदेन तत्सम्भवात् । तस्मान् नामनामिनोरभेद एव । तदुक्तं पाद्मे —

नाम चिन्तामणिः कृष्णश्चैतन्यरसविग्रहः ।
पूर्णः शुद्धो नित्यमुक्तोऽभिन्नत्वान् नामनामिनोः ॥ २१० ॥ इति ।

अस्यार्थः — नामैव चिन्तामणिः सर्वार्थदातृत्वात् । न केवलं तादृशमेव । अपि तु चैतन्येत्यादिलक्षणो यः कृष्णः स एव साक्षात् । तत्र हेतु — अभिन्नत्वादितीति ।

ननु तथाविधं नामादिकं कथं पुरुषेन्द्रियजन्यं भवति ?

न वेदमात्रस्य भगवतैव पुरुषेन्द्रियादिष्वाविर्भावनात् । यथोक्तमेकादशे स्वयं श्रीभगवता "शब्दब्रह्म सुदुर्बोधम्" (भा० ११।२१।३६) इत्यारभ्य —

मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणानन्तशक्तिना ।
भूतेषु घोषरूपेण विसेषूर्णेव लक्ष्यते ॥ २११ ॥ इति ।

द्वादशस्य षष्ठे वेदव्यसनप्रसङ्गे "क्षीणायुषः" (भा० १२।६।४७) इत्यादौ ।

क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान् दुर्मेधान् वीक्ष्य कालतः ।
वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदिस्थाच्युतचोदिताः ॥ २१२ ॥

टीका च — तर्हि पुरुषबुद्धिप्रभवत्वान् नादरणीयं स्यादित्याशङ्क्याह हृदिस्थाच्युतचोदितेति । इत्येषा ।

"कस्मै येन विभासितोऽयम्" (भा० १२।१३।१९) इत्यादौ तद्रूपेणेत्यादिवत् ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य गर्भस्तुतावुक्तम् (भा० १०।२।३६) —

न नामरूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ।
मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ॥ २१३ ॥ इति ।

तथारूपस्यापि वैलक्षण्यं स्वप्रकाशतालक्षणस्वरूपशक्त्यैवाविर्भावित्वम् । तच् च पूर्वदर्शितम् । अत एव द्वितीये (भा० २।९।४) —

आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवानृतम् ।
ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृतः । २१४ ॥।

इत्यत्र टीका च — यच् चोक्तमष्टमाध्यये परमेश्वरस्यापि देहसम्बन्धाविशेषात् कथं तद्भक्त्या मोक्षः स्यात् इति । "आसीद् यदुदरात् पद्मम्" (भा० २।८।८) इत्यादिना । तत्राह आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थम् इति । आत्मनो जीवस्य तत्त्वविशुद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञानार्थं तद् भवेदेव । किं तत् ? यत्तपादिना स्वभजनं भगवान् ब्रह्मण आह । किं कुर्वन् ? ऋतं सत्यं चिद्घनं रूपं दर्शयन् । दर्शने हेतुः अव्यलीकेन व्रतेण तपसादृतः सेवितः सन् ।

अयं भावः जीवस्याविद्यया मिथ्याभूतदेहसम्बन्धः । ईश्वरस्य तु योगमायया चिद्घनविग्रहाविर्भाव इति महान् विशेषः । अतस्तद्भजने मोक्षोपपत्तिरिति । इत्येषा ॥

अत एव "स त्वं त्रिलोकस्थितये" (भा० १०।३।२०-२१) इत्यादिपद्यद्वये श्रीमदानकदुन्दुभिनापि समाहितम् ।

स त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः ।
सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये ॥ २१५ ॥

अत्र ह्ययमर्थः — स प्रपञ्चस्य सृष्टिस्थितिप्रलयकर्ता त्वं त्रिलोकस्थितये यदा तस्य स्थितिमिच्छसि तदा स्वमायया स्वाश्रितया मायाशक्त्या कृत्वा आत्मनः शुक्लं वर्णं स्वेन सृष्टां धर्मपरां विप्रादिजातिं बिभर्षि पालयसि । अत्र सत्त्वमय्येव स्वमाया ज्ञेया निष्कृष्टत्वादुपयुक्तत्वाच् च ।

अथ यदा सर्गमिच्छसि तदा रजसा रजोमय्या स्वमायया कृत्वा उपबृंहितं रक्तं कामिनं विप्रादिवर्णं बिभर्षि । यदा च जनात्ययमिच्छसि तदा तमोमय्या कृत्वा कृष्णं मलिनं पापरतं तं बिभर्षि ।

अथवा यदा स्थितिमिच्छसि तदात्मनः श्रीविष्णुरूपस्य शुक्लं शुद्धं गुणसङ्गरहितमित्यर्थः — शिवब्रह्मवत् तस्य तत्सङ्गाभावात् । तथैव सिद्धान्तितं श्रीशुकदेवेन "शिवः शक्तियुतः शश्वत् त्रिलिङ्गो गुणसंवृतः" (भा० १०।८८।३) इत्यादौ । "हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः" (भा० १०।८८।५) इत्यादि ।

अत एव (भा० १०।१३।५०) —

चन्द्रिकाविशदस्मेरैः सारुणापाङ्गवीक्षितैः ।
स्वकार्थानामिव रजःसत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः ॥ २१६ ॥ इति ।

अत्र सात्त्विकत्वराजसत्वे उत्प्रेक्षिते एव न तु वस्तुतया निरूपिते ।

वर्णं रूपं न तु कान्तिमात्रम् । गुणमयत्वस्वीकारेऽपि तत्तद्गुणव्यञ्जकाकारस्याप्यपेक्ष्यत्वात् न तु श्वेतं वर्णमिति व्याख्येयम् । श्रीविष्णुरूपस्य पालनार्थं गुणावतारस्य परमात्मसन्दर्भे क्षीरोदशायित्वेन स्थापयिष्यमाणस्य तत्र श्यामत्वेनातिप्रसिद्धेः । जनात्ययहेतो रुद्रस्य श्वेततातिप्रसिद्ध्या तद्वैपरीत्यपातात् । तथैव हि गोभिलोक्तसन्ध्योपासनायाम् । अतोऽत्र ब्रह्मणो न शोणवर्णत्वे तात्पर्यम् । न च तत्तद्गुणानां तत्तद्वर्णनियमः । परमतामसानां बकादीनां शुक्लत्वदर्शनात् । सात्त्विकगुणोपास्यानां श्रीबादरायणशुकादीनां श्यामत्वश्रवणात् ।

स्वमायया भक्तेषु कृपया "माया दम्भे कृपायां च" इति विश्वप्रकाशात् बिभर्षि जगति धारयसि प्रकटयसीत्यर्थः । रक्तं रजोमयत्वेन सिसृक्षादिरागबहुलम् । कृष्णं तमोमयत्वेन स्वरूपप्रकाशरहितमित्यर्थः । भा० १।२।२४ —

पार्थिवाद् दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ।
तमसस्तु रजस्तस्मात् सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ २१७ ॥ इत्युक्तेः ।

ननु कथमन्यार्थेन वाक्येन लोकभ्रामकं वर्णयसि यतः सम्प्रति जनात्ययार्थं कृष्णोऽयं वर्णो मया तमसा गृहीत इत्यर्थोऽप्यायाति । तदेतदाशङ्क्य परिहरन्नाह "त्वमस्य" (भा० १०।३।२१) इति ।

त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेऽवतीर्णोऽसि ममाखिलेश्वर ।
राजन्यसञ्ज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमूः ॥ २१८ ॥

निर्व्यूह्यमाना इतस्ततश्चाल्यमानाः ।

अयं भावः — आस्तां तावद्ब्रह्मघनत्वशुद्धसत्त्वमयत्वबोधकं प्रमाणान्तरं गुणानुरूपरूपाङ्गीकारेऽपि यथा प्रलयस्य दुःखमात्रहेतुत्वात् सुषुप्तिरूपत्वाच् च तत्र तदर्थावसरो भवति तथास्य तु कालस्य त्वत्कृतरक्षया जगत्सुखहेतुत्वात् तमोमयासुरविनाशयोग्यत्वात् तेषामसुराणामपि हननव्याजेन सर्वगुणातीतमोक्षात्मकप्रसादलाभात् तदर्थावसरो न भवति सैन्धवम् आनयेतिवत् । तथैवोक्तम् (भा० ७।१।८) —

जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीन् रजसोऽसुरान् ।
तमसो यक्षरक्षांसि तत्कालानुगुणोऽभजत् ॥ २१९ ॥ इति ।

तस्मान् न तमःकृतोऽयं वर्ण इति रजःसत्त्वाभ्यां रक्तशुक्लावेव भवत इति पूर्वपक्षिमतम् । ततश्च पारिशेष्यप्रमाणेन स्वरूपशक्तिव्यञ्जितत्वमेवात्रापि पर्यवस्यति इति भावः । तथैव तमेवार्थं श्रीदेवकीदेव्यपि सम्भ्रमेण प्रागेव विवृतवती "रूपं यत्तत् प्राहुरव्यक्तमाद्यम्" (भा० १०।३।२४) इति ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । तथा गुणस्य वैलक्षण्यमात्मारामाणामप्याकर्षणलिङ्गगम्याद्भुतरूपत्वम् । तद् यथा श्रीसूतोक्तौ "हरेर्गुणाक्षिप्तमतिः" (भा० १।७।११) इत्यादि च ।

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥ २२० ॥
हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान् बादरायणिः ।
अध्यगान् महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥ २२१ ॥

अत एवोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे —

गुणाः सर्वेऽपि युज्यन्ते ह्यैश्वर्यात् पुरुषोत्तमे ।
दोषाः कथञ्चिन् नैवात्र युज्यन्ते परमो हि सः ॥ २२२ ॥
गुणदोषौ माययैव केचिदाहुरपण्डिताः ।
न तत्र माया मायी वा तदीयौ तौ कुतो ह्यतः ॥ २२३ ॥
तस्मान् न मायया सर्वं सर्वमैश्वर्यसम्भवम् ।
अमायो हीश्वरो यस्मात्तस्मात्तं परमं विदुः ॥ २२४ ॥ इति ।

अथ "न विद्यते" (भा० ८।३।८) इत्यस्य प्रकृतश्लोकस्य व्याख्यावशेषः ।

तदेवं स्वरूपशक्तिविलासरूपत्वेन तेषां जन्मादीनाम् प्राकृताद् वैलक्षण्यं साधितम् । तत्र आशङ्कते — ननु भवन्तु स्वस्वरूपभूतान्येव तानि तथापि स्वरूपस्यैव पूर्णत्वात् तत्तत्प्राप्तौ किं प्रयोजनम् ?

तत्राह — लोकाप्ययसम्भवाय लोको भक्तजनस्तस्याप्ययः संसारध्वंसस्तत्पूर्वकः सम्भवो भक्तिसुखप्राप्तिः । भू प्राप्तौ तदर्थम् । एतदप्युपलक्षणं नित्यपार्षदानामपि भक्तिसुखोत्कर्षार्थम् । तदुक्तं श्रीमदर्जुनेन प्रथमे (भा० १।७।२५) —

तथायं चावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया ।
स्वानां चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत् ॥ २२५ ॥ इति ।

अस्यार्थः — यथान्ये पुरुषादयोऽवतारास्तथायं चावतारः साक्षाद्भगवतः श्रीकृष्णाख्यस्य तवैव प्राकट्यं परमभक्ताया भुवो भारजिहीर्षया जातोऽपि अन्येषां स्वानां भक्तानामसकृच् च मुहुरप्यनुध्यानाय निजभजनसौख्याय भवति ।

ननु तर्हि भक्तसौख्यमेव प्रयोजनं जातमिति "पूर्णानन्दस्य तस्येह प्रयोजनमतिः कुतः" इत्येतत् कथमुपपद्येत ?

तत्राह — अनन्यभावानामिति । अन्यथा सर्वज्ञशिरोमणेर्निर्दोषस्य तस्य तन्मात्रापेक्षकाणां तेषामुपेक्षायामकारुण्यदोषः प्रयुज्येत इति भावः ।

आत्मारामेऽपि कारुण्यगुणावकाशो "गुणा विरुद्धा अपि तु समाहार्याश्च सर्वतः" (कौर्मे) इति स्मरणात् विचित्रगुणनिधाने श्रीभगवत्येव सम्भवति । ततोऽन्यत्र तु सञ्चरिततद्गुणांशे तदीय एव यः प्रतिपदमेव साश्चर्यं श्रुत्यादिभिरुच्चैर्गीयते । यश्चाविरिञ्चिमापामरजनमाकर्षन्नेव वर्तते । तदुक्तं श्रीदशमे स्वयमेव (भा० १०।३२।१९-२०) —

भजतोऽपि न वै केचिद् भजन्त्यभजतः कुतः ।
आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥ २२६ ॥
नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जन्तून् भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये ।
यथाधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिन्तयान्यन् निभृतो न वेद ॥ २२७ ॥ इत्यादि ।

तस्मात् परमसमर्थस्य तस्य कृपालक्षणं भक्तजनसुखप्रयोजनकत्वं नाम कोऽपि स्वरूपानन्दविलासभूतपरमाश्चर्यस्वभावविशेष इति मूलपद्येऽपि "अनुकालमृच्छति" इत्यनेनैव दर्शितम् । अतः प्रयोजनान्तरमतित्वं तु तस्मिन् नास्त्येव । तत्प्रयोजनत्वं च तस्य परमसमर्थस्यानन्दविलास एवेति दिक् । यथोक्तम् —

कृपालोरसमर्थस्य दुःखायैव कृपालुता ।
समर्थस्य तु तस्यैव सुखायैव कृपालुता ॥ २२८ ॥ इति ॥ गजेन्द्रः श्रीहरिम् ॥

४८ । तस्मादपाणिपादश्रुतेरपि सदनन्तस्वप्रकाशानन्दविग्रह एव भगवति तात्पर्यं नान्यत्रेति प्रतिपादयन्ति (भा० १०।८७।२८) —

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्
तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयानिमिषाः ।

वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो
विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ २२९ ॥

अयमर्थः — अत्र करणं नाम वास्यादिवत् कर्तृशक्तिप्रेरिततया कार्यकरं कर्तुर्भिन्नतमं केवलकरणत्वापन्नमेव वस्त्वङ्गीकृतं न तु स्वरूपत्वापन्नमपि यत्तदपि । यथा दहनादौ तच्छक्त्यादिकं गौणार्थत्वात् स्वराट्पदनिरुक्तौ स्वेनेति तृतीयान्तपदस्य स्वरूपशक्तावेव पर्यवसानाच् च ।

ततो जीवस्य चिद्रूपत्वात् पाण्यादीनां स्वतो जडत्वात् तदधीनशक्तीनां तेषां भिन्नतमानां करणत्वं मुख्यार्थमेव । ततोऽसौ तदासक्तत्वात् सकरणः ।

त्वं तु तदन्तर्यामी तदनासक्तत्वात् तदनपेक्षो यतः स्वराट् स्वरूपशक्त्यैव राजसे इति ।

तथा प्रलयकालावसाने (भा० १०।८७।२३) —

निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्
मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ।
स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो
वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥ २३० ॥ इति ।

विद्वद्गणगुरुभिरस्माभिरपि निजालम्बनत्वेन वर्ण्यमानपरमदिव्यकरणगणविचित्रोऽप्यसौ अकरण एव । कुतः । स्वराट् स्वेन स्वरूपशक्तिविशेषसिद्धप्रादुर्भावविशेषेण स्वरूपेणैव तत्तत्करणतया राजसे । तेषां स्वरूपभूतत्वेन मुख्यकरणत्वायोगादिति भावः । अन्यथौपाधिकवस्तुद्वारा तवापि प्रकाशे कथं नाम स्वराट्त्वं सिद्ध्येदिति च ।

"आनन्दमात्रमजरं पुराणमेकं सन्तं बहुधा दृश्यमानम्" । "नेह नानास्ति किञ्चन" (बृ० ४।४।१९) इत्यादिश्रुतेः । "आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः" इत्यादिस्मृतेश्च ।

ननु मयि तथाभूतस्वरूपशक्तीनामस्तितायां किं प्रमाणम् ?

तत्राहुः — अखिलकारकशक्तिधरः इति । अखिलेभ्यः प्राणिभ्यः कारकाणि करणानि चक्षुरादिगोलकानि तेषु शक्तीश्चेन्द्रियाणि धरसि ददासीति तथा सर्वेषु तेषु तत्तद्धारणात् । तास्तु त्वयि स्वतःसिद्धा अव्ययाः पूर्णा एव सन्तीति भावः । तथा च श्रुतिः "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः" (बृ० ४।४।१८) इत्याद्या "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वे० ६।८) इत्याद्या च ।

तदुक्तमेकादशे (भा० ११।४।४) —

यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि ।
ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ॥
२३१ ॥ इति ।

अत एव "विकरणत्वान् नेति चेत् तदुक्तम्" (ब्र० सू० २।१।३१) इत्यत्र सूत्रकारोऽपि तदुक्तमित्यनेन "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" (ब्र० सू० २।१।२७) इत्युक्तरीत्यैव श्रुत्येकगम्यं तर्कातीतं तस्य विकरणत्वं सकरणत्वं च साधितवान् । श्रुतिश्च "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" (श्वे० ६।८) इत्याद्या ।

अथवा अखिलकारकशक्तिधरोऽपि त्वमसावकरण एवेत्यन्वयः । कुतः । स्वराड् इत्यादि । अतः सर्वतो विलक्षणमहिमत्वादनिमिषा देवा इन्द्रादयस्तत्पूज्या विश्वसृजो ब्रह्मादयोऽपि तव तुभ्यं बलिमुपहारं तदुच्चैः शिरोभिर्वहन्ति ।

अजया तेषामधिकारिण्या माययापि सहिताः । सापि आभासशक्तिरूपा स्वरूपानन्दशक्तिमयाय तुभ्यमात्मसम्पदुद्भावनार्थं बलिं हरतीत्यर्थः ।

समदन्ति च मनुष्यैर्दत्तं हव्यकव्यादिलक्षणं बलिं भक्षयन्ति च । अत्र दृष्टान्तः वर्षभुज इति । वर्षं खण्डमण्डलम् ।

कथं बलिमुद्वहन्ति ? तदाहुः — विदधतीति । त्वदाज्ञापालनमेव बलिहरणमित्यर्थः । तै० २।८।१ —

> भीषास्माद् वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।
> भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ २३२ ॥ इति श्रुतेः ।

अथवा ननु मम पाण्यादिकरणानां स्वरूपभूतत्वे युक्तिं कथयतेति

अत आहुः — अनिमिषाः करणाधिष्ठातृदेवास्तव बलिमुद्वहन्तीति । अजानजदेवत्वाद् विश्वसृजो विश्वेषां सृष्टिहेतवः । अन्ये तत्तदधिष्ठातृदेवताश्रयादेव करणैर्विषयं प्रकाशयितुं शक्नुवन्ति । त्वं पुनस्तेषामप्याश्रय इति त्वत्करणानां स्वप्रकाशतापत्तेः स्वरूपभूतत्वमेवेति ।

अथाप्यास्तां महाशक्तिर्मायैवाश्रय इति

अत आहुः — अजयेति ।

ननु जीवा अपि निजेन्द्रियाधिष्ठातृणामाश्रया भवन्ति ।

तत्राहुः — विदधतीति । विषयभोगद्वारेष्विन्द्रियेषु भवता विश्वपतिना दत्ताधिकाराणां देवानामेवाधिकार्याः कतिपयग्रामभौमिका इव जीवा इति न तेषामाश्रयाः किन्तु भवानेव तेषामधिकारकत्वादाश्रय इति भावः ॥ श्रुतयः श्रीभगवन्तम् ॥

४९ । तस्माद् विलक्षणपाणिपादादित्वेनैवापाणिपादादित्वम् । यथाह (भा० १०।६०।४५) —

> त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्तर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् ।
> जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री ॥ २३३ ॥

अत्र श्रीभगवति केशादीनां श्रूयमाणानामानन्दस्वरूपत्वमन्येषां त्वभाव एवेति वैलक्षण्यं स्पष्टमेव ।

अत एव हि हिरण्यकशिपुं प्रति तन्मारकजननिषेधलक्षणब्रह्मवरदानमपि सङ्गच्छते । “व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वा सुरासुरमहोरगैः” (भा० ७।३।३७) इति ।

न चैतत् करणस्य निषेधपरं किन्तु कर्तुरेव कर्तृप्रकरणात् । अप्राणिभिः प्राणिभिर्वेत्युक्तेस्तस्यैव प्राप्तत्वात् । (हन्तुर्जीवदेहसाम्येऽपि) सप्राणभागान् निष्क्रान्तस्य कर्तनीयनखाग्रभागस्य त्यक्तप्राणत्वाच् च ।

तस्मादस्माकम् “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” (मु० २।१।२) इति । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत्” (बृ० २।४।१०) इति च श्रुतिर्नासङ्गतेति । अत एवोक्तं वाराहे —

न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मेदोमज्जास्थिसम्भवा ।
न योगित्वादीश्वरत्वात् सत्यरूपोऽच्युतो विभुः ॥ २३४ ॥ इति ।

तच् चाप्राकृतमूर्तित्वं तस्य महायोगित्वादिच्छाकृतमिति न किन्त्वीश्वरत्वान् नित्यमेवेत्यर्थः ।

तथा च प्रयोगः — ईश्वरः सविग्रहः ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्कर्तृत्वात् कुलालादिवत् । स च विग्रहो नित्यः ईश्वरकरणत्वात् तज्ज्ञानादिवदिति । अत एव विलक्षणत्वमपि ।

जीवच्छवम् इति चैतन्ययोगेन जीवन्तं स्वतस्तु शवम् । ततः श्रीभगवद्विग्रहस्तु चिदेकरसत्वात् सदा जीवन्नेवेति वैलक्षण्यं युक्तं नित्यानन्दचिद्रूपत्वाद् भजनीयत्वं च युक्तमिति भावः ॥ श्रीरुक्मिणी श्रीभगवन्तम् ॥

५० । नामरूपित्वविधिनिषेधश्रुतिभिर्विवदमानानां विवादावसरे तदेव ह्युपपादयति (भा० ६।४।३२) —

अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मणोः ।
अवेक्षितं किञ्चन योगसाङ्ख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत् तत् ॥ २३५ ॥

अस्तीति योगः स्थूलोपासनाशास्त्रम् । तत्र हि यद्भगवतो नामरूपित्वं श्रूयते तद् दृष्टकल्पनालाघवाद् घटपटादिलक्षणाखिलनामधेयत्वं पातालपादादिकत्वं चेति विधीयते ।

नास्तीति साङ्ख्यं ज्ञानशास्त्रम् । तत्र हि निषेधश्रुतिभिस्तस्य नामरूपित्वं यन् निषिध्यते तत् प्रापञ्चिकनामरूपित्वस्य कल्पिततत्वात् सर्वथैव नास्तीति निश्चीयते ।

तदुक्तमुभयमतस्यैव प्राक् “स सर्वनामा स च विश्वरूपः” (भा० ६।४।२८) इत्यादिना “यद्यन् निरुक्तं वचसा निरूपितम्” (भा० ६।४।२९) इत्यादिना च । अस्तीति नास्तीति च वस्तुनि निष्ठा ययोः ।

तमेव विवादं स्फुटयति — भिन्नौ अस्तीति नास्तीत्येवम्भूतौ विरुद्धौ धर्मौ ययोस्तयोः ।

नन्वास्तामनयोर्भिन्नविषयत्वं नेत्याह — एकस्थयोः समानविषययोः । तदेवं विवादे सति तयोर्यत् किञ्चित् समं समञ्जसत्वेनैव अवेक्षितं प्रतीतं वस्तु तद् द्वयोरपि बृहन्महदनुकूलं भवति । किं तत्समञ्जसम् । यत् परं नामरूपादत्यन्ततदभावाच् च विलक्षणं यत्र युगपन् नामरूपित्वमनामरूपित्वमपि वक्तुं शक्यते तद् विलक्षणं किमपि नामरूपलक्षणमेव वस्त्वित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति — एकस्मिन्नेव वस्तुनि नामरूपित्वविधिनिषेधाभ्यां परस्परं श्रुतयः पराहतार्थाः स्युः । अत्र तु परत्वेनोभयत्रापि प्राक्तनयुक्त्या समञ्जसमप्राकृतनामरूपित्वमेव विधिनिषेधश्रुतितात्पर्येनोपस्थाप्यत इति तत्तन्मतं विवादमात्रम् । इत्थमेवात्र श्रीध्रुवेण निर्विवादत्वमुक्तम् (भा० ४।९।१३) —

तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् ।
रूपं स्थविष्ठमज ते महदाद्यनेकं नातः परं परम वेद्मि न यत्र वादः ॥ २३६ ॥

अत्र रूपशब्दस्यैवोभयत्र विशेष्यत्वेन "भूप मूर्तममूर्तं च परं चापरमेव च" (वि० पु० ६।७।४७) इति वैष्णववाक्यानुसारेण च । अतः परं चतुर्भुजादित्वलक्षणं रूपं वपुरित्यर्थः । तच् चाग्रे दर्शयिष्यते । तन् न वेद्मि एतत्पर्यन्तं कालं नाज्ञासिषमित्यर्थः ।

तदेव व्यनक्ति (भा० ६।४।३३) —

योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननन्तः ।
नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ॥ २३७ ॥

यो नामरूपरहित एव नामानि रूपाणि च भेजे प्रकटितवान् । जन्मकर्मभिः सह तानि च प्रकटितवानित्यर्थः । व्यतिरेके दोषमाह — अनन्तः । यदि तस्मिन् नामरूपित्वादिकं नास्ति तर्हि तच्छक्तिमत्त्वं प्रति सान्तत्वमेव प्रसज्येतेति । तदुक्तं प्रचेतोभिः "न ह्यन्तस्त्वद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गीयसे" (भा० ४।३०।३१) इति ।

तत्तत्प्रकाशने हेतुः — भगवान् भगात्मकशक्तिमान् । तस्याः शक्तेर्मायात्वम् निषेधति — परमः पराख्यशक्तिरूपा मा लक्ष्मीर्यस्मिन् । अन्यथा परमत्वव्याघातः स्यादिति भावः ।

तस्मान् न मायया सर्वं सर्वमैश्वर्यसम्भवम् ।
अमायो हीश्वरो यस्मात् तस्मात् तं परमं विदुः ॥ २३८ ॥ इत्युक्तेः ।

ननु सर्वनामविश्वरूपत्वे तद्राहित्ये च सन्त्येव तत्तदुपासकाः प्रमाणम् । अत्र तु के स्युः ?

इत्याशङ्क्याह — पादमूलं भजतामनुग्रहार्थमिति । योगसाङ्ख्ययोस्तत्तत्त्वं न सम्यक् प्रकाशते किन्तु भक्तावेव "भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति" (ब्र० सू० मध्वभा० ३।३।५४ माठरश्रुतिः) इत्यादिश्रुतेः । तस्माद् युक्तं तयोर्विवादमात्रत्वमिति भावः ।

अत एव वक्ष्यतेऽनन्तरमेव (भा० ६।४।३५-३६) —

इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे ।
प्रादुरासीत् कुरुश्रेष्ठ भगवान् भक्तवत्सलः ॥ २३९ ॥
कृतपादः सुपर्णांसे प्रलम्बाष्टमहाभुजः ।
चक्रशङ्खासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥ २४० ॥ इत्यादि ।

"पादमूलं भजताम्" इत्यनेन तान् प्रति रूपप्राकट्यात् पूर्वमपि रूपमस्त्येवेति व्यञ्जितम् "चरणं पवित्रं विततं पुराणम्" (म० न० ५।१०) इत्यादिश्रुतेः । भेजे इत्यतीतनिर्देशः प्रामाण्यदार्ढ्यायानादित्वं बोधयति । अनन्तपदस्य च नामानि रूपाणि चानन्तान्येवेति भावः । अत्र "प्राकृतनामरूपरहितोऽपि" (भा० दी० ६।४।३३) इति टीका च ॥ दक्षः श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

५१ । तदेवं नित्यत्वाद् विभुत्वात् सर्वाश्रयत्वात् स्थूलसूक्ष्मप्राकृतवस्त्वतिरिक्तत्वात् प्रत्यग्रूपत्वात् स्वप्रकाशत्वात् सर्वश्रुतिसमन्वयसिद्धत्वात् तद्रूपं परमतत्त्वरूपमेवेति सिद्धम् । तथैव हि परमवैदुष्येणानुभूतं स्पष्टमेवाह त्रिभिः (भा० ३।९।२-४) —

रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय ।
आदौ गृहीतमवतारशतैकबीजं यन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् ॥ २४१ ॥

टीका च — ननु त्वमपि सम्यङ् न जानासि यत् त्वया दृष्टं रूपमेतदपि गुणात्मकमेव निर्गुणं ब्रह्मैव तु सत्यम् ।

तत्राह "रूपम्" इति द्वाभ्याम् । अवबोधरसोदयेन चिच्छक्त्याविर्भावेन शश्वन् निवृत्तं तमो यस्मात् तस्य तव यदेतद्रूपं त्वयैव स्वातन्त्र्येण सतामुपासकानामनुग्रहाय गृहीतमाविष्कृतम् । अवतारशतस्य शुद्धसत्त्वात्मकस्य यदेकं बीजं मूलम् । तत्प्रदर्शनार्थं गुणावतारबीजत्वं दर्शयति यन्नाभि इति ।

> नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमानन्दमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः ।
> पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्मन् भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोऽस्मि ॥
> २४२ ॥

हे परम । अविद्धवर्चोऽअनावृतप्रकाशम् । अतोऽविकल्पं निर्भेदम् । अत एवानन्दमात्रम् । एवम्भूतं यद्भवतः स्वरूपं तदतो रूपात् परं भिन्नं न पश्यामि किन्त्विदमेव तत् । अतः कारणात् ते तव अद इदं रूपमाश्रितोऽस्मि ।

योग्यत्वादपीत्याह एकमुपास्येषु मुख्यं यतो विश्वसृजम् । अत एव अविश्वं विश्वस्मादन्यत् । किं च भूतेन्द्रियात्मकं भूतानामिन्द्रियाणां चात्मानं कारणमित्यर्थः ।

> तद् वा इदं भुवनमङ्गल मङ्गलाय ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानाम् ।
> तस्मै नमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं योऽनादृतो नरकभाग्भिरसत्प्रसङ्गैः ॥ २४३ ॥

नन्वेवमपि सोपाधिकमेतदर्वाचीनमेवेत्याशङ्क्याह तद् वै तदेवेदं हे भुवनमङ्गल । यतस्ते त्वया नोऽस्माकमुपासकानां मङ्गलाय ध्याने दर्शितम् ।

न ह्यव्यक्तवर्त्माभिनिवेशितचित्तानामस्माकं सोपाधिकं दर्शनं दातुं युक्तमिति भावः । अतस्तुभ्यं नमोऽनुविधेम अनुवृत्त्या करवाम ।

तर्हि किमिति केचिन् मां नाद्रियन्ते ?

तत्राह "योऽनादृतः" इति । असत्प्रसङ्गैर्निरीश्वरकुतर्कनिष्ठैः । इत्येषा ।

अत्र कल्पितमप्यर्थान्तरं यस्य विद्वद्गुणगुरुत्वान् न सम्भवत्येवेति व्यञ्जितं न ह्यव्यक्तवर्त्मेति । उक्तं चैतत् स्तुतितः प्राक् "अव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा" (भा० ३।८।३३) इति । "मां नाद्रियन्ते" (भा० दी० ३।९।४) इति विग्रहरूपं मामित्येवार्थः । विग्रहस्यैव परब्रह्मत्वेन स्थापितत्वात् । अत एव ये विग्रहमेतादृशतया न मन्यन्ते ते विद्वदनुभवविरुद्धमतयो नेश्वरमपि मन्यन्त इत्यत आह — निरीश्वर इति ।

यत एव (भा० ३।९।५) —

> ये तु त्वदीयचरणाम्बुजकोषगन्धं जिघ्रन्ति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतम् ।
> भक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां नापैषि नाथ हृदयाम्बुरुहात् स्वपुंसाम् ॥
> २४४ ॥

इत्यनन्तरपद्ये तुशब्देन योऽनादृत इत्याद्युक्तेभ्यो बहिर्मुखजनेभ्यो विलक्षणत्वेन निर्दिष्टानां तादृशश्रीभगवद्रूपनिष्ठानामेव श्रुतिवातनीतम् इति शब्देन प्रमाणेन भक्त्या गृहीतचरण

इत्यनुभवेन च प्राशस्त्यमुक्तम् ॥ ब्रह्मा श्रीनारायणम् ॥

५२ । एवं च आवेशावतारतया प्रतीतस्य श्रीऋषभदेवस्यापि विग्रह एवं योज्यते यथा (भा० ५।५।१९) —

> इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः ।
> पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आरादतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः । २४५ ॥।

इदं मनुष्याकारशरीरं हि निश्चितं दुर्विभाव्यं दुर्वितर्क्यं यत्तत्त्वं तदेव । यत्रैव धर्मो भागवतलक्षणस्तत्रैव मे हृदयं मनः । यद् यस्मात् तद् विपरीतादिलक्षणोऽधर्मो मया पृष्ठे कृतः । ततः पराङ्मुखोऽहमित्यर्थः ।

अत एव वक्तुरस्य ऋषभदेवस्य च सर्वान्तिमलीलापि व्याजेनान्तर्धानमेव प्राकृतलोकप्रतीत्यनुसारेणैव तु तथा वर्णितम् । आत्मारामतारीतिदर्शनार्थम् । तदुक्तम् "योगिनां साम्परायविधिमनुशिक्षयन्" (भा० ५।६।६) इति ।

अतः "स्वकलेवरं जिहासुः" इत्यत्र कलेवरशब्दस्य प्रपञ्च एवार्थः । उपासनाशास्त्रे तस्य तथा प्रसिद्धेः ।

तथा "अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद् वनमालेलिहानः सह तेन ददाह" (भा० ५।६।८) इत्यस्य वास्तवार्थे तु तेन सहेति कर्तृसाहाय्ये तृतीया । गौणमुख्यन्यायेन कर्तर्येव प्राथमिकप्रवृत्तेः । ततश्च दावानलस्तद्वनवर्तितर्वादिजीवानां स्थूलं देहं ददाह । ऋषभदेवस्तु सूक्ष्मं देहमिति तस्य सर्वमोक्षदत्वमनुसन्धेयम् । भा० ९।११।२२ —

> स यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा संविष्टोऽनुगतोऽपि वा ।
> कोसलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥ २४६ ॥ इतिवत् ।

ततोऽनलसाधर्म्यं वर्णयित्वा तद्वदन्तर्धानमेव तस्येति च व्यञ्जितम् । अत एव "ऋषभदेवाविर्भावस्तृतीयोऽध्यायः" इत्येवोक्तं न तु तज्जन्मेति ॥ श्रीऋषभदेवः स्वपुत्रान् ॥

५३ । तद् एवं ऋषभदेवस्यापि विग्रहे तादृशता चेत् किमुत स्वयं भगवत इत्याह (भा० १।९।४१) —

> मुनिगणनृपवर्यसङ्कुलेऽन्तःसदसि युधिष्ठिरराजसूय एषाम् ।
> अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो मम दृशि गोचर एष आविरात्मा ॥ २४७ ॥

टीका च — एष जगतामात्मा मम दृशि गोचरो दृष्टिपथः सन्नाविः प्रकटो वर्तते । अहो मे भाग्यमिति भावः । इत्येषा ॥ श्रीभीष्मः श्रीभगवन्तम् ॥

५४ । तथैव च "रूपं यत्तत्" (भा० १०।३।२४) इत्यादौ "स त्वं साक्षाद् विष्णुरध्यात्मदीपः" इति ।

यत्तत् किमपि रूपं वस्तु प्राहुर्वेदाः । किं तद्वस्तु ? तत्राह — अव्यक्तमित्यादि । एवम्भूतं किमपि कार्यकल्पं वस्तु यत् स एव साक्षादक्षिगोचरस्त्वं विष्णुरिति ।

तथा च पाद्मे निर्माणखण्डे श्रीभगवन्तं प्रति श्रीवेदव्यासवाक्यम् —

त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन ।
यत्तत्सत्यं परं ब्रह्म जगद्योनिं जगत्पतिम् ।
वदन्ति वेदशिरसश्चाक्षुषं नाथ मेऽस्तु तत् ॥ २४८ ॥ इति ।

तत्र हेतुः—अध्यात्मदीपः । देहितत्कारणकार्यसङ्घप्रकाशकत्वेनावभासमान इत्यर्थः । एवम्भूतस्य न तव भयशङ्केति भावः । इत्येष प्रकरणानुरूपः श्रीस्वामिदर्शितभावार्थोऽपि श्रीविग्रहपर एव । अन्यत्र भयसम्भावनानुत्पत्तेः ॥ श्रीदेवकी श्रीभगवन्तम् ॥

५५ । अतस्तदंशानामपि तादृशत्वमाह (भा० १०।१३।५४)—

सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः ।
अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशाम् ॥ २४९ ॥

टीका च—सर्वेषां मूर्तिमत्त्वेऽप्यविशेषमाह "सत्यज्ञान" इति । सत्याश्च ज्ञानरूपाश्च अनन्ताश्च आनन्दरूपाश्च । तत्रापि तदेकमात्रा विजातीयसम्भेदरहिताः । तत्रापि च एकरसाः सदैकरूपा मूर्तयो येषां ते ।

यद् वा सत्यज्ञानादिमात्रैकरसं यद्ब्रह्म तदेव मूर्तिर्येषाम् इति । अत एवोपनिषदात्मज्ञानं सैव दृक्चक्षुर्येषां तेषामपि हि निश्चितम् । अस्पृष्टभूरिमाहात्म्याः न स्पृष्टं स्पर्शयोग्यं भूरिमाहात्म्यं येषां ते तथाभूताः सर्वे व्यदृश्यन्तेति । इत्येषा ।

अत्र मात्रपदं तद्वर्णादीनां स्वरूपान्तरङ्गधर्मत्वं बोधयति । न ह्यत्रापरस्मिन्नर्थे मूर्तिशब्दः केवलात्मपर इति स्वामिनः श्रीशुकदेवस्य वा मतं लक्षणायाः कष्टकल्पनामयत्वातस्पृष्टेत्यत्र । अस्पृष्टेति भूरिमाहात्म्येति अपीति उपनिषद् दृगिति पदचतुष्टयस्यैव व्यस्तस्य समस्तस्य च स्वारस्यभङ्गप्रसङ्गात्तुक्तप्रकारानुरोधात् "तेऽचक्षताक्षविषयं स्वसमाधिभाग्यम्" (भा० ३।१५।३८) इत्यद्युदाहरिष्यमाणानुसारात् "स्वसुख" (भा० १२।१२।६८) इत्यादि श्रीशुकहृदयविरोधाच् च ।

अत एव "विशुद्धविज्ञानघनम्" (भा० १०।३७।२३) "विशुद्धज्ञानमूर्तये" (भा० १०।२७।११) "त्वय्येव नित्यसुखबोधतनौ" (भा० १०।१४।२२) इत्यादिवाक्यानि च न लाक्षणिकतया कदर्थनीयानि ।

तथैव "आनन्दमूर्तिमुपगुह्य दृशात्मलब्धम्" (भा० १०।४१।२८) इत्यादौ "दोर्भ्यां स्तनान्तरगतं परिरभ्य कान्तमानन्दमूर्तिमजहादतिदीर्घतापम्" (भा० १०।४८।७) इत्यादौ च दर्शनालिङ्गनाभ्यामन्यार्थत्वं व्यवच्छिद्यते ।

उक्तं च महावाराहे—

सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः ।
हेयोपादेयरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचित् ॥ २५० ॥
परमानन्दसन्दोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वतः ।
देहदेहिभिदा चात्र नेश्वरे विद्यते क्वचित् ॥ २५१ ॥ इति ॥ श्रीशुकः ॥

५६ । इत्थमेवाभिप्रेत्याह (भा० १०।१४।५५)—

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।
जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥ २५२ ॥

एनं "नौमीड्य तेऽभ्रवपुषे" (भा० १०।१४।१) इत्यादिवर्णितरूपम् ।

अवेहि मत्प्रसादलब्धविद्वत्तयैवानुभव न तु तर्कादीना विचारयेत्यर्थः । एवम्भूतोऽपि मायया कृपया जगद्धिताय सर्वस्यापि स्वात्मानं प्रति चित्ताकर्षणाय देहीव जीव इवाभाति क्रीडति । इवशब्देन श्रीकृष्णस्तु न जीववत् पृथग्देहं प्रविष्टवानिति च गम्यते ।

अत एव श्रीविग्रहस्य परमपुरुषार्थलक्षणत्वमुक्तं श्रीध्रुवेण (भा० ४।९।१७) —

सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्ममाशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः । २५३ ॥
इति ।

अत्र टीका च — हे भगवन् । पुरुषार्थः परमानन्दः स एव मूर्तिर्यस्य तस्य तव पादपद्मम् । आशिषो राज्यादेः सकाशात् सत्या । आशीः परमार्थफलं हि निश्चितम् । कस्य ? तथा तेन प्रकारेण त्वमेव पुरुषार्थ इत्येवं निष्कामतया अनुभजतः । इत्येषा ॥ श्रीशुकः ॥

५७ । अतः शब्दप्रतिपाद्य यद् ब्रह्म तच्छ्रीविग्रह एवेत्युपसंहारयोग्यं वाक्यमाह (भा० ३।२१।८) —

तावत् प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे ।
दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद् वपुः ॥ २५४ ॥

यद्वपुर्दधत् प्रकाशयन्नसौ शुक्लाख्यो भगवान् कृते युगे वर्तते । तदेव शब्दप्रतिपाद्यं ब्रह्म परमतत्त्वं तं कर्दमं प्रति दर्शयामासेत्यर्थः ॥ श्रीमैत्रेयः ॥

५८ । तदेवं सिद्धे भगवतस्तादृशे वैलक्षण्ये दृश्यत्वात् घटवदित्याद्यसदनुमानं न सम्भवति कालात्ययोपदिष्टत्वात् । तदेतदभिप्रेत्य तस्मिन् सत्यतापुरस्कृतं षड्भावविकाराद्यभावं स्थापयन् पूर्णस्वरूपत्वमभ्युपगच्छति (भा० १०।१४।२३) —

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयं ज्योतिरनन्त आद्यः ।
नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ॥ २५५ ॥

"नौमीड्य ते" (भा० १०।१४।१) इत्यादिना स्तुत्यत्वेन प्रतिज्ञारूपोऽयमभ्रवपुरादिलक्षणत्वमेक एव सर्वेषामात्मा परमाश्रयः । तदुक्तम् "एकोऽसि प्रथमम्" (भा० १०।१४।१८) इति । "कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्" (भा० १०।१४।५५) इति च ।

यतस्त्वमात्मा तत एव सत्यः । परमाश्रयस्य सत्यतामवलम्ब्यैवान्येषां सत्यत्वात् त्वय्येव सत्यत्वस्य मुख्या विश्रान्तिरिति भावः । तदुक्तम् "सत्यव्रतं सत्यपरम्" (भा० १०।२।२६) इत्यादि । म० भा० उद्यमप० ५।७०।१२ —

सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
सत्यात् सत्यं च गोविन्दस्तस्मात् सत्यो हि नामतः ॥ २५६ ॥ इत्युद्यमपर्वणि च ।

न च त्वयि जन्मादयो विकाराः सन्तीत्याह — आद्यः कारणम् । “एकोऽसि प्रथमम्” (भा० १०।१४।१८) इत्यादौ तादृशत्वदृष्टेः । अतो न जन्म किन्तु “प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथञ्चन” इति पाद्मरीतिकमेव ।

अत एव स्कान्दे —

अविज्ञाय परं देहमानन्दात्मानमव्ययम् ।
आरोपयन्ति जनिमत् पञ्चभूतात्मकं जडम् ॥ २५७ ॥ इति ।

आद्यत्वे हेतुः — पुरुषः पुरुषाकार एव सन् पुराणः पुरापि नवः । कार्यात् पूर्वमपि वर्तमान इत्यर्थः । श्रुतिश्च “आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः” (बृ० १।४।१) इति ।

अत एव जन्मान्तरास्तित्वलक्षणं विकारं वारयति — नित्यः सनातनमूर्तिः ।

तथा पूर्ववन् मध्यमाकारत्वेऽपि पूर्ण इति वृद्धिम् । अजस्रसुखो नित्यमेव सुखरूप इति परिणामम् ।

सुखस्य पुंस्त्वं छान्दसम् । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृ० ३।९।२८) इत्यत्रानन्दस्य नपुंसकत्व-वत् । तथा अक्षर इत्यपक्षयम् । अमृत इति विनाशम् ।

पूर्णत्वे हेतुः — अनन्त अद्वय इति देशकालपरिच्छेदरहितः । वस्तुपरिच्छेदरहितोऽपि । अन्यस्य तच्छक्तित्वात् तं विनानवस्थानात् ।

अत्रामृतत्वोपपादनाय चतुर्विधक्रियाफलत्वं च वारयति । तत्रोत्पत्तिराद्य इत्यनेनैव निरा-कृता । शिष्टत्रयं स्वयञ्ज्योतिर्निरञ्जन उपाधितो मुक्त इति पदत्रयेण । तत्र च प्राप्तिः क्रि-यया ज्ञानेन वा भवेत् । अत्र क्रियया प्राप्तिरात्मपदेनैव निराकृता सर्वप्रत्यग्रूपत्वात् । तथा ज्ञानतः प्राप्तिं वारयति । स्वयञ्ज्योतिरिति ।

तदुक्तं ब्रह्माणं प्रति श्रीभगवता “मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम्” (भा० २।९।२१) इति ।

टीका च — एतच् च मत्कृपयैव त्वया प्राप्तमित्याह । मनीषितमिच्छा तुभ्यं दातव्यमिति या ममेच्छा तस्या अनुभावोऽयम् । कोऽसौ ? तमाह मम लोकस्यावलोकनं यत् । इत्येषा ।

तदुक्तम् “नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तितः” इति ।

ननु श्रीभगवतोद्धवं प्रति “वासुदेवो भगवताम्” (भा० ११।१६।२९) इत्यादिकं विभूतिमध्ये गणयित्वा सर्वान्ते “मनोविकारा एवैते” (भा० ११।१६।४१) इत्युक्तम् ।

सत्यम् । तद्गणनं प्राचुर्यविवक्षया “छत्रिणो गच्छन्ति” इतिवत् । तत्रैव हि (भा० ११।१६।३७) —

पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् ।
विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम् ॥ २५८ ॥

इत्यत्र परशब्देन ब्रह्मापि तन्मध्ये गणितमस्ति । तदेवं प्राप्तिर्निषिद्धा ।

अथ विकृतिरपि तुषापाकरणेनावघातेन व्रीहीणामिवोपाध्यपाकरेणेन भवेत् । तच् चासङ्ग-त्वान् न सम्भवेदित्याह — मुक्त उपाधितः इति । तदुक्तम् “विशुद्धज्ञानमूर्तये” (भा० १०।२७।११) “विशुद्धविज्ञानघनम्” (भा० १०।३७।२३) इत्यादौ च ।

तस्मात् "मम निशितशरैर्विभिद्यमानत्वचि" (भा० १।९।३४) इत्यादिकं तु मायिकलीलावर्णनमेव । भा० १०।७७।३० —

एवं वदन्ति राजर्षे ऋषयः केचनान्विताः ।
यत् स्ववाचो विरुध्येत न नूनं ते स्मरन्त्युत ॥ २५९ ॥
इत्यादि न्यायेन वास्तवत्वविरोधात् ।

तथा हि स्कान्दे —

असङ्गश्चाव्ययोऽभेद्योऽनिग्राह्योऽशोष्य एव च ।
विद्धोऽसृगाचितो बद्ध इति विष्णुः प्रदृश्यते ॥ २६० ॥
असुरान् मोहयन् देवः क्रीडत्येष सुरेष्वपि ।
मनुष्यान् मध्यया दृष्ट्या न मुक्तेषु कदाचन ॥ २६१ ॥

इति श्रीभीष्मस्य युद्धसमये दैत्याविष्टात् तथा भानं युक्तमेवेति । किन्त्वधुना दुःस्वप्नदुःखस्येव तस्य निवेदनं कृतमिति ज्ञेयम् ।

संस्कारोऽपि किमतिशयाधानेन मलापाकारेण वा । तत्रातिशयाधानं पूर्णत्वेनैव निराकृतम् । मलापकरणं वारयति — निरञ्जनो निर्मलो विशुद्धज्ञानमूर्तिरित्यर्थः ॥ श्रीब्रह्मा श्रीभगवन्तम् ॥

५९ । तदेवं पूर्वं तदैश्वर्यादीनां स्वरूपभूतत्वं साधितं तच् च तेषां स्वरूपान्तरङ्गधर्मत्वाद् युक्तम् । यथा ज्योतिरन्तरङ्गधर्मानां तदीयशुक्लादिगुणानां ज्योतिर्भूतत्वमेव न तम आदिरूपत्वं तद्वत् ।

अथ श्रीविग्रहस्य पूर्णस्वरूपलक्षणत्वं साधितं तच् च युक्तं सर्वशक्तियुक्तपरमवस्त्वेकरूपत्वात् तस्य तत्र यो निजान्तरङ्गनित्यधर्मः श्रीविग्रहतागमस्तत्तत् संस्थानलक्षणस्तद् विशिष्टं परमानन्दलक्षणं वस्त्वेव श्रीविग्रहः । स एव चान्तरङ्गधर्मान्तराणामैश्वर्यादीनामपि नित्याश्रयत्वात् स्वयं भगवान् ।

यथा शुद्धखण्डलड्डुकम् । यतो यथा लड्डुकतागमकसंस्थानविशिष्टखण्डमेव लड्डुकं तदेव खण्डस्वाभाविकसौगन्ध्यादिमच् चेति लोकैः प्रतीयते प्रयुज्यते च तथा "रूपं यदेतत्" (भा० ३।९।२) इत्यादिषु परं तत्त्वमेव श्रीविग्रहः स एव च भगवानिति विद्वद्भिः प्रतीयते प्रयुज्यते चैवेति ।

तदेवं श्रीविग्रहस्य पूर्णस्वरूपत्वं साधयित्वा तत्पोषणार्थं प्रकरणान्तरमारभ्यते यावत् पार्षदनिरूपणम् । तत्र परिच्छदानां तत्स्वरूपभूतत्वेन तदङ्गसहिततयैवाविर्भावदर्शनरूपं लिङ्गमाह द्वयेन (भा० १०।३।९-१०) —

तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदार्युदायुधम् ।
श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् ॥ २६२ ॥
महार्हवैदूर्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् ।
उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ॥ २६३ ॥ इत्यादिना ।

स्पष्टम् ॥ श्रीशुकः ॥

६० । एवमभिप्रायेणैवेदमाह (भा० ६।८।३२-३३) —

> यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम् ।
> भूषणायुधलिङ्गाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया ॥ २६४ ॥
> तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान् हरिः ।
> पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥ २६५ ॥

ऐकात्म्यानुभावानां केवलपरमस्वरूपदृष्टिपराणां विकल्परहितः परमानन्दैकरसपरमस्वरूपतया स्फुरन्नपि यथा येन प्रकारेण ।

स्वेषु स्वस्वामितया भजत्सु या माया कृपा तया हेतुना स्वयं भगवान् विचित्रशक्तिमयेन स्वरूपेणैव कारणभूतेन भूषणाद्याख्याः शक्तीः शक्तिमयाविर्भावात् धत्ते गोचरयति । तेनैव विद्वदनुभवलक्षणेन सत्यप्रमाणेन तद् यदि सत्यं स्यात् तदेत्यर्थः । तैरेव भूषणादिलक्षणैः सर्वैः स्वरूपैर्विचित्रस्वरूपाविर्भावैर्नः पातु ।

अत एव श्रीविष्णुधर्मे बलिकृतचक्रस्तवे "यस्य रूपमनिर्देश्यमपि योगिभिरुत्तमैः" इत्यादि । तदनन्तरं च —

> भ्रमतस्तस्य चक्रस्य नाभिमध्ये महीपते ।
> त्रैलोक्यमखिलं दैत्यो दृष्टवान् भूर्भुवादिकम् ॥ २६६ ॥ इति ।

तदेवमेव नवमे श्रीमदम्बरीषेणापि चक्रमिदं स्तुतमस्ति ।

लिङ्गानि गरुडाकारध्वजादीनि । अनेन यत् क्वचिदाकस्मिकत्वमिव श्रूयते तदपि श्रीभगवदाविर्भाववज् ज्ञेयम् ।

अत्र तृतीये "चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे" (भा० ३।२८।२८) इत्यपि सहायम् ।

अतो द्वादशेऽपि "कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः" (भा० १२।११।१०) इत्यादिकं विराङ्गतत्वेनोपासनार्थमभेददृष्ट्या दर्शितमेव यथासम्भवं साक्षाच् छ्रीविग्रहत्वेनाप्यनुसन्धेयम् । तथा हि श्रीविष्णुपुराणे (वि० पु० १।२२।६८) —

> आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
> बिभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥ २६७ ॥ इति ॥ विश्वरूपो महेन्द्रम् ॥

६१ । अथ श्रीवैकुण्ठलोकस्यापि तादृशत्वम् "तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः" (भा० २।९।९) इत्यत्र साधितमेव । पुनरपि दुर्धियां प्रतीत्यर्थं साध्यते ।

यतः स कर्मादिभिर्न प्राप्यते । प्रपञ्चातीतत्वेन श्रूयते । तं लब्धवतामस्खलनगुणसात्म्येन स्तूयते । नैर्गुण्यावस्थायामेव लभ्यते । लौकिकभगवन्निकेतस्यापि तदावेशान् नैर्गुण्यमतिदिश्यत इत्यतः स तु तद्रूपतया सुतरामेव गम्यते । साक्षादेव प्रकृतेः परत्वेन श्रूयते । नित्यतयोद्घोष्यते । मोक्षसुखमपि तिरस्कुर्वन्त्या भक्त्यैव लभ्यते । सच्चिदानन्दघनत्वेनाभिधीयत इति ।

तत्र कर्मादिभिरप्राप्यत्वम् । यथा (भा० ११।२४।१२-१४) —

देवानामोक आसीत् स्वर्भूतानां च भुवः पदम् ।
मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात् परम् ॥ २६८ ॥
अधोऽसुराणां नागानां भूमेरेकोऽसृजत प्रभुः ।
त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ॥ २६९ ॥
योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः ।
महर्जनस्तपःसत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः ॥ २७० ॥

सिद्धानां योगादिभिः त्रितयात् परं महर्लोकादि । भूमेरधश्चातलादि । त्रिलोक्यां पातालादि-कभूर्भुवः स्वश्चेति । कर्मणां गार्हस्थ्यधर्माणां तपो वानप्रस्थेन ब्रह्मचर्यं च । तत्र ब्रह्मचर्येणो-पकुर्वाणनैष्ठिकभेदेन क्रमान् महर्जनश्च वनस्थत्वेन तपः । न्यासेन सत्यम् । योगतारतम्येन तु सर्वमिति ज्ञेयम् ।

मद्गतिः श्रीवैकुण्ठलोकः भक्तियोगप्राप्यत्वेन वक्ष्यमाणः "यन् न व्रजन्ति" (भा० ३।१५।२३) इत्यादिवाक्यसाहाय्यात् लोकप्रकरणाच् च ।

उक्तं च तृतीये देवान् प्रति ब्रह्मणैव "तत्सङ्कुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैः" (भा० ३।१५।२०) इत्यादि ।

टीका च — पुनर्वैकुण्ठलोकं विशिनष्टि । तत्सङ्कुलं व्याप्तं भवति । कैः ? हरिपदयोरानतिः प्रणामस्तावन्मात्रेण दृष्टैर्भक्तानां विमानैर्न कर्मादिप्राप्यैः । इत्येषा ।

एवमेव श्रुतिश्च (मु० १।२।१२) —

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान् नास्त्यकृतः कृतेन । २७१ ॥
इति ।

अत्राप्यकृत इत्यस्य विशेष्यं लोक इत्येव तत्प्रसक्तेः ।

"ईश्वरः सर्वभूतानाम्" (गीता १८।६१) इत्यादौ । गीता १८।६२ —

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ २७२ ॥
इति श्रीभगवदुपनिषत्सु ॥ श्रीभगवान् ॥

६२ । प्रपञ्चातीतत्वम् (भा० ४।२४।२९) —

स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिञ्चतामेति ततः परं हि माम् ।
अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं पदं यथाहं विबुधाः कलात्यये ॥ २७३ ॥

ततोऽपि पुण्यातिशयेन मामेति । भागवतस्तु अथ देहान्ते अव्याकृतम् "नामरूपे व्याक-रवाणि" (छा० ६।३।२) इति श्रुतिप्रसिद्धव्याकरणाविषयं प्रपञ्चातीतं वैष्णवं पदं वैकुण्ठ-मेति ।

यथाहं रुद्रो भूत्वाधिकारिकतया वर्तमानः । विबुधा देवाश्चाधिकारिकाः कलात्यये अधिकारान्ते लिङ्गभङ्गे सत्येष्यन्तीति "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" (ब्र० सू० ३।३।३३) इति न्यायेन ॥ श्रीरुद्रः श्रीप्रचेतसः ॥

६३ । ततोऽस्खलनम् (भा० ३।२५।३७) —

अथो विभूतिं मम माययाचितामैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ।
श्रियं भागवतीं वास्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तेऽश्नुवते तु लोके ॥ २७४ ॥

अथोऽविद्यानिवृत्त्यनन्तरं मम मायया भक्तविषयककृपया आचितां तदर्थं प्रकटितां विभूतिं भोगसम्पत्तिं तथाणिमाद्यष्टैश्वर्यमनुप्रवृत्तं स्वभावसिद्धम् । तथा भागवतीं श्रियं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धिनीं सार्ष्टिसञ्ज्ञां सम्पत्तिमपि अस्पृहयन्ति भक्तिसुखमात्राभिलाषेण । यद्यपि तेभ्यो न स्पृहयन्तीत्यर्थः । तथापि ते मे मम लोके वैकुण्ठाख्ये अश्नुवते प्राप्नुवन्त्येवेति ।

स्ववात्सल्यविशेषो दर्शितः । यथा सुदाममालाकारवरे (भा० १०।४१।५१-५२) —

सोऽपि वव्रेऽचलां भक्तिं तस्मिन्नेवाखिलात्मनि ।
तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूतेषु च दयां पराम् ॥ २७५ ॥
इति तस्मै वरान् दत्त्वा श्रियश्चान्वयवर्धिनीम् ॥ २७६ ॥ इति ।

अतस्तेषां तत्रानासक्तिश्च द्योतिता । अविद्यानिवृत्त्यनन्तरम् इति मम कृपयाचिताम् इति च तेषामनर्थरूपत्वं खण्डितम् । किं वा माययाचितां ब्रह्मलोकादिगतां सम्पत्तिमपीति तेषां सर्ववशीकारित्वमेव दर्शितं न तु तद्भोगः । तस्यातितुच्छत्वेन तेष्वनर्हत्वात् ।

श्रुतिश्चात्र "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" (छा० ८।१।६) इत्यनन्तरम् "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यकामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति ।

नन्वेवं तर्हि लोकत्वाविशेषात् स्वर्गादिवत् भोक्तृभोग्यानां कदाचिद् विनाशः स्यात् ।

न कर्हिचिन् मत्पराः शान्तरूपे नङ्क्ष्यन्ति नो मेऽनिमिषो लेढि हेतिः ।
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥ २७७ ॥

तत्राह — शान्तरूपे शान्तमविकृतं रूपं यस्य तस्मिन् वैकुण्ठे मत्परास्तद्वासिनो लोकाः कदाचिदपि न नङ्क्ष्यन्ति भोग्यहीना न भवन्ति । अनिमिषो मे हेतिः मदीयं कालचक्रं नो लेढि तान् न ग्रसते "न स पुनरावर्तते" (छा० ८।१५।१) इति श्रुतेः । गीता ८।१६ —

आब्रह्मभुवनाल् लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ २७८ ॥ इति श्रीगीतोपनिषद्भ्यः ।

सहस्रनामभाष्येऽप्युक्तम् "परमुत्कृष्टमयनं स्थानं पुनरावृत्तिशङ्कारहितम्" इति परायणः । पुंलिङ्गपक्षे बहुव्रीहिरिति ।

न केवलमेतावत् तेषां माहात्म्यमित्याह "येषाम्" इति । येषां मां विना न कश्चिदपरः प्रेमभाजनमस्तीत्यर्थः । यद् वा गोलोकादिकमपेक्ष्यैवमुक्तम् । तत्र हि तथाभावा एव श्रीगोपा नित्या विद्यन्ते ।

अथवा तं लोकं कीदृग्भावा अविद्यानन्तरं प्राप्नुवन्तीति । तत्राह “येषाम्” इति । ये केचित् पाद्मोत्तरखण्डे दर्शितमुनिगणसवासनाः प्रियः पतिः इति मां भावयन्ति । ये केचिच् च सनकादिसवासनाः आत्मा ब्रह्मैवायं साक्षात् इति मां भावयन्ति । एवमन्ये च ये ये त एव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । सुहृद इति बहुत्वं सौहृद्यस्य नानाभेदापेक्षया ।

एवं चतुर्थे श्रीनारदवाक्ये (भा० ४।१२।३७) —

> शान्ताः समदृशः शुद्धाः सर्वभूतानुरञ्जनाः ।
> यान्त्यञ्जसाच्युतपदमच्युतप्रियबान्धवाः ॥ २७९ ॥ इति ॥ श्रीकपिलः ॥

६४ । प्रपञ्चातीतत्वं ततोऽस्खलनं च युगपदाह “आतपत्रं तु वैकुण्ठं द्विजा धामाकुतोभयम्” (भा० १२।११।१९) इति । प्रपञ्चरूपस्यैवेति प्रकरणात् । द्विजा इति सम्बोधनम् ॥ श्रीसूतः ॥

६५ । नैर्गुण्यप्राप्यत्वम् (भा० ११।२५।२२) —

> सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यान्ति नरलोकं रजोलयाः ।
> तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः ॥ २८० ॥

लोकप्रसक्तेर्मल्लोकमिति वक्तव्ये तत्प्राप्तिर्नाम मत्प्राप्तिरेवेति स्वाभेदमभिप्रेत्याह — मामेव इति ॥ श्रीभगवान् ॥

६६ । सुतरां नैर्गुण्याश्रयत्वम् (भा० ११।२५।२५) —

> वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते ।
> तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् ॥ २८१ ॥

तदावेशेनैवास्यापि निर्गुणत्वव्यपदेश इति भावः ।

स एव प्रकृतेः परत्वम् (भा० १०।८८।२५-२६) —

> ततो वैकुण्ठमगमद् भास्वरं तमसः परम् ।
> यत्र नारायणः साक्षान् न्यासिनां परमा गतिः ॥ २८२ ॥
> शान्तानां न्यस्तदण्डानां यतो नावर्तते गतः ॥ २८३ ॥

अगमत् जगाम शिव इति शेषः ॥ श्रीशुकः ॥

६७ । नित्यत्वम् (भा० २।५।३९) —

> ग्रीवायां जनलोकोऽस्य तपोलोकः स्तनद्वयात् ।
> मूर्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ॥ २८४ ॥

टीका च — ब्रह्मलोको वैकुण्ठाख्यः । स तु सनातनो नित्यः । न तु सृज्यप्रपञ्चान्तर्वर्तीत्यर्थः । इत्येषा ।

ब्रह्मभूतो लोको ब्रह्मलोकः ॥ श्रीब्रह्मा श्रीनारदम् ॥

६८ । मोक्षसुखतिरस्कारिभक्त्येकलभ्यत्वम् (भा० ३।१५।२३) —

यन् न व्रजन्त्यघभिदो रचनानुवादाच्छृण्वन्ति येऽन्यविषयाः कुकथा मतिघ्नीः ।
यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान् क्षिपन्त्यशरणेषु तमःसु हन्त ॥ २८५ ॥
यच् च व्रजन्त्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरेयमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः ।
भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृताङ्गाः ॥ २८६ ॥

यद्वैकुण्ठं यच् च नोऽस्माकमुपरिस्थितं व्रजन्ति नः स्पृहणीयशीला इति वा । दूरे यमो येषां ते सिद्धत्वेन दूरीकृतयमनियमाः सन्तो वा व्रजन्ति इति ।

"भर्तुर्मिथः सुयशसः" इत्यनेन तथाविधाया भक्तेर्मोक्षसुखतिरस्कारित्वप्रसिद्धिः सूचिता । "नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि" इत्यादौ "येऽङ्ग त्वदङ्घ्रिशरणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञा" (भा० ३।१५।४८) इति सनकाद्युक्तेः ॥ श्रीब्रह्मा देवान् ॥

६९ । सच्चिदानन्दरूपत्वम् (भा० ११।२०।३७) —

एवमेतान् मयादिष्टाननुतिष्ठन्ति मे पथः ।
क्षेमं विन्दन्ति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ॥ २८७ ॥

मे पथः — ज्ञानकर्मभक्तिलक्षणान् मत्प्राप्त्युपायान् । ज्ञानकर्मणोरपि भक्तेषु भक्तेः प्रथमतः क्वचित् कदाचित् किञ्चित् साहाय्यकारित्वात् । क्षेमं मद्भक्तिमङ्गलमयं यत्स्थानं परमं ब्रह्मेति विदुर्जानन्ति । इत्थमेवोदाहरिष्यते च (भा० १०।२८।१४-१५) —

इति सञ्चिन्त्य भगवान् महाकारुणिको हरिः ।
दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥ २८८ ॥
सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ।
यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापायो समाहिता ॥ २८९ ॥ इति ।

उभयत्रापि चकाराद्यध्याहारादिना त्वर्थान्तरं कष्टं भवति । तैरेव च "तमसः प्रकृतेः परम्" इति वैकुण्ठस्यापि विशेषणत्वेन व्याख्यातमिति ॥ श्रीभगवान् ॥

७० । तथैव (भा० २।२।१७-१८) —

न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे ।
न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम् ॥ २९० ॥
परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन् नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः ।
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे ॥ २९१ ॥

अतत् — चिद्व्यतिरिक्तम् । नेति नेतीत्येवमुत्स्रष्टुमिच्छवो दौरात्म्यं भगवदात्मनोरभेददृष्टिं विसृज्य अर्हस्य श्रीभगवतः पदं चरणारविन्दं पदे पदे प्रतिक्षणं हृदा उपगुह्य आश्लिष्य नान्यस्मिन् सौहृदं येषां तथाभूताः सन्तो यदामनन्ति जानन्ति तद्वैष्णवं पदं श्रीवैकुण्ठमिति ब्रह्मस्वरूपमेव तदिति तात्पर्यम् ।

अनेन प्रेमलक्षणसाधनलिङ्गेन निराकाररूपमर्थान्तरं निरस्तम् ।

अत्र निराकारपरायणस्यापि मुक्ताफलटीकाकृतो दैवाभिव्यञ्जिता गीर्यथा "तत्परं पदं वैष्णवमामनन्ति । अधिकृताधिष्ठितराजाधिष्ठितत्ववत् ब्रह्मादिपदानामपि विष्णुनाधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तम् । विष्णुनैवाधिष्ठितमित्यर्थः" इति ।

अत एव श्रुतावपि तस्य स्वमहिमैकप्रतिष्ठितत्वम् "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" (छा० ७।२४।१) इति । अत एवोक्तम् "क इत्था वेद यत्र सः" (कठ १।२।२५) इति ॥ श्रीशुकः ॥

७१ । "क इत्था" इत्यादिश्रुतेरर्थत्वेनापि स्पष्टमाह (भा० ४।२९।४८) —

स्वं लोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः ।
आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्मकमतद्विदः ॥ २९२ ॥

ये धूम्रधियो वेदं सकर्मकं कर्ममात्रप्रतिपादकमाहुस्ते जनार्दनस्य स्वं स्वरूपं लोकं न विदुः किन्तु स्वर्गादिकमेव विदुः । यत्र लोके ॥ श्रीनारदः प्राचीनबर्हिषम् ॥

७२ । एवं च (भा० ६।९।३३) —

"ॐ नमस्तेऽस्तु भगवन्" (भा० ६।९।३३) इत्यादिगद्ये "परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमःकपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान्" ।

तमः प्रकृतिरज्ञानं वा । आत्मलोके स्वस्वरूपे लोके । "एष आत्मलोक एष ब्रह्मलोकः" (बृ० ४।३।३२) इति । "दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष परमात्मा प्रतिष्ठितः" (मु० २।२।७) इत्यादिश्रुतौ ।

यत्तत् सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं नित्यं पदं वैष्णवमामनन्ति ।
एतल्लोका न विदुर्लोकसारं विदन्ति तत्कवयो योगनिष्ठाः ॥ २९३ ॥
इति पिप्पलादशाखायाम् ।

"परेण नाकं निहितं गुहायां बिभ्राजते यद्यतयो विशन्ति" (महा० ना० १२।१४) इति परस्याम् ।

"तद् वा एतत्परं धाम मन्त्रराजाध्यापकस्य यत्र न दुःखादि न सूर्यो भाति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमास्तपति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दोषस्तदानन्दं शाश्वतं शान्तं सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः । तदेतदृचाभ्युक्तम् तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम्" (नृ० ता० ५।१०) इति श्रीनृसिंहतापन्याम् ।

न त्वियमपि ब्रह्मपरत्वेनैव व्याख्येया वन्दितत्वेन यत्र गत्वा इत्यनेन च तदनङ्गीकारात् । यतः श्रीविष्णुपुराणे च श्रीविष्णुलोकमुद्दिश्य ऋगियमनुस्मृता । यथा (वि० पु० २।८।९८–१०३) —

ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्र व्यवस्थितः ।
एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भास्वरम् ॥ २९४ ॥

निर्धूतदोषपङ्कानां यतीनां संयतात्मनाम् ।
स्थानं तत्परमं विप्र पुण्यपापपरिक्षये ॥ २९५ ॥
अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशोषाप्तिहेतवः ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २९६ ॥
धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाक्षिणः ।
तत्साष्ट्योत्पन्नयोगर्द्धास्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २९७ ॥
यत्रैतदोतं प्रोतं च यद्भूतं सचराचरम् ।
भव्यं च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २९८ ॥
दिवीव चक्षुराततं विततं तन्महात्मनाम् ।
विवेकज्ञानवृद्धं च तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २९९ ॥ इति ।

तापनीश्रुतौ तु “यत्र न वायुर्वाति” (नृ० ता० ५।१०) इत्यादिकं प्राकृततत्तन्मात्रनिषेधात्मकं तत्रापि तत्तच्छ्रवणात् ।
यत्तु (भा० ४।९।२९) —

मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान् स्मरन् ।
नैच्छन् मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात् तापमुपेयिवान् ॥ ३०० ॥ इति ।

तथा (भा० ४।९।३१) —

अहो बत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदन्तवत् ॥ ३०१॥

इति श्रीध्रुवस्यापूर्णं मन्यता श्रूयते । तदुच्चपदकामनयैव तत्प्रार्थितवता तेन लब्धमनोरथातीतवरेणापि स्वसङ्कल्पमेव तिरस्कर्तुमुक्तमिति घटते ।
तत्र ह्येवोक्तं श्रीविदुरेण “सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेः” (भा० ४।९।२८) इति । स्वयं श्रीध्रुवप्रियेण (भा० ४।९।२८) —

ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्तते गतः ॥ ३०२ ॥ इति ।

श्रीपार्षदाभ्यामपि “आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं पदम्” (भा० ४।१२।२६) इति । श्रीसूतेन च “ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरोहणम्” (भा० ४।१३।१) इति ।
पञ्चमे ज्योतिश्चक्रवर्णने च “विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रामन्ति” (भा० ५।२२।१७) इति । “यद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति” (भा० ५।२३।१) इति च ।
प्रपञ्चान्तर्गतत्वेऽपि तद्धर्ममुक्तत्वम् “विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह” (ब्र० सू० ४।४।१९) इति न्यायेन ।
अतोऽस्मिन् लोके प्रापञ्चिकस्य बहिरंशस्यैव प्रलयो ज्ञेयः । तस्य तु तदानीमन्तर्धानमेव । एतदालम्ब्यैव हिरण्यकशिपुनोक्तम् “किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पान्ते वैष्णवादिभिः” (भा० ७।३।११) इति ।

अतोऽद्यापि ये तथा वदन्ति तेऽपि तत्तुल्या इति भावः ।

अथ श्रीमहावैकुण्ठस्य तादृशत्वं तु सुतरामेव । यथा नानाश्रुतिपथोत्थापनेन पाद्मोत्तरखण्डेऽपि (पाद्मे ६।९१।५४–७७) प्रकृत्यन्तर्गतविभूतिवर्णनान्तरं तादृशत्वमभिव्यञ्जितं श्रीशिवेन—

एवं प्राकृतरूपाया विभूते रूपमुत्तमम् ।
त्रिपाद्विभूतिरूपं तु शृणु भूधरनन्दिनि ॥ ३०३ ॥
प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी ।
वेदाङ्गस्वेदजनिततोयैः प्रस्राविता शुभा ॥ ३०४ ॥

तस्याः पारे परव्योम त्रिपाद्भूतं सनातनम् ।
अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् ॥ ३०५ ॥
शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ।
अनेककोटिसूर्याग्नितुल्यवर्चसमव्ययम् ॥ ३०६ ॥
सर्ववेदमयं शुभ्रं सर्वप्रलयवर्जितम् ।
असङ्ख्यमजरं नित्यं जाग्रत्स्वप्नादिवर्जितम् ॥ ३०७ ॥
हिरण्मयं मोक्षपदं ब्रह्मानन्दसुखावहम् ।
समानाधिक्यरहितमाद्यन्तरहितं शुभम् ॥ ३०८ ॥
तेजसात्यद्भुतं रम्यं नित्यमानन्दसागरम् ।
एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ३०९ ॥

न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं हरेः ॥ ३१० ॥
तद्विष्णोः परमं धाम शाश्वतं नित्यमच्युतम् ।
न हि वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ॥ ३११ ॥

हरेः पदं वर्णयितुं न शक्यं मया च धात्रा च मुनीन्द्रवर्यैः ।
यस्मिन् पदे अच्युत ईश्वरो यः सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ३१२ ॥
यदक्षरं वेदगुह्यं यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति य उ तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ३१३ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
अक्षरं शाश्वतं नित्यं दिवीव चक्षुराततम् ॥ ३१४ ॥
आ प्रवेष्टुमशक्यं तद्ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ।
ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण वीक्ष्यते योगिपुङ्गवैः ॥ ३१५ ॥
अहं ब्रह्मा च देवाश्च न जानन्ति महर्षयः ।
सर्वोपनिषदामर्थं दृष्ट्वा वक्ष्यामि सुव्रते ॥ ३१६ ॥

विष्णोः पदे परमे तु मध्य उत्सः शुभाह्वयः ।
यत्र गावो भूरिशृङ्गा आसते स्वसुखं प्रजाः ॥ ३१७ ॥
अत्र हि तत्परं धाम गीयमानस्य शार्ङ्गिणः ।
तद् भाति परमं धाम गोभिर्गेयैः शुभाह्वयैः ॥ ३१८ ॥
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ज्योतिरुत्तमम् ।
अथातो ब्रह्मणो लोकः शुद्धः स ह सनातनः ॥ ३१९ ॥

सामान्यावियुते दूरे अन्तेऽस्मिन् शाश्वते पदे ।
तस्थतुर्जागरूकेऽस्मिन् युवानौ श्रीसनातनौ ॥ ३२० ॥

यतः स्वसारौ युवती भूलीले विष्णुवल्लभे ।
अत्र पूर्वे ये च साध्या विश्वदेवाः सनातनाः ॥ ३२१ ॥
ते ह नाकं महिमानः सचन्तः शुभदर्शनाः ।
तत्पदं ज्ञानिनो विप्रा जागृवांसः समिन्धते ॥ ३२२ ॥

तद्विष्णोः परमं धाम मोक्ष इत्यभिधीयते ।
तस्मिन् बन्धविनिर्मुक्ताः प्राप्यन्ते स्वसुखं पदम् ॥ ३२३ ॥
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तस्मान् मोक्ष उदाहृतः ।
मोक्षः परं पदं लिङ्गममृतं विष्णुमन्दिरम् ॥ ३२४ ॥
अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठं शाश्वतं परम् ।
नित्यं च परमव्योम सर्वोत्कृष्टं सनातनम् ॥ ३२५ ॥

पर्यायवाचकान्यस्य परं धाम्नोऽच्युतस्य हि ।
तस्य त्रिपाद्विभूतेस्तु रूपं वक्ष्यामि विस्तरात् ॥ ३२६ ॥ इत्यादि ।

एतद्रीतिकश्रुतयो वैदिकेषु प्रायः प्रसिद्धा इति नोदाह्रियन्ते ।
श्रीनारदपञ्चरात्रे च श्रीब्रह्मनारदसंवादे जितन्तेस्तोत्रे —

लोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यषड्गुणसंयुतम् ।
अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम् ॥ ३२७ ॥
नित्यसिद्धैः समाकीर्णं तन्मयैः पाञ्चकालिकैः ।
सभाप्रासादसंयुक्तं वनैश्चोपवनैः शुभम् ॥ ३२८ ॥
वापीकूपतडागैश्च वृक्षषण्डैः सुमण्डितम् ।
अप्राकृतं सुरैर्वन्द्यमयुतार्कसमप्रभम् ॥ ३२९ ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे च —

तमनन्तगुणावासं महत्तेजो दुरासदम् ।
अप्रत्यक्षं निरुपमं परानन्दमतीन्द्रियम् ॥ ३३० ॥ इति ।

इतिहाससमुच्चये मुद्गलोपख्याने —

ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद् विदुः ॥ ३३१ ॥
निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वा ये जितेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति साधवः ॥ ३३२ ॥
येऽर्चयन्ति हरिं विष्णुं कृष्णं जिष्णुं सनातनम् ।
नारायणमजं देवं विष्वक्सेनं चतुर्भुजम् ॥ ३३३ ॥
ध्यायन्ति पुरुषं दिव्यमच्युतं च स्मरन्ति ये ।
लभन्ते तेऽच्युतस्थानं श्रुतिरेषा सनातनी ॥ ३३४ ॥ इति ।

स्कान्दे श्रीसनत्कुमारमार्कण्डेयसंवादे —

यो विष्णुभक्तो विप्रेन्द्र शुद्धचक्रादिचिह्नितः ।
स याति विष्णुलोकं वै दाहप्रलयवर्जितम् ॥ ३३५ ॥ इति ।

अत्र पदधामादिशब्देन स्थानवाचकेन स्वरूपे त्वरूढेन यदि कश्चित् कथञ्चित् स्वरूपमेव वाचयति तर्ह्यन्यत्र तत्प्रसङ्गे "तेऽभिगच्छन्ति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः" इत्यादौ साक्षा-देव स्थानशब्दनिगदेन तन्निरसनीयम् । यदि तत्रापि चकाराद्यध्याहारादिदैन्येन पूर्वदर्शि-तेतिहाससमुच्चयस्य "परं ब्रह्मेति यद् विदुः" इति विशेषणविरुद्धं वाक्यभेदमेवाङ्गीकरोति तर्हि स्वमते तत्र तत्रोक्तलोकशब्दः सहायीकर्तव्यः । ततश्च पदधामस्थानलोकरूपाणां तेषां शब्दानामेकत्र वस्तुनि प्रयोगात् परस्परमन्यार्थं दूरीकुर्वन्तस्ते कं वा न बोधयन्ति स्वमर्थं यथा "भगवान् हरिर्विष्णुरयम्" इति ।

अथ हन्त तत्रापि चेत् स्वरूपमात्रवाचकतां भिक्ष्यते तर्हि स्फुटमेव पाद्मवैष्णवादिवचनै-र्विपक्षो ह्रेपणीयः । कर्माद्यप्राप्यत्वादिप्रतिपादकवाक्यानि तु विशेषतो वेत्रपाणिरूपाणि सन्त्येवेति वक्तव्यम् ।

तस्मात् "ॐ नमस्ते" (भा० ६।९।३३) इत्यादिपद्यमपि साध्वेव व्याख्यातम् ॥ देवाः श्रीहरिम् ॥

७३ । तदेतच्छ्रीवैकुण्ठस्य स्वरूपं निरूपितम् । तच् च यथा श्रीभगवानेव क्वचित् पूर्णत्वेन क्वचिदंशत्वेन च वर्तते तथैवेति । बहवस्तस्यापि भेदाः पाद्मोत्तरखण्डादौ द्रष्टव्याः । येषु श्रीमत्स्यदेवादीनामपि पदानि वर्तन्ते तदेव सूचयति (भा० ३।१९।३१) —

एवं हिरण्याक्षमसह्यविक्रमं स सादयित्वा हरिरादिसूकरः ।
जगाम लोकं स्वमखण्डितोत्सवं समीडितः पुष्करविष्टरादिभिः ॥ ३३६ ॥

सादयित्वा हत्वा । पवित्रारोपप्रसङ्गे चैवमाह बोधायनः —

एवं यः कुरुते विद्वान् वर्षे वर्षे न संशयः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो नृकेशरी ॥ ३३७ ॥ इति ।

वायुपुराणे तु शिवपुरमपि तद्वत् श्रूयते । यथा —

अण्डौघस्य समन्तात् तु सन्निविष्टो घनोदधिः ।
समन्ताद् येन तोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति ॥ ३३८ ॥
बाह्यतो घनतोयस्य तिर्यगूर्ध्वं च मण्डलम् ।
धार्यमाणं समन्तात् तु तिष्ठते घनतेजसा ॥ ३३९ ॥
अयोगूढनिभो वह्निः समन्तात् मण्डलाकृतिः ।
समन्ताद् घनवातेन धार्यमाणः स तिष्ठति ॥ ३४० ॥
घनवातं तथाकाशो धार्यमाणस्तु तिष्ठति ।
भूतादिश्च तथाकाशं भूतादिं च तथा महान् ॥ ३४१ ॥
महान् व्याप्तो ह्यनन्तेन अव्यक्तेन तु धार्यते ।
अनन्तमपरिव्यक्तमनादिनिधनं च तत् ॥ ३४२ ॥
तम एव निरालोकममर्यादमदेशिकम् ।
तमसोऽन्ते च विख्यातमाकाशान्ते च भास्वरम् ॥ ३४३ ॥
मर्यादायामतस्तस्य शिवस्यायतनं महत् ।
त्रिदशानामगम्यं तु स्थानं दिव्यमिति श्रुतिः ॥ ३४४ ॥ इति ॥ श्रीमैत्रेयः ॥

७४ । एवं च यथा श्रीभगवद्वपुराविर्भवति लोके तथैव क्वचित् कस्यचित् तत्पदस्याविर्भावः श्रूयते (भा० ८।५।४-५) —

पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्य वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः ।
तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम् ॥ ३४५ ॥
वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः ।
रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥ ३४६ ॥

यथा भगवत आविर्भावमात्रं जन्मेति भण्यते तथैव वैकुण्ठस्यापि कल्पनमाविर्भावनमेव न तु प्राकृतवत् कृत्रिमत्वम् । उभयत्रापि नित्यत्वादित्यभिप्रायेण तत्साम्येनाह — जज्ञ इति । श्रीविकुण्ठासुतस्यैवेदं वैकुण्ठम् । मूलवैकुण्ठं तु सृष्टेः प्राक् श्रीब्रह्मणा दृष्टमिति द्वितीये (भा० २।९।९-१६) प्रसिद्धमेव ।

"स तन्निकेतं परिमृश्य शून्यमपश्यमानः कुपितो ननाद" (भा० ८।१९।११) इत्युक्तम् । तत्स्थानं तु स्वर्गादिगतमेव ज्ञेयम् ॥ श्रीशुकः ॥

७५ । तदेवं श्रीवैकुण्ठस्य स्वरूपभूतत्वे सिद्धे तदङ्गभूतानां श्रीपार्षदानां तादृशत्वं सुतरां सिद्धमेव । युक्तं चैव तत्सेवकानाम् "नादेवो देवमर्चयेत्" इति तत्सदृशताभावनामन्तरेणो-द्देशेनापि तत्सेवायामनधिकारात् साक्षात् तु साक्षादेव तत्सदृशत्वमिति । तदेवं नित्यपार्ष-दानां कैमुत्यमेवापतितम् ।

अत एवाह "देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्" (भा० ७।१।३४) इति । जन्महेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेन्द्रियासुभिर्हीनानां शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः ॥ युधिष्ठिरः श्रीनारदम् ॥

७६ । तथा (भा० ६।९।२९) —

आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ ।
पर्युपासितमुन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणम् ॥ ३४७ ॥

षोडशभिः श्रीसुनन्दादिभिः ॥ श्रीशुकः ॥

७७ । अत एव कालातीतास् ते परमभक्तानामपि परमपुरुषार्थसामीप्याश्च इत्याह (भा० ७।९।२४) —

तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोऽज्ञ आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमाविरिञ्च्यात् ।
नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण कालात्मनोपनय मां निजभृत्यपार्श्वम् ॥ ३४८ ॥

स्पष्टम् ॥ श्रीप्रह्लादः श्रीनृसिंहम् ॥

७८ । तथा च पाद्मोत्तरखण्डे —

त्रिपाद्विभूतेर्लोकास्तु असङ्ख्याः परिकीर्तिताः ।
शुद्धसत्त्वमयाः सर्वे ब्रह्मानन्दसुखाह्वयाः ॥ ३४९ ॥
सर्वे नित्या निर्विकारा हेयरागविवर्जिताः ।
सर्वे हिरण्मयाः शुद्धाः कोटिसूर्यसमप्रभाः ॥ ३५० ॥
सर्वे वेदमया दिव्याः कामक्रोधादिवर्जिताः ।
नारायणपदाम्भोजभक्त्येकरससेविनः ॥ ३५१ ॥
निरन्तरं सामगानपरिपूर्णसुखं श्रिताः ।
सर्वे पञ्चोपनिषत्स्वरूपा वेदवर्चसः ॥ ३५२ ॥ इत्यादि ।

अत्र त्रिपाद्विभूतिशब्देन प्रपञ्चातीतलोकोऽभिधीयते पादविभूतिशब्देन तु प्रपञ्च इति । यथोक्तं तत्रैव —

त्रिपाद्व्याप्तिः परं धाम्नि पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।
त्रिपाद्विभूतेर्नित्यं स्यादनित्यं पादमैश्वरम् ॥ ३५३ ॥
नित्यं तद्रूपमीशस्य परं धाम्नि स्थितं शुभम् ।
अच्युतं शाश्वतं दिव्यं सदा यौवनमाश्रितम् ।
नित्यं सम्भोगमीश्वर्या श्रिया भूम्या च संवृत्तम् ॥ ३५४ ॥ इति ।

अत एव तदनुसारेण द्वितीयस्कन्धोऽप्येवं योजनीयः । तत्र (भा० २।६।१७) —

सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ।
महिमैष ततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्ययः ॥ ३५५ ॥

अमृतादिद्वयं तत्तृतीयत्वेन वक्ष्यमाणस्य क्षेमस्याप्युपलक्षणम् । श्रुतौ च "उतामृतत्वस्येशानः" (ऋग्वेद १०।९०।२) इत्यत्रामृतत्वं तद्युगलोपलक्षणम् । अत्र धर्मिप्रधाननिर्देशः श्रुतौ तु तत्र धर्ममात्रनिर्देशस्यापि तत्रैव तात्पर्यम् ।

तत्रामृतम् "स्वदृष्टवद्भिर्पुरुषैरभिष्टुतम्" (भा० २।९।९) इति । "परं न यत्परम्" (भा० २।९।९) इत्याद्युक्तानुसारेण परमानन्दः । अत एव "अमृतं विष्णुमन्दिरम्" इति तत्पर्यायः ।

अभयम् "न च कालविक्रमः" (भा० २।९।१०) इत्यादि भयमात्राभावः । अत एव "द्विजा धामाकुतोभयम्" (भा० १२।११।१९) इत्युक्तम् ।

क्षेमम् "न यत्र माया" (भा० २।९।१०) इत्याद्युक्तानुसारेण भगवद्बहिर्मुखताकरगुणसम्बन्धाभावाद् भगवद्भजनमङ्गलाश्रयत्वं ज्ञेयम् । तथा च नारदीये —

सर्वमङ्गलमूर्धन्या पूर्णानन्दमयी सदा ।
द्विजेन्द्र तव मय्यस्तु भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ ३५६ ॥ इति ।

अत एव "क्षेमं विन्दन्ति मत्स्थानम्" (भा० ११।२०।३७) इत्युक्तम् ।

तत्र तत्तच्छब्देन लक्षणामयकष्टकल्पनया जनलोकादिवाच्यतां निषेधन् हेतुं न्यस्यति । मर्त्यम् "ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुषः" (भा० ११।१०।३०) इत्यादिन्यायेन मरणधर्मकम् ।

अन्नम् — कर्मादिफलं त्रिलोक्यादिकं यस्मादत्यगात् । अतिक्रम्यैव तत्र विराजत इति । एषः — अमृताद्यैश्वर्यरूपः । दुरत्ययः ब्रह्मचर्यादिभिः केनचिन् मनसाप्यवरोद्धुमशक्यः ।

तदेवम् "अमर्त्यमैश्वर्यं त्रिपात् मर्त्यमेकपात्" इति तस्य चतुष्पादैश्वर्यं पुनर्विवृणोति (भा० २।६।१८) —

पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।
अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्धसु ॥ ३५७ ॥

तिष्ठन्त्यत्र सर्वभूतानि इति स्थितयो मर्त्याद्यैश्वर्याणि तानि पादा इवाधिष्ठानभूतानि यस्य तस्य स्थितिपदः । पादेषु चतुर्ष्वेव ऐश्वर्यभागेषु सर्वभूतानि पार्षदपर्यन्तानि । पादान् दर्शयति त्रयाणां सात्त्विकादिपदर्थानां मूर्द्धेव मूर्द्धा प्रकृतिस्तस्य मूर्द्धसु तदुपरि विराजमानेषु श्रीवैकुण्ठलोकेषु अमृतं क्षेममभयं चाधायि नित्यं धृतमेव तिष्ठतीत्यर्थः ।

ततः पूर्वस्य मर्त्यान्नमात्रात्मकत्वादेकपात्त्वम् । उत्तरस्यामृतादित्रयात्मकत्वात् त्रिपात्त्वमिति भावः । तदनेन "पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" (ऋग्वेद १०।९०।३) इत्यस्यार्थो दर्शितः । अस्य पादस्तथास्यैव दिवि वैकुण्ठे यदमृताद्यात्मकं त्रिपात् तच् च विश्वाभूतानीत्यर्थः । अत्राधिष्ठानाधिष्ठेययोरैक्योक्तिः ।

अथ चतुष्पात्त्वे त्रिलोकीव्यवस्थावत् पक्षान्तरं दर्शयति (भा० २।६।१९) —

पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः ।
अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽबृहद्व्रतः ॥ ३५८ ॥

चशब्दः उक्तसमुच्चयार्थः । प्रपञ्चाद् बहिः पादास्त्रय आसन्नेव प्रपञ्चात्मकस्य चतुर्थपादस्यैव विभागविवक्षायां तु त्रिलोक्या बहिश्चान्ये पादास्त्रय आसन्नित्येवं मन्त्रेऽपि हि तथैव (पुरुषसूक्तम् ४) "पुनः" शब्दः ।

ते के ? अप्रजानां ब्रह्मचारिवनस्थयतीनाम् । आश्रमाः प्राप्या ये लोकाः । अत एव धर्मत्रयप्राप्यत्वाच् चतुर्णामपि त्रिपात्त्वम् । अपरस्तु चतुर्थः पादस्त्रिलोक्या अन्तरिति गृहमेधस्तत्प्राप्यः । यस्मादबृहद्व्रतो ब्रह्मचर्यरहित इति ।

अत एवोभयथापि पुरुषश्चतुष्पादित्याह (भा० २।६।२०) —

सृती विचक्रमे विश्वङ् साशनानशने उभे ।
यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तूभयाश्रयः ॥ ३५९ ॥

विष्वङ् सर्वव्यापी । पुरुषः पुरुषोत्तमः । एते सृती प्रपञ्चाप्रपञ्चलक्षणे जीवस्य गती । विचक्रमे आक्रम्य स्थितः । कथम्भूते ? साशनानशने कर्मादिफलभोगतदतिक्रमयुक्ते । तस्यैव तत्तदाक्रमणे हेतुः — यद्ययोर्जीवस्य सृत्योः । अविद्या मायैकत्र विद्या चिच्छक्तिर-न्यत्राश्रय इत्यर्थः । पुरुषोत्तमस्तु तयोर्द्वयोरप्याश्रयः । वक्ष्यते च "यस्मादण्डं विराड् जज्ञे" (भा० २।६।२१) इत्यादिना ।

तस्मात् सर्वैश्वर्येणैकदेशैश्वर्येण च चतुष्पात्त्वमिति भावः ॥ श्रीब्रह्मा श्रीनारदम् ॥

७९ । एवं सान्तरङ्गवैभवस्य भगवतः स्वरूपभूतयैव शक्त्या प्रकाशमानत्वात् स्वरूपभूत-त्वम् । सा च शक्तिर्विशिष्टस्यैव स्वरूपत्वात् स्वरूपान्तःपातेऽपि भेदलक्षणां वृत्तिं भजन्ती तत्र प्रकाशविशेषं वैचित्रीवृन्दं च प्रकटयति ।

तत्र तत्र तादृशत्वे ब्रह्मोपासनासिद्धगुरव एवास्माकं प्रमाणम् । तदेतदाह चतुर्दशभिः (भा० ३।१५।३७–५०) —

एवं तदैव भगवानरविन्दनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्यः ।
तस्मिन् ययौ परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ चलयन् सहश्रीः ॥ ३६० ॥

अथ क्रमेण व्याख्यायते "एवं तदैव" इति । टीका च — एवं स्वानां महत्सु अतिक्रममपराधं तत्क्षणमेव विबुध्य तस्मिन् यत्र ते सनकादयस्ताभ्यां जयविजयाभ्यां रुद्धाः । तं देशं ययौ । आर्याणां हृद्यः मनोज्ञः । चरणौ चलयन् इत्ययं भावः — मच्चरणदर्शनप्रतिघातजं क्रोधं तौ दर्शयन् शमयिष्यामीति त्वराव्याजेन पद्भ्यामेव ययौ । श्रीसाहित्यं च निष्कामानपि विभू-तिभिः पूरयित्वा क्षमापयितुमिति । इत्येषा ।

अत्र तेषामात्मारामाणामप्यानन्ददानार्थं चरणदर्शनेन तस्य सच्चिदानन्दघनत्वम् । श्रीसा-हित्येन तच्छक्तिविलासस्यापि स्वरूपानितरत्वं विवक्षितम् । स्वानाम् इति बहुवचनं द्वयो-रप्यपराधः सर्वेष्वेव परिवारेष्वापततीत्यपेक्षया तयोर्बहुमानाद् वा । स्वशब्देन मुनीनां न तादृशं तदात्मीयत्वमिति विवक्षितम् ।

तं त्वागतं प्रतिहृतौपयिकं स्वपुम्भिस्
तेऽचक्षताक्षविषयं स्वसमाधिभाग्यम् ।
हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिववायुलोलच्
छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकराम्बुम् ॥ ३६१ ॥

तत्र तैर्दृष्टं देवमनुवर्णयति पञ्चभिः । "तं त्वागतम्" इति । ते सनकादयः । स्वसमधिना भाग्यं भजनीयं फलं यद्ब्रह्म तदेव अक्षविषयम् ।

यद् वा स्वसमाधेः स्वस्य हृदि ब्रह्माकारेण परतत्त्वस्फूर्तेर्भाग्यं फलरूपम् । यतोऽक्षविषयं तदीयस्वप्रकाशकताशक्तिसंस्कृतनिखिलधीन्द्रियस्फुरितत्वेन सम्प्रति विस्पष्टमेवानुभूय-

मानम् । अनेन पूर्ववत् तस्य शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानां सर्वेषामेव धर्माणां सच्चिदानन्दघनात्मत्वं साधितम् ।

तथा नित्यमेव तथाविधसततोदित्वरमाधुरीवैचित्र्यानुभवपूर्वकं परमप्रेमानन्दसन्दोहेन सेवमानैस्तस्यात्मीयैः पुरुषैरानीतसेवौपयिकनानावस्तुभिः सेव्यमानं भगवन्तं कथञ्चित् क्वचित् कदाचिदेव तदानीं केनापि समाधिजभाग्योदयेन केवलमपश्यन्निति तेषां परमविदुषां स्पृहास्पदावस्थेषु तेषु श्रीवैकुण्ठपुरुषेषु कस्या अपि भगवदानन्दशक्तेर्विलासमयत्वं दर्शितम् ।

अथ तेषां भगवद्रतेरुद्दीपनत्वेन चित्तक्षोभकत्वात् तत्परिच्छदादीनामपि तादृशत्वमाह — हंसेति सार्द्धैस्त्रिभिः । केसरा मुक्तामयप्रलम्बाः ।

कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधाम
स्नेहावलोककलया हृदि संस्पृशन्तम् ।
श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया स्वश्
चूडामणिं सुभगयन्तमिवात्मधिष्ण्यम् ॥ ३६२ ॥

"कृत्स्नप्रसाद" इति कृत्स्नस्य द्वारपालमुनिवृन्दस्य प्रसादे सुमुखमिति स्पृहणीयानां गुणानां धाम स्थानमिति च तत्तद्गुणानां तादृशत्वं दर्शितम् । स्नेहावलोक इति विलासस्य ।

स्वः सुखभोगस्थानानि नित्यानन्तानन्दरूपत्वात् तेषां चूडामणिमात्मधिष्ण्यं स्वस्वरूपस्थानं श्रीवैकुण्ठम् ।

तादृशेऽप्युरसि शोभितया रेखारूपया श्रिया कृत्वा सुभगयन्तमिव तत्र भूषणविशेषं निदधानमिव । इवेति वाक्यालङ्कारे ।

अनेन श्रीवैकुण्ठस्य नित्यत्वं सर्वोत्कृष्टत्वम् । उक्तं च "तद्विश्वगुरु" (भा० ३।१५।२६) इत्यादौ "आपुः परां मुदम्" इत्यादि । वक्ष्यते च (भा० ३।१५।२७-२८) —

अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।
वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठं च स्वयम्प्रभम् ॥ ३६३ ॥
भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च ।
प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् ॥ ३६४ ॥ इति ।

पीतांशुके पृथुनितम्बिनि विस्फुरन्त्या काञ्च्यालिभिर्विरुतया वनमालया च ।
वल्गुप्रकोष्ठवलयं विनतासुतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जम् ॥ ३६५ ॥

"पीतांशुके" (भा० ३।१५।४०) इति । "काञ्च्या वनमालया च" इत्यत्र इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया ।

विद्युत्क्षिपन्मकरकुण्डलमण्डनार्हगण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् ।
दोर्दण्डषण्डविवरे हरता परार्ध्यहारेण कन्धरगतेन च कौस्तुभेन ॥ ३६६ ॥

"विद्युत्" इति । हरता मनोहरेण ।

अत्रोपसृष्टमिति चोत्स्मितमिन्दिरायाः स्वानां धिया विरचितं बहुसौष्ठवाढ्यम् ।
मह्यं भवस्य भवतां च भजन्तमङ्गं नेमुर्निरीक्ष्य न वितृप्तदृशो मुदा कैः ॥ ३६७ ॥

तदेवं परिच्छदादीनामपि तादृशं वर्णयित्वा पुनस्तस्यैवातिमनोहरत्वमाह "अत्रोपसृष्टम्" इति । इन्दिराया उत्स्मितं गर्वः । अत्र भगवति उपसृष्टमस्य मदनार्बुदसुन्दरकान्तस्य नित्येन लाभेन नित्यमेवाधिकमाविर्भावितमिति तदीयानां धिया वितर्कितम् । अत्र हेतुः बहुसौष्ठवाढ्यमनन्तस्वरूपरूपगुणसम्पद्भिर्युक्तं बहुसौन्दर्यसम्पन्नमिति ।

नन्वेवम्भूतस्य लक्ष्म्या अपि रहस्यमहानिधिरूपस्य परमवस्तुनः कथं प्रकाशः सम्भवतीत्यत आह मह्यम् इति । मदादीनां भक्तानां कृते अङ्गं भजन्तं मूर्तिं प्रकटयन्तम् । अस्मद्विषयकमङ्गीकारं भजन्तमित्यर्थः (श्रीयमुनाचार्यविरचितस्तोत्ररत्ने १३) —

उल्लङ्घितत्रिविधसीमसमातिशायिसम्भावनं तव परिव्रढिमस्वभावम् ।
मायाबलेन भवतापि निगुह्यमानं पश्यन्ति केचिदनिशं त्वदनन्यभावाः ॥ ३६८ ॥
इतिवत् ।

"भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति" (ब्र० सू० ३।३।५४ मध्वभाष्यधृतमाठरश्रुतिः) इत्यादिश्रुतेः ।

तथाभूतं तमचक्षतेति । निरीक्ष्य च मुदा कैः शिरोभिर्नेमुः । न विशेषेण तृप्ता दृशो नेत्राणि येषां ते ।

तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्दकिञ्जल्कमिश्रतुलसीमकरन्दवायुः ।
अन्तर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां सङ्क्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ॥ ३६९ ॥

"तस्य" इति । टीका च — स्वरूपानन्दादपि तेषां भजनानन्दाधिक्यमित्याह — तस्य पदारविन्दकिञ्जल्कैः केशरैर्मिश्रा या तुलसी तस्या मकरन्देन युक्तो यो वायुः स्वविवरेण नासाच्छिद्रेण अक्षरजुषां ब्रह्मानन्दसेविनामपि सङ्क्षोभं चित्तेऽतिहर्षं तनौ रोमाञ्चम् । इत्येषा ।

अत्र पदयोररविन्दकिञ्जल्कमिश्रा या तुलसीति व्याख्येयम् । अरविन्दकिञ्जल्कतुलस्यौ च तदानीं वनमालास्थिते एव ज्ञेये । अस्तु तावद् भगवदात्मभूतानां तेषामङ्गोपाङ्गानां तेषु क्षोभकारित्वं तत्सम्बन्धिनो वायोरपीति भावः ।

अत्र श्रीरामानुजशारीरके हि दर्शितमिदम् — "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" (तै० २।१।१) इति ब्रह्मवेदनफलमवगमयद् वाक्यं परस्य विपश्चितो ब्रह्मणो गुणानन्त्यं ब्रवीति विपश्चिता ब्रह्मणा सह सर्वान् कामानश्नुते । काम्यन्त इति कामाः कल्याणगुणाः । परब्रह्मणा सह तद्गुणान् सर्वानश्नुते इत्यर्थः । दहरविद्यायाम् "तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" (छा० ८।१।१) इतिवद् गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्दः (ब्र० सू० १।१।१) इति ।

ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुन्दरतराधरकुन्दहासम् ।
लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमङ्घ्रिद्वन्द्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ॥ ३७० ॥

हर्षकारितं सम्भ्रममाह — द्वाभ्याम् "ते वा" इति । ते वै किल वदनमेव असितपद्मकोष ईषद्विकसितं नीलाम्बुजं तम् । उत् ऊर्ध्वं वीक्ष्य लब्धमनोरथाः सन्तः । नखा एव अरुणमणयस्तेषां श्रयणमाश्रयभूतं अङ्घ्रिद्वन्द्वं पुनरवेक्ष्य अधोदृष्ट्या वीक्ष्य

पुनः पुनरेवं वीक्ष्य युगपत् सर्वाङ्गलावण्यग्रहणाशक्तेः पश्चान् निदध्युश्चिन्तयामासुः युगपदेव कथमिदमिदं सर्वं पश्येम इत्युत्कण्ठाभिः स्थायिभावपोषकं चिन्ताख्यं भावमापुरित्यर्थः ।

> पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामम् ।
> पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगृणन् युतमष्टभोगैः ॥ ३७१ ॥

पुंसाम् इति । बहुमतं ब्रह्मणोऽपि घनप्रकाशत्वादत्यादरास्पदं बहूनां तत्त्वदृशां सम्मतमिति वा । पौंस्नं वपुर्दर्शयानमिति । पुरुषस्य गर्भोदशायिनो गुणावताररूपं श्रीविष्णवाख्यं यद् वपुस्तदभिन्नतया स्वं वपुर्दर्शयन्तं न तु ब्रह्मादिवदन्यथात्वेनेत्यर्थः ।

अनन्येन स्वेनैव सिद्धैः स्वरूपभूतैरित्यर्थः । अत एव औत्पत्तिकैस्तद्वद्देवानादिसिद्धैरित्यर्थः । अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुतं विशिष्टं न तूपलक्षितम् । अनेन तेषां स्तुत्यास्पदविशेषणत्वेन ऐश्वर्योपलक्षितसमस्तभगानां तादृशत्वं व्यञ्जितम् । समगृणन् सम्यगस्तुवन्नित्यर्थः ।

> श्रीकुमारा ऊचुः —
> योऽन्तर्हितो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्वं सोऽद्यैव नो नयनमूलमनन्त राद्धः ।
> यर्ह्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः पित्रानुवर्णितरहा भवदुद्भवेन ॥ ३७२ ॥

अथ श्रीभगवतस्तादृशभावव्यञ्जिनीं निजामूर्तिं तेषामेव स्वहार्दाभिव्यक्तिकरेण स्तुतिवाक्येन प्रमाणयति श्रीकुमारा ऊचुः इति । स्तुतिमाह "यः" इति पञ्चभिः । अत्र "अक्षरजुषामपि" इत्यनुसृत्य व्याख्यायते ।

नित्यं ब्रह्मरूपेण प्रकाशसे न तच्चित्रम् । इदानीं तु विशुद्धसत्त्वलक्षणेन स्वरूपशक्तिवृत्तिविशेषेण प्रकाशितया घनप्रकाशपरतत्त्वैकरूपया मूर्त्या प्रत्यक्षोऽसि । अहो भाग्यमस्माकमित्याहुः — हे अनन्त । यस्त्वं हृद्गतोऽपि दुरात्मनामन्तर्हितो न स्फुरसि स त्वं नोऽस्माकमन्तर्हितो न भवसि नयनमूलं त्वद्यैव राद्धः प्राप्तोऽसि ।

तथा च "अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" (ब्र० सू० ३।२।२४) इत्यस्य विषयवाक्यम् । कठ २।१।१ —

> पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
> कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ३७३ ॥ इति ।

अन्तर्धानाभावे हेतुः — भवदुद्भवेन ब्रह्मणा तेनास्मत्पित्रा यर्हि यदा एव अनुवर्णितरहा उद्दिष्टब्रह्माख्यरहस्यः । तदैव नः कर्णमार्गेण तद्रूपतया गुहां बुद्धिं गतोऽसीति । तदुक्तम् अक्षरजुषामपि इति ।

> तं त्वां विदाम भगवन् परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन सम्प्रति रतिं रचयन्तमेषाम् ।
> यत् तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रन्थयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ॥ ३७४ ॥

ननु पित्रोपदिष्टं भवतामदृश्यमात्मतत्त्वाख्यं रहः । अहं त्वन्य एव स्यां दृश्यत्वात् ।

नैवम् । अस्मत्प्रत्यभिज्ञया भेदनिरासादित्याहुः "तं त्वाम्" इति । हे भगवन् । परं केवल-मात्मतत्त्वं ब्रह्मस्वरूपं त्वां विदाम विद्मः प्रत्यभिजानीमः ।

केन प्रत्यभिजानीथ ।

सम्प्रति अधुना सत्त्वेन । अस्मास्वेतद्रूपाविर्भावेन । एतावन्तं कालं न ज्ञातवन्तो वयम् । अधुना तु साक्षादनुभवेन निश्चितवन्तः स्म इत्यर्थः । त्वं शुद्धचित्तवृत्तो ब्रह्मवत् नेत्रेऽप्यस्माकं स्फुरसि न तु दृश्यत्वेनेति भावः ।

न केवलं प्रत्यभिज्ञामात्रमित्याहुः — एषामस्माकं रतिं रचयन्तम् । अन्यथा रतिरपि त्वय्य-स्माकं नोद्भवेदिति भावः ।

निरहम्मानादित्वेनान्येषामप्यात्मारामाणामन्यतो रत्यभावमेव द्योतयन्तस्तदात्मतत्त्वम् आहुः । तत्रैव साधनवैशिष्ट्यात् किमपि वैशिष्ट्यं चाहुः — यत् त्वद्रूपत्वेनाविर्भवदात्मतत्त्वं तेऽनुतापः कृपा तेनैव विदितैर्दृढभक्तियोगैर्विदुः ।

यद् वा अनुतापो दैन्यं तेन विदितैस्ते तव दृढभक्तियोगैः ।

कीदृशः ?

उद्ग्रन्थयो निरहम्मानाः । अत एव विरागाः । तदेवम् "पित्रानुवर्णितरहाः" इत्यत्र रहःशब्दश्च-तुःश्लोकीरीत्या प्रेमभक्तेरेव वाचक इति व्यञ्जितम् ।

नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं किन्त्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते ।
येऽङ्ग त्वदङ्घ्रिशरणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ॥ ३७५ ॥

अथ पूर्वमभेदमतयोऽपि सम्प्रति स्वरूपानन्दशक्तिविलासैर्विचित्रितमतयो भूयोऽपि भेदा-त्मिकां भक्तिमेव प्रार्थयितुं भक्तानां सुखातिशयमाहुः "नात्यन्तिकम्" इति । आत्यन्तिकं मोक्षलक्षणं तव प्रसादमपि किमुतान्यदिन्द्रादिपदम् ।

कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्ताच् चेतोऽलिवद् यदि नु ते पदयो रमेत ।
वाचश्च नस्तुलसिवद् यदि तेऽङ्घ्रिशोभाः पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णरन्ध्रः ॥ ३७६ ॥

इदानीं स्वापराधं द्योतयन्तो भक्तिं प्रार्थयन्ते "कामम्" इति । हे भगवन् । अतः पूर्वमस्माकं वृजिनं नाभवत् । इदानीं तु सर्वाण्यपि जातानि यतस्त्वद्भक्तौ शप्तौ । अतस्तैर्वृजिनैर्निरयेषु कामं नोऽस्माकं भवो जन्म स्यात् ।

अनेन "तदधिगम उत्तरपूर्वार्घयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" (ब्र० सू० ४।१।१३) इति न्या-येनासम्भवतद्भावानां ब्रह्मज्ञानिनामपि स्वेषां बहुनरककारिवृजिनापातक्षमापणेन तयोः "इत्थम्भूतगुणो हरिः" (भा० १।७।१०) इतिवत् सर्वाद्भुतमहत्तमत्वं सूचितम् ।

अहो निरया अपि भवेयुरेव न तावतापि पर्याप्तं तेभ्यश्च नास्माकमपि भयम् । अत्र तु मूलं दुष्फलं भगवत्पराङ्मुखीभाव एव स त्वस्माकं माभूदिति सकाकु प्रार्थयन्ते ।

नु वितर्के । यदि तु नश्चेतस्ते पदयो रमेत तत्राप्यलिवदेव केवलतन्माधुर्यास्वादापेक्षया न तु ब्रह्मात्मानुभवापेक्षया । एवं वाचश्चेत्यादि ।

अत्र भक्तापराधस्य भगवता क्षमा तदिच्छामात्रकृततत्क्रोधजननात् तेषामपराधाभासत्वेनेति ज्ञेयम् । श्लोकद्वयेऽस्मिन् कैवल्यान् नरकेऽपि त्वद्भक्तिमात्रं कामयमानानामस्माकं तदविरोधत्वात् श्रेयानिति स्वारस्यलब्धम् ।

प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूत रूपं तेनेश निर्वृतिमवापुरलं दृशो नः ।
तस्मा इदं भगवते नम इद् विधेम योऽनात्मनां दुरुदयो भगवान् प्रतीतः ॥ ३७७ ॥

तथापीत्थं कृतार्थत्वमस्माकमतिचित्रमित्याहुः "प्रादुः" इति । अनात्मनामात्मनस्तव एकान्तभक्तिरहितानामप्रकटोऽपि इत् इत्थं यः प्रतीतोऽसि तस्मै तुभ्यं नम इदं विधेमेति ।

अत्रैतदुक्तं भवति — एते ब्रह्मविद्यासिद्धानां परावरगुरूणामपि गुरवः । अत एव "परमहंसमहामुनीनाम्" (भा० ३।१५।३७) इत्युक्तम् "तं त्वामहं ज्ञानघनं स्वभाव प्रध्वस्तमायागुणभेदमोहैः । सनन्दनाद्यैर्हृदि संविभाव्यम्" (भा० ९।८।२४) इति श्रीमदंशुमद्वाक्यादौ ।

"इहात्मतत्त्वं सम्यग् जगाद मुनयो यदचक्षतात्मन्" (भा० २।७।५) इति ब्रह्मवाक्यादौ ।

"तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" (छा० ७।२६।२) इत्यादिश्रुतौ च तथा प्रसिद्धम् ।

आसन्नानुभवस्यैव तु सिद्धस्याणिमादिभिर्विघ्नोऽपि सम्भाव्यः । न तु सिद्धानुभवस्य ।

"तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः" (भा० ३।२८।३८) इति श्रीकपिलदेववाक्यात् ।

अत एव तेषां प्रध्वस्तमायागुणभेदमोहानां क्रोधादिकमपि दुर्घटघटनाकारिण्या श्रीभगवदिच्छयैव जातमिति तैरपि व्याख्यातम् ।

तदेवं तेषां सततब्रह्मानन्दमग्नत्वं सिद्धम् । तदुक्तम् "अक्षरजुषामपि" इति । "योऽन्तर्हितः" इत्यादि च ।

श्रूयते चान्यत्र ब्रह्मजुषामविक्षिप्तचित्तत्वम् । यथा सप्तमे (भा० ७।१५।३५) श्रीनारदवाक्यम् —

कामादिभिरनाविद्धं प्रशान्ताखिलवृत्ति यत् ।
चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचित् ॥ ३७८ ॥ इति ।

तथापि तेषां भगवदानन्दाकृष्टचित्तत्वमुच्यते । एवमन्येषामप्यात्मारामाणां तादृशत्वं श्रूयते "स्वसुखनिभृतचेतास् तद् व्युदस्तान्यभावोऽप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारः" (भा० १२।१२।६८) इत्यादिषु ।

अथ लोकसङ्ग्रहार्थैवैषा तेषां भक्तिप्रक्रिया प्राचीनसंस्कारवशात् वा ?

नैवम् । उभयत्रापि "वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः" (भा० ३।२८।३७) इतिवत् तत्रावेशासम्भवात् ।

दृश्यते तन्यत्रानावेशः (भा० ३।१५।१२) —

मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः ।
चेरुर्विहायसा लोकान् लोकेषु विगतस्पृहा ॥ ३७९ ॥

इत्यभिधानात् । भगवति त्वावेशः “परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ” (भा० ३।१५।३७) इत्यत्र यादृच्छिकताविरोध्यन्वेषणीयत्वाभिधानात् ।

पञ्चमे तु “असङ्गनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानां भवत्स्वभावानामात्मारामाणां मुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणः” (भा० ५।३।११) इत्यत्र गद्ये तदेकनिष्ठत्वमप्युक्तम् ।

“अजितरुचिरलीलाकृष्टसारः” (भा० १२।१२।६८) इत्यत्रैव च ।

अत्रापि “तेनेश निर्वृतिमवापुरलं दृशो नः” इत्यादौ सुखदत्वमपि साक्षादेवोक्तम् ।

अत्र पूर्वोक्तहेतोश्च स्तुतौ प्रत्युतोपालम्भप्रसङ्गाच् च “स्नेहावलोककलया हृदि संस्पृशन्तम्” (भा० ३।१५।३९) इति साक्षादुक्तेश्च दृशामेव सुखं जातमित्यनासक्तिरेव व्यञ्जितेत्यपि न व्याख्येयम् । तस्मादात्मारामाणां रमणास्पदत्वाद् ब्रह्माख्यमात्मवस्त्वेव श्रीभगवान् ।

तत्रापि “चकार तेषां सङ्क्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः” (भा० ३।१५।४३) इति श्रवणात् ततोऽपि घनप्रकाशः । तत्तद्विचित्रश्रीभगवदङ्गोपाङ्गाद्यभिनिवेशदर्शनानन्दवैचित्री चोपलभ्यते । सा चान्यथानुपपत्त्या स्वरूपशक्तिविलासरूपैवेति ।

ननु भवतु तेषामानन्दाधिक्यात् तस्मिन् निर्विशेषस्वरूपानन्दस्यैव घनप्रकाशता उपाधिवैशिष्ट्यात् । यतः विशुद्धसत्त्वसम्भावितायां चित्तवृत्तौ यद् ब्रह्म स्फुरति तदेव घनीभूताखण्डविशुद्धसत्त्वमये भगवति स्फुरत् तदध्यस्ततया तदैक्यमापन्नायां तस्यां विशेषत एव स्फुरति । अत एव श्रीविग्रहादिपरब्रह्मणोरभेदवाक्यमपि तदत्यन्ततादात्म्यापेक्षयैव ।

अत एव तत्र तत्रोपाधावेक एव निर्भेदपरमानन्दः समुपलभ्यते न तु विशेषाकारगन्धोऽपि । तत्तदुपाधेरपेक्षणं तु प्रतिपदतदानन्दसमाधिगतकौतुकनिबन्धनम् । तस्मात् कथमनेन प्रमाणेन तत्तदुपाधीनामपि परतत्त्वाकारत्वं साध्यत इति ?

उच्यते — भवन्मते तावद् यच् छुद्धचित्तवृत्तौ परब्रह्म स्फुरति तत् सम्यगेव स्फुरति भेदांशलेशपरित्यागेनैव ब्रह्मविद्यात्वाङ्गीकारात् । असम्यग्ज्ञानस्य तत्त्वानङ्गीकारात् तेन कैवल्यासम्भवाच् च । अतो न श्रीविग्रहादावधिकाविर्भावाङ्गीकारो युज्यते । किं च शुद्धसत्त्वमया विग्रहादिलक्षणोपाधय इति वदतस्तव कोऽभिप्रायः ? किं तत्परिणामास्ते तत्प्रचुरा वा ? नाद्यः । रजोऽसद्भावेन परिणामासम्भव इति ह्युक्तम् । न चान्त्यः । येषु विग्रहादिषु तत्प्राचुर्यं ते मिश्रसत्त्वस्य कार्यभूता इत्यर्थापत्तौ “सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ” (भा० १०।२।३४) इत्यादिवचनजाते विशुद्धपदवैयर्थ्यमिति चोक्तमेव ।

अस्तु वा विमिश्रत्वं तथापि तादृशे ब्रह्मस्फुरणयोग्यतैव न सम्भवेत् किं पुनर्विशेषेणेत्युद्देश्यविस्मृतिश्च स्यात् ।

अथाखण्डविशुद्धसत्त्वाश्रयत्वेन तेऽपि तद्रूपतयैवोच्यन्ते । ततश्च ते स्वनुभूताखण्डशुद्धसत्त्वे तस्मिन् ब्रह्मानुभवन्तीति चेत् । तदयुक्तं कल्पनागौरवात् “तेऽचक्षताक्षविषयं स्वसमाधिभाग्यम्” इति साक्षादेव गोचरीकृतत्वेनोक्ततया परम्परादृष्टत्वप्रतिघाताच् च ।

तस्मात् तस्य शुद्धसत्त्वस्य प्राकृतत्वं तु निषिद्धमेव । तस्मान् न ते प्राकृतसत्त्वपरिणामः । न वा तत्प्रचुराः किन्तु स्वप्रकाशतालक्षणशुद्धसत्त्वप्रकाशिता इति प्राक्तनमेवोक्तं व्यक्तम् ।

अत एव तेषामुपाधित्वनिराकृतेस्तत्तदनुभवानन्दवैचित्री च सम्पद्यते ।

तथैव तमेवमेवम्भूतम् अचक्षत इति तत्तद्विषयसौन्दर्यवर्णनं प्रस्तुतोपकारित्वात् सार्थकं स्यात् । अखण्डशुद्धसत्त्वमयमात्रेणैवाभिप्रेतसिद्धेः । अत एव "निरीक्ष्य च न वितृप्तदृशः" इति दृक्सम्बन्धित्वाद् रूपकृतैवातृप्तिरुक्ता ।

तथैव च शब्देनैवाक्षरजयित्वं पदारविन्दपरिमलात्मकवायुलक्षणस्य तद्विशेषस्य दर्शितम् । अन्यथोभयत्रापि ब्रह्मानन्दस्यैव निर्विशेषतयोपलभ्यमानत्वे विद्याजुषामपीत्युपाधिप्रधानमेवोच्येत । उपाधियुगलस्यैव मिथःस्पर्धित्वप्राप्तेः ।

अनेनाक्षरानुभवसुखजयित्वकथनेन वशिष्ठादीनां पुत्रशोकादिकमिव तदावेशाभास एवायमित्यपि निरस्तम् । अत एवमेवोक्तं श्रीस्वामिभिरपि "स्वरूपानन्दादपि तेषां भजनानन्दाधिक्यमाह" इति ।

तस्मादस्ति वैचित्र्यमपि । अत एव तैरपि विचित्रतयैव प्रार्थितम् "चेतोऽलिवद् यदि नु ते पदयो रमेत" इत्यादौ । "अक्के चेन् मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्" इति न्यायेन तदुपाध्यन्तरान्वेषणवैयर्थ्यात् तेषामतदन्वेषणकौतुकाभावाच् च ।

किं च न तेषामभेदात्मकोऽनुभवो वा दृश्यते प्रत्युत "नेमुर्निरीक्ष्य न वितृप्तदृशो मुदा कैः" "कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्यात्" इत्यादावभेदस्य तत्प्रतियोगिनमस्काराद्युपलक्षितभेदात्मकभक्तिसुखमेव दृश्यते ।

तस्मान् मायिकोपाधिनिर्हीनत्वाद् धेयांशतया प्रतिभातत्वाच् च न तज्जातीयं सुखमप्यन्यजातीयं कर्तुं शक्नोतीति सन्त्येवान्यथानुपपत्तिसिद्धायाः स्वरूपशक्तेरेव विलासाः ।

अपि च अस्तु तावज् जीवन्मुक्तदशायां तन्मते विद्योपाधिप्रतिफलितस्यैव सतो ब्रह्मणः सकाशात् श्रीभगवतो घनप्रकाशता सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमुक्तिदशायामपि साक्षात् तादृशतास्त्येवेति सुव्यक्तम् "नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्" इत्यादौ ।

अत एव यः कश्चिदपि जल्पति — ज्ञानाकारायां प्रेमाकारायां च चित्तवृत्तौ ब्रह्म प्रकाशते तत्र तूत्तरस्यामुपाधिवैशिष्ट्यात् प्रकाशवैशिष्ट्यमित्यत्रैव पुरुषार्थसारत्वं तत्र तत्रोच्यत इति तदपि स्वयमेव बहिष्कृतम् । तस्मान् नोपाधितारतम्यचिन्ता "भवतः कथायाः" इत्यनेन निरुपाधिब्रह्मभूयादुपरि च वैचित्री स्फुटमेवासौ स्वीकृता ।

तस्मात् सान्तरङ्गवैभवस्य भगवतः सुखैकरूपत्वं तद्रूपत्वेऽपि ब्रह्मतोऽपि घनप्रकाशत्वं स्वरूपशक्तिविलासवैचित्री चेति विद्वदनुभवप्रमाणेन निर्णीतम् ।

तत्र —

"मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भगवन्तं भजन्ते" (भा० दी० १०।८७।२१ भाष्यकृतः सर्वज्ञस्य वचनम्) इति । "यं सर्वे देवा आमनन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च" (नृ० ता० १।२।४) इत्यत्र श्रुतावद्वैतवादगुरवोऽपि ।

"कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः" इति महाभारते ।

गीता १८।५४ —

> ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
> समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ३८० ॥ इति श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सु ।

“मुक्तानामपि भक्तिर्हि नित्यानन्दस्वरूपिणी” इति भारततात्पर्ये प्रमाणिता श्रुतिश्च । तथा “आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्” (ब्र० सू० ४।१।१२) इत्यत्र च माध्वभाष्यप्रमाणिता सौपर्णश्रुतिः “सर्वदैनमुपासीत यावन्मुक्ति मुक्ता ह्येनमुपासते” इति ।

अत एव श्रीप्रह्लादबलिप्रभृतिमहाभागवतसम्बन्धमभिप्रेत्य श्रीविष्णुपुराणेऽप्युक्तम् “पाताले कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि जायते” (वि० पु० २।५।७) इति ॥ श्रीब्रह्मा देवान् ॥

८० । अत एवाशेषपुरुषार्थस्वरूप एवासाविति स्फुटमेवाहुर्गद्येन (भा० ५।३।७-८) —

> अथानयापि न भवत इज्ययोरुभारभरया समुचितमर्थमिहोपलभामहे ॥ ३८१ ॥
> आत्मन एवानुसवनमञ्जसा व्यतिरेकेण बोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्य ॥ ३८२ ॥

टीका च — आत्मनः स्वत एवानुसवनं सर्वदा अञ्जसा साक्षाद् बोभूयमाना अतिशयेन भवन्तो ये अशेषाः पुरुषार्थास्ते स्वरूपं यस्य परमानन्दस्य । इत्येषा । श्रुतिश्च “सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” (छा० ३।१४।२) इत्यादौ ॥ ऋत्विगादयः श्रीयज्ञपुरुषम् ॥

८१ । तदेवं ब्रह्मणोऽपि यत् श्रीभगवति प्रकाशसम्यक्त्वं व्यञ्जितं तत् पूर्वमेव विद्वदनुभववचनप्रचयेन सिद्धमपि विशेषतो विचार्यते । तत्रैकमेव तत्त्वं द्विधा शब्द्यत इति न वस्तुनो भेद उपपद्यते । आविर्भावस्यापि भेददर्शनात् । न च सञ्ज्ञामात्रस्य किन्तु स्वस्वदर्शनयोग्यताभेदेन द्विविधोऽधिकारी द्विधा दृष्टं तदुपास्त इति ।

तत्राप्येकस्य दर्शनस्य वास्तवत्वमन्यस्य भ्रमजत्वमिति न मन्तव्यम् — उभयोरपि याथार्थ्येन दर्शितत्वात् । न चैकस्य वस्तुनः शक्त्या विक्रियमाणांशकत्वादंशतो भेदः । विकृतत्वनिषेधात् तयोः ।

तस्माद् दृष्टेरसम्यक्षम्यक्त्वात् सत्यपि सम्यक्त्वे तदननुसन्धानाद् वा एकस्मिन्नधिकारिण्येकदेशेन स्फुरदेको भेदः परस्मिन्नखण्डतया द्वितीयो भेदः ।

एवं सति यत्र विशेषं विनैव वस्तुनः स्फूर्तिः सा दृष्टिरसम्पूर्णा यथा ब्रह्माकारेण । यत्र स्वरूपभूतनानावैचित्रीविशेषवदाकारेण सा सम्पूर्णा यथा श्रीभगवदाकारेणेति लभ्यते ।

तदेतदभिप्रेत्य प्रथमं दृष्टितारतम्येन तदभिव्यक्तितारतम्यं तन्महापुराणाविर्भावकारणाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां प्रतिपाद्यते षड्भिः ।

श्लोका अमी बहुभिः सम्मिश्रा अप्यविस्तरत्वाय झटित्यर्थप्रत्ययाय च सङ्क्षिप्यैव समुद्धृताः ।

श्रीनारद उवाच (भा० १।५।४) —

> जिज्ञासितमधीतं च ब्रह्म यत् तत् सनातनम् ।
> तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥ ३८३ ॥

क्रमेणार्थो यथा “जिज्ञासितम्” इति । टीका च — यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच् च त्वया जिज्ञासितं विचारितम् । अधीतमधिगतं प्राप्तं चेत्यर्थः । तथापि शोचसि तत् किमर्थमिति शेषः । इत्येषा ।

श्रीव्यास उवाच (भा० १।५।७) —

त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ।
परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ॥ ३८४ ॥

"त्वम्" इति । त्वमर्क इव त्रिलोकीं पर्यटन् तथा वैष्णवयोगबलांशेन च प्राणवायुरिव सर्वप्राणिनामन्तश्चरः सनात्मनां सर्वेषामेव साक्षी बहिरन्तर्वृत्तिज्ञः । अतः परे ब्रह्मणि धर्मतो योगेन निष्णातस्य । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन —

इज्याचारदयाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं परमो लाभो यद् योगेनात्मदर्शनम् ॥ ३८५ ॥ इति ।

अवरे च ब्रह्मणि वेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैर्निष्णातस्यापि मे अलमत्यर्थं यन् न्यूनं तत् स्वयमेव विचक्ष्व वितर्कय ।

श्रीनारद उवाच (भा० १।५।८) —

भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम् ।
येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम्॥ ३८६ ॥

"भवता" इति । भगवद्यशोवर्णनोपलक्षणं भजनं विना येनैव रुक्षब्रह्मज्ञानेन असौ भगवान् न तुष्येत तदेव दर्शनं ज्ञानं खिलं न्यूनं मन्ये ।

भा० १।५।१२ —

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ ३८७ ॥

तदेव स्पष्टयति "नैष्कर्म्यम्" इति । टीका च — निष्कर्म ब्रह्म तदेकाकारत्वान् निष्कर्मतारूपं नैष्कर्म्यम् । अज्यतेऽनेनेत्यञ्जनमुपाधिस्तन्निवर्तकं निरञ्जनम् । एवम्भूतमपि ज्ञानमच्युते भावो भक्तिस्तद्वर्जितं चेतलमत्यर्थं न शोभते । सम्यगपरोक्षत्वाय न कल्पत इत्यर्थः ।

तदा शश्वत् साधनकाले फलकाले च अभद्रं दुःखस्वरूपं यत् काम्यं कर्म यदप्यकारणमकाम्यं तच् चेति चकारस्यान्वयः । तदपि कर्म ईश्वरे नार्पितं चेत् कुतः पुनः शोभते ? बहिर्मुखत्वेन सत्त्वशोधकत्वाभावात् । इत्येषा ।

यद् वा निरञ्जनम् इति निरूपाधिकमपीत्यर्थः । परमादरणीयत्वादेव द्वादशान्ते (भा० १२।१२।५२) श्रीसूतेनापि पुनः स्मृतमिदं पद्यम् ।

तस्मादुक्तिरेव सम्यग्दर्शनहेतुरित्युपसंहरति द्वाभ्याम् "नमः" इति ।

ॐ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय च ॥ ३८८ ॥
इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तिकम् ।
यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ३८९ ॥

मन्त्रमूर्तिं मन्त्रोक्तमूर्तिं मन्त्रोऽपि मूर्तिर्यस्येति वा । अमूर्तिकं मन्त्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्तिशून्यं प्राकृतमूर्तिरहितं वा मूर्तिस्वरूपयोरेकत्वात् । प्राकृतवन् न विद्यते पृथक्त्वेन मूर्तिर्यस्य तथाभूतं वा । स पुमान् सम्यग्दर्शनः साक्षाच्छ्रीभगवतः साक्षात्कर्तृत्वादिति भावः ॥ श्रीसूतः ॥

८२ । तदेवं दृष्टितारतम्यद्वारा तदभिव्यक्ततारतम्येन श्रीभगवत उत्कर्ष उक्तः । अथ लिङ्गान्तरैरपि दर्श्यते । तत्रात्मरामजनाकर्षलिङ्गेन गुणोत्कर्षविशेषेण तस्यैव पूर्णतामाह (भा० १।७।१०) —

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥ ३९० ॥

टीका च — निर्ग्रन्था ग्रन्थेभ्यो निर्गताः । तदुक्तं गीतासु "यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च" (गीता २।५२) इति ।

यद् वा ग्रन्थिरेव ग्रन्थः निर्वृत्तहृदयग्रन्थय इत्यर्थः । ननु मुक्तानां किं भक्त्येत्यादिसर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह "इत्थम्भूतगुणः" । इत्येषा ॥ श्रीसूतः ॥

८३ । आरोहभूमिकाक्रमेणापि तस्यैवाधिक्यमाह (भा० ३।२४।४३) —

मनो ब्रह्मणि युञ्जानो यत् तत् सदसतः परम् ।
गुणावभासे विगुण एकभक्त्यानुभाविते ॥ ३९१ ॥

एकभक्त्या अव्यभिचारिण्या साधनलक्षणया भक्त्या अनुभाविते निरन्तरमपरोक्षीकृते तां विना कस्यचिदप्यर्थस्यासिद्धेः ।

निरहङ्कृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः समदृक् स्वदृक् ।
प्रत्यक्प्रशान्तधीर्धीरः प्रशान्तोर्मिरिवोदधिः ॥ ३९२ ॥

निरहङ्कृतित्वादेव निर्ममः । तद्द्वयाभावादेव मनआदीनामप्यभावः सिद्ध्यति । समदृक् भेदाग्राहकः । स्वदृक्त्वस्वस्वरूपाभेदेन ब्रह्मैव पश्यन् । प्रत्यकन्तर्मुखी । प्रशान्ता विक्षेपरहिता धीर्ज्ञानं यस्य सः ।

तदेवं ब्रह्मज्ञानमिश्रभक्तिसाधनवशेन ब्रह्मानुभवे जातेऽपि भक्तिसंस्कारबलेन लब्धप्रेमादेस्तदूर्ध्वमपि श्रीभगवदनुभवमाह "वासुदेवे" इति ।

वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि ।
परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबन्धनः ॥ ३९३ ॥

प्रत्यगात्मनि सर्वेषामाश्रयभूते परेण प्रेमलक्षणेन भक्तिभावेन तत्सत्तयैव लब्धा आत्मानस्तदीयात्मका अहङ्कारादयो येनेति । ब्रह्मज्ञानेन प्राकृताहङ्कारादिलयानन्तरमाविर्भूतान् प्रेमानन्दात्मकशुद्धसत्त्वमयान् लब्धवानित्यर्थः ।

ननु त एव प्रत्यावर्तन्तां किंवा पूर्ववदमी अपि बन्धहेतवो भवन्तु ?

नेत्याह — मुक्तबन्धनः । "अनावृत्तिः शब्दात्" (ब्र० सू० ४।४।२२) इति न्यायात् । भक्त्यतिशयेन लब्धात्मत्वमेव प्रतिपादयति "आत्मानम्" इति ।

आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् ।
अपश्यत् सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ॥ ३९४ ॥

आत्मात्र परमात्मा सर्वथा तस्य भगवानेवास्फुरदिति वाक्यार्थः ।
ततः साक्षादेव तत्प्राप्तिमाह "इच्छाद्वेष" इति ।

इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा ।
भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः । ३९५ ॥।

तदेवं तेन भागवती गतिः प्राप्ता । हेयत्वादन्यत्र इच्छाद्वेषविहीनेन तस्मादेव हेतोः सर्वत्र समचेतसा । तदुक्तम् (भा० ६।१७।२८) —

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति ।
स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥ ३९६ ॥ इति ।

यद् वा "मया लक्ष्म्या सह वर्तते इति समः" इति सहस्रनामभाष्यात् (शाङ्कर० १०९) भगवच्चेतसेति ।

प्राप्तो भागवतीं गतिमिति पाठे — स कर्दम एव तां गतिं प्राप्तः । अत्र भगवद्भक्तियोगेनेत्येव विशेष्यमिति । एवमेवोक्तं श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सु (गीता १८।५१-५५) —

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ३९७ ॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ३९८ ॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३९९ ॥
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ४०० ॥
भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ४०१ ॥ इति ।

अत्र विशतिर्मिलनार्थः । यथा "दुर्योधनं परित्यज्य युधिष्ठिरं प्रविष्टवानयं राजा" इति ।
श्रीदशमेऽपि (भा० १०।२८।१५-१७) श्रीगोपैर्ब्रह्मसम्पत्त्यनन्तरमेव वैकुण्ठो दृष्ट इति श्रीस्वामिभिरेव च व्याख्यातम् ॥ श्रीमैत्रेयः ॥

८४ । तथा (भा० ११।१९।५) —

तस्माज् ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः ॥ ४०२ ॥

स्वात्मानं जीवस्वरूपम् । ज्ञानं विज्ञानं च ब्राह्म्यम् । किं बहुना ? अत्र श्रीचतुःसनशुकादय एवोदाहरणमिति ॥ श्रीभगवान् उद्धवम् ॥

८५ । श्रीभगवता शब्दब्रह्ममयकम्बुस्पृष्टकपोलस् तत् प्रकाशितयथार्थनिगदो ध्रुवो बालकोऽपि तथा विवृतवान् इत्येवमानन्दचमत्कारविशेषश्रवणाद् अपि तस्यैव पूर्णत्वमाह (भा० ४।९।१०) —

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म
ध्यानाद् भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ माभूत्
किं त्वन्तकासिलुलितात् पततां विमानात् ॥ ४०३ ॥

स्वमहिमन्यसाधारणमाहात्म्येऽपि मा भूत् न भवतीत्यर्थः । अन्तकासिः कालः ॥ ध्रुवः श्रीध्रुवप्रियम् ॥

८६ । परमसिद्धिरूपाद् ब्रह्मणि लयादपि तद्भजनस्य गरीयस्त्वेन तस्यैव गरीयस्त्वमुपदिशति "अनिमित्ता भागवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी" (भा० ३।२५।३२) इति ।

"सिद्धेर्मुक्तेरपि" इति टीका च । "सिद्धेर्ज्ञानात् मुक्तेर्वा" इति श्रीभगवन्नामकौमुदी ॥ श्रीकपिलदेवः ॥

८७ । तदेवं श्रीभगवानेवाखण्डं तत्त्वं साधकविशेषाणां तादृशयोग्यत्वाभावात् सामान्याकारोदयत्वेन तदसम्यक् स्फूर्तिरिव ब्रह्मेति साक्षादेव वक्ति द्वाभ्याम् (भा० ३।३२।३२–३३) —

ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।
द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥ ४०४ ॥
यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः ।
एको नानेयते तद्वद् भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः ॥ ४०५ ॥

टीका च — अनेन च ज्ञानयोगेन भगवानेव प्राप्यः यथा भक्तियोगेनेत्याह नैर्गुण्यो ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो भक्तिलक्षणश्च यो योगः तयोर्द्वयोरप्येक एवार्थः प्रयोजनम् । कोऽसौ ? भगवच्छब्दो लक्षणं ज्ञापको यस्य । तदुक्तं श्रीगीतासु "ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः" (गीता १२।४) इति ।

ननु ज्ञानयोगस्यात्मलाभः फलं शास्त्रेणावगम्यते भक्तियोगस्य तु भजनीयेश्वरप्राप्तिः । कुतस्तयोरेकार्थत्वम् ।

इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति यथा बहूनां रूपरसादीनां गुणानामाश्रयः क्षीरादिरेक एवार्थो मार्गभेदप्रवृत्तैरिन्द्रियैर्नाना प्रतीयते चक्षुषा शुक्ल इति रसनेन मधुर इति स्पर्शेन शीत इत्यादि । तथा भगवानेक एव तत्तद्रूपेणावगम्यते । इत्येषा ।

अत्र भगवानेवाङ्गित्वेन निगदितः । अतः सर्वांशप्रत्यायकत्वाद् भक्तियोगश्च मनःस्थानीयो ज्ञेयः ॥ श्रीकपिलदेवः ॥

८८ । अत एव तदंशत्वेनैव ब्रह्म श्रूयते (भा० ६।१६।५१) —

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ।
शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ॥ ४०६ ॥

टीका च — सर्वभूतान्यहमेव । भूतानामात्मा भोक्ताप्यहमेव । भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं मद्व्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः । यतोऽहं भूतभावनः भूतानां प्रकाशकः कारणं च ।
ननु शब्दब्रह्म प्रकाशकं परब्रह्म कारणं प्रकाशकं च ?
सत्यं ते उभे ममैव रूपे इत्याह शब्दब्रह्म इति । शाश्वती शाश्वत्यौ । इत्येषा ॥
अत्र शब्दब्रह्मणः साहचर्यात् परब्रह्मणोऽप्यंशत्वमेवायाति ॥ श्रीसङ्कर्षणश्चित्रकेतुम् ॥
८९ । अतो भगवतोऽसम्यक्प्रकाशत्वाद् विभूतिनिर्विशेषमेव तदित्यप्याह (भा० ८।२४।३८)

मदीयं महिमानं च परब्रह्मेति शब्दितम् ।
वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे सम्प्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ ४०७ ॥

महिमानमैश्वर्यं विभूतिर्निर्विशेषमिति यावत् । अत एव मे मया अनुगृहीतमनुग्रहेण प्रकाशितं हृद्यपरोक्षं वेत्स्यसि । त्वया कृतैः सम्प्रश्नैर्मया विवृतमिति । स तु यद्यपि मदनुभवान्तर्भूत एव स तु ब्रह्मानुभव इत्यतो नास्ति मत्तः पृथगनुभवापेक्षा तथापि भक्तिप्रकाशितसाक्षान्मदनुभवे तन्मात्रानुभवो न स्फुटो भवति । यदि तदीयस्फुटतायां तवेच्छा कथञ्चिद् वर्तते तदा सापि भवेदिति भावः ।
अत एव (भा० १०।४६।३१) —

एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी रामो मुकुन्दः पुरुषः प्रधानम् ।
अन्वीय भूतेषु विलक्षणस्य ज्ञानस्य चेशात इमौ पुराणौ ॥ ४०८ ॥
इति श्रीमदुद्धववाक्यम् ।

ज्ञानस्येत्येकवचनातेकं ब्रह्मैवोच्यत इति ॥ श्रीमत्स्यदेवः सत्यव्रतम् ॥
९० । तथा च विभूतिप्रसङ्ग एव (भा० ११।१६।३७) —

पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् ।
विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम् ॥ ४०९ ॥

टीका च — परं ब्रह्म च । इत्येषा ।
अत एव श्रीवैष्णवसाम्प्रदायिकैः श्रीमद्भिरालबन्दाराचार्यमहानुभवचरणैरप्युक्तम् —

यदण्डमण्डान्तरगोचरं च यद्दशोत्तराण्यवरणानि यानि च ।
गुणाः प्रधानं पुरुषः परं पदं परात् परं ब्रह्म च ते विभूतयः ॥ ४१० ॥ इति ।

पैङ्गश्रुतावपि तद्गणपातित्वेन श्रूयते “एष पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष लोक एष अलोक एष योऽसौ हरिरादिरनादिरन्तोऽनन्तः परमः पराद् विश्वरूपः” इति ॥ श्रीभगवान् ॥
९१ । अतो ब्रह्मरूपे प्रकाशे तद्वैशिष्ट्यानुपलम्भनात् तत्प्रभावत्वलक्षणमपि तस्य व्यपदिश्यते “रूपं यत्तत् प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्मज्योतिः” (भा० १०।३।२४) इत्यादि ।

ब्रह्मैव ज्योतिः प्रभा यस्य तथाभूतं रूपं श्रीविग्रहम् । तथा चोक्तं ब्रह्मसंहितायाम् (५।४०) —

यस्य प्रभा प्रभवतो जगदण्डकोटिकोटिष्वशेषवसुधादिविभूतिभिन्नम् ।
तद्ब्रह्म निष्कलमनन्तमशेषभूतं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ ४११ ॥ इति ॥
श्रीदेवकी श्रीभगवन्तम् ॥

९२ । अतो ब्रह्मणः परत्वेन श्रीभगवन्तं कण्ठोक्त्यैवाह (भा० ४।२४।२८) —

यः परं रहसः साक्षात् त्रिगुणाज् जीवसञ्ज्ञितात् ।
भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥ ४१२ ॥

"पित्रानुवर्णितरहाः" (भा० ३।१५।४६) इति श्रवणेन रहो ब्रह्म तस्मादपि परं ततः सुतरां त्रिगुणात् प्रधानाज् जीवसञ्ज्ञितात् जीवात्मनः परं भगवन्तं यः साक्षात् श्रवणादिनैव न तु कर्मार्पणादिना प्रपन्न इत्यन्वयः ।

तथा च विष्णुधर्मे नरकद्वादशीव्रते श्रीविष्णुस्तवः —

आकाशादिषु शब्दादौ श्रोत्रादौ महदादिषु ।
प्रकृतौ पुरुषे चैव ब्रह्मण्यपि च स प्रभुः ॥ ४१३ ॥
येनैक एव सर्वात्मा वासुदेवो व्यवस्थितः ।
तेन सत्येन मे पापं नरकार्तिप्रदं क्षयम् ।
प्रयातु सुकृतस्यास्तु ममानुदिवसं जयः ॥ ४१४ ॥ इति ।

अत्र प्रकरणानुरूप्येण सर्वात्मशब्देन चान्यथा समाधानं च पराहतम् । तथा च तत्रोत्तरं क्षत्रबन्धूपाख्याने —

यन्मयं परमं ब्रह्म तदव्यक्तं च यन्मयम् ।
यन्मयं व्यक्तमप्येतद् भविष्यामि हि तन्मयः ॥ ४१५ ॥ इति ।

तत्रैव मासर्क्षपूजाप्रसङ्गे ततः परत्वं स्फुटमेवोक्तम् —

यथाच्युतस्त्वं परतः परस्मात् स ब्रह्मभूतात् परमः परात्मन् ।
तथाच्युत त्वं वाञ्छितं तन् ममापदं चापहराप्रमेय ॥ ४१६ ॥ इति ।

श्रीविष्णुपुराणे च "स ब्रह्मपारः परपारभूतः" (वि० पु० १।१५।५५) इति । "अक्षरात् परतः परः" (मु० २।१।२) इति श्रुतेः ॥ श्रीरुद्रः प्रचेतसः ॥

९३ । तदेवमेवाभिप्रायेण "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" (तै० २।१) इत्यादावन्तरङ्गान्तरङ्गैकैकात्म्यकथनान्ते "इदं पुच्छं प्रतिष्ठा" (तै० २।१) "पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा" (तै० २।२) "अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा" (तै० २।३) "महः पुच्छं प्रतिष्ठा" (तै० २।४) "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" (तै० २।५) इति श्रुत्युक्तायाः पञ्चम्या अपि प्रतिष्ठाया उपरि ।

श्रीगीतोपनिषदो यथा "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" (गीता १४।२७) इति । अत्र ब्रह्मशब्दसन्निहितप्रतिष्ठाशब्देन सा श्रुतिः स्मर्यते ।

ततश्चैवमेव व्याख्येयं हिशब्दः (गीता १४।२७) —

> मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
> स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ४१७ ॥

इत्यस्य निरन्तरप्राचीनवचनस्य हेतुताविवक्षया । अतो गुणातीतब्रह्मणः प्रकृतार्थत्वात् प्राचीनार्थहेतुवचनेऽस्मिन्नुपचारेण तच्छब्दस्य ब्रह्मशक्तिरूपं हिरण्यगर्भरूपं वा अर्थान्तरमयुक्तं किन्त्वेवमेव युक्तम् ।

यथा — ननु त्वद्भक्त्या कथं निर्गुणब्रह्मधर्मप्राप्तिः सा तु त्वदेकानुभवेन भवेत् ?

तत्राह "ब्रह्मणो हि" इति । हि यस्मात् "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" (तै० २।५।१) परमप्रतिष्ठत्वेन श्रुतौ यत् प्रसिद्धं तच् च तस्यामेव श्रुतौ आनन्दमयाङ्गत्वेन दर्शितम् । तस्य पुच्छत्वरूपितब्रह्मणः "आनन्दमयोऽभ्यासात्" (ब्र० सू० १।१।१२) इति सूत्रकारसम्मतपरब्रह्मभाव आनन्दमयाख्यः प्रचुरप्रकाशो रविरितिवत् प्रचुरश्चानन्दरूपः श्रीभगवानहं प्रतिष्ठा ।

यद्यपि ब्रह्मणो मम च न भिन्नवस्तुत्वं तथापि श्रीभगवद्रूपेणैवोदिते मयि प्रतिष्ठात्वस्य परा काष्ठेत्यर्थः — स्वरूपशक्तिप्रकाशेनैव स्वरूपप्रकाशस्याप्याधिक्यार्हत्वात् निर्विशेषब्रह्मप्रकाशस्याप्युपरि श्रीभगवत्प्रकाशश्रवणात् ।

अत एकस्यापि वस्तुनस्तथा तथा प्रकाशभेदो रजनीखण्डिनो ज्योतिषो मार्तण्डमण्डलतद्गतगभस्तिभेदवदुत्प्रेक्ष्यः ।

अतो ब्रह्मप्रकाशस्यापि मदधीनत्वात् कैवल्यकामनया कृतेन मद्भजनेन ब्रह्मणि लीयमानो ब्रह्मधर्ममपि प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अत्र श्रीविष्णुपुराणमपि सम्प्रवदते "शुभाश्रयः स चित्तस्य सवर्गस्य तथात्मनः" (वि० पु० ६।७।७५) इति ।

व्याख्यातं च तत्रापि स्वामिभिः "सर्वगस्यात्मनः परब्रह्मणोऽप्याश्रयः प्रतिष्ठा" । तदुक्तं भगवता "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" (गीता १४।२७) इति ।

अत्र च तैर्व्याख्यातम् — ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा घनीभूतं ब्रह्मैवाहम् । यथा घनीभूतप्रकाश एव सूर्यमण्डलं तद्वदित्यर्थः इति ।

अत्र च्विप्रत्ययस्तु तदुपासकहृदि तत्प्रकाशस्याभूतत्वं ब्रह्मण उपचर्यते इतीत्थमेव ।

अत्रैव "प्रतिष्ठा प्रतिमा" इति टीका मत्सरकल्पिता । न हि तत्कृता असम्बन्धत्वात् । न हि निराकारस्य ब्रह्मणः प्रतिमा सम्भवति । न च तत्प्रकाशस्य प्रतिमा सूर्यः । न च "अमृतस्याव्ययस्य" (गीता १४।२७) इत्याद्यनन्तरपादत्रयोक्तानां मोक्षादीनां प्रतिमात्वं घटते । न वा श्रुतिशैलीविष्णुपुराणयोः संवादितास्ति । तस्मान् न सादरणीया । यदि वादरणीया तदा तच्छब्देनाप्याश्रय एव वाचनीयः । प्रति लक्ष्यीकृत्य माति परिमितं भवति यत्रेति ।

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याहुः (भा० १०।८७।१७) —

> दृतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा
> महदहमादयोऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः ।

पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु
यः सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥ ४१८ ॥

असुभृतो जीवा दृतय इव श्वसदाभासा अपि यदि ते तव अनुविधा भक्ता भवन्ति तदा श्वसन्ति प्राणन्ति । तेषु तद्भक्तानामेव जीवनं जीवनं मन्यामहे इति भावः । कथम् ? यस्य तव अनुग्रहतः समष्टिव्यष्टिरूपमण्डं देहं महदहमादयोऽसृजन् अतः स्वयमेव तथाविधात् त्वत्तः पराङ्मुखानामन्येषां दृतितुल्यत्वं युक्तमेवेति भावः ।

अनुग्रहमेव दर्शयन्ति — अत्र महदहमादिषु अन्वयः प्रविष्टस्त्वमिति ।

कथं मत्प्रवेशमात्रेण तेषां तथा सामर्थ्यं स्यात् ?

तत्राहुः — यद् यस्मात् सत आनन्दमयाख्यब्रह्मणोऽवयवस्य प्रियादेरसतस्तदन्यस्मादन्नमयादेश्च यत् परं पुच्छभूतं सर्वप्रतिष्ठा ब्रह्म तत् खलु त्वम् ।

तत्रापि एषु प्रतिष्ठावाक्येषु अवशेषं वाक्यशेषत्वेन स्थितम् "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" (गीता १४।२७) इत्यादावन्यत्र प्रसिद्धम् (भा० २।९।४) —

आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवान् ऋतम् ।
ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृतः ॥ ४१९ ॥

इत्यत्र ऋतत्वेनापि प्रसिद्धं श्रीभगवद्रूपमेव तत् त्वम् ।

अतोऽन्नमयादिषु पुरुषविधः पुरुषाकारो यश्चरमः प्रियमोदप्रमोदानन्दब्रह्मणामवयवी आनन्दमयः स त्वमिति ।

तस्मान् मूलपरमानन्दरूपत्वात् तवैव प्रवेशेन तेषां तथा सामर्थ्यं युक्तमेवेति भावः "को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" (तै० २।७।१) इति श्रुतेः ।

प्रकरणेऽस्मिन्नेतदुक्तं भवति — यद्यप्येकस्वरूपेऽपि वस्तुनि स्वगतनानाविशेषो विद्यते तथापि तादृशशक्तियुक्ताया एव दृष्टेस्तत्तत्सर्वविशेषग्रहणे निमित्तता दृश्यते न त्वन्यस्याः । यथा मांसमयी दृष्टिः सूर्यमण्डलं प्रकाशमात्रत्वेन गृह्णाति दिव्या तु प्रकाशमात्रस्वरूपत्वेऽपि तदन्तर्गतदिव्यसभादिकं गृह्णाति । एवमत्र भक्तेरेव सम्यक्त्वेन तयैव सम्यक् तत्त्वं दृश्यते । तच् च भगवानेवेति तस्यैव सम्यग्रूपत्वम् ।

ज्ञानस्य तु असम्यक्त्वेन दर्शितत्वात् तेनासम्यगेव तद् दृश्यते । तच् च ब्रह्मेति तस्य असम्यग्रूपत्वम् ।

तत्र च सामान्यत्वेनैव ग्रहणे एकाकारस्य ज्ञानस्य तदन्तरीणावान्तरभेदपर्यालोचनेष्वसामार्थ्याद् बहिरेवावस्थितेन तेन भागवतपरमहंसवृन्दानुभवसिद्धनानाप्रकाशविचित्रेऽपि स्वप्रकाशलक्षणपरतत्त्वे प्रकाशसामान्यमात्रं यद् गृह्यते तत् तस्य प्रभारूपत्वेनैवोत्प्रेक्ष्यते । ततश्चाघनत्वमंशत्वं विभूतित्वं च व्यपदिश्यते तस्य । तस्मादखण्डतत्त्वरूपो भगवान् सामान्याकारस्फूर्तिलक्षणत्वेन स्वप्रभाकारस्य ब्रह्मणोऽप्याश्रय इति युक्तमेव ।

अत एव "यस्य पृथिवी शरीरं यस्यात्मा शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरम् एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" (सुबाल ७।१) इत्येतच्छ्रुत्यन्तरं

चाक्षरशब्दोक्तस्य ब्रह्मणोऽप्यात्मत्वेन नारायणं बोधयति ।
उक्तात्मादिशब्दपारिशेष्यप्रमाणेन "चकार तेषां सङ्क्षोभमक्षरजुषामपि" (भा० ३।१५।४३) इति प्रयोगदृष्ट्या चात्र ह्यक्षरशब्देन ब्रह्मैव वाच्यम् ।
तथा श्रीभगवता साङ्ख्यकथने "कालो मायामये जीवे" (भा० ११।२४।२७) इत्यादौ महाप्रलये सर्वावशिष्टत्वेन ब्रह्मोपदिश्य तदापि तस्य द्रष्टृत्वं स्वस्मिन्नुक्तम् (भा० ११।२४।२७) —

> एष साङ्ख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रन्थिभेदनः ।
> प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया ॥ ४२० ॥

इत्यत्र परावरदृशा इत्यनेन सोऽयं चात्र विवेकः — साङ्ख्यं हि ज्ञानं तच्छास्त्रं खलु स्वरूपभूततद्विशेषमननुसन्धाय यत् तत् स्वरूपमात्रं तदानीमवशिष्टं वदति तदेव च ब्रह्माख्यम् ।
तदेव च प्रपञ्चावच्छिन्नचरमप्रदेशे प्रपञ्चलयाद् वैकुण्ठ इव स्वरूपभूतविशेषाप्रकाशादवशिष्यमानत्वेन वक्तुं युज्यते ।
तच् च स्वविशेष्यमात्रं स्वरूपशक्तिविशिष्टेन वैकुण्ठस्थेन श्रीभगवता पृथगिव तत्रानुभूयत इति । तदेवं निर्विशेषत्वेन स्पर्शरूपरहितस्यापि तस्य भगवत्प्रभारूपत्वमुत्प्रेक्ष्य तदभिन्नत्वेन ब्रह्मत्वं व्यपदिष्टम् । ततः स्पर्शरूपादिमाधुरीधारितया सविशेषस्य साक्षाद् भगवदङ्गज्योतिषः सुतरामेव तत् सिद्ध्यति । यथोक्तं श्रीहरिवंशे महाकालपुराख्याने श्रीमदर्जुनं प्रति स्वयं भगवता (ह० व० २।११४।९-१२) —

> ब्रह्मतेजोमयं दिव्यं महद् यद् दृष्टवानसि ।
> अहं स भरतश्रेष्ठ मत्तेजस्तत् सनातनम् ॥ ४२१ ॥
> प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता सनातनी ।
> तां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविदुत्तमाः ॥ ४२२ ॥
> सा साङ्ख्यानां गतिः पार्थ योगिनां च तपस्विनाम् ।
> तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ॥ ४२३ ॥
> मामेव तद्घनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत ॥ ४२४ ॥ इति ।

प्रकृतिः इति तत्प्रभात्वेन स्वरूपशक्तित्वमपि तस्य निर्दिष्टम् । एवं पूर्वोदाहृतकौस्तुभविषयकविष्णुपुराणवाक्यमप्येतदुपोद्बलकत्वेन द्रष्टव्यम् । तस्माद् दृतय इव इत्यपि साध्वेव व्याख्यातम् ॥ श्रुतयः श्रीभगवन्तम् ॥
९४ । ततश्च यस्मिन् परमबृहति सामान्याकारसत्तायास्तदङ्गज्योतिषोऽपि बृहत्त्वेन ब्रह्मत्वं तस्मिन्नेव मुख्या तच्छब्दप्रवृत्तिः । तथा च ब्राह्मे —

> अनन्तो भगवान् ब्रह्म आनन्देत्यादिभिः पदैः ।
> प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारतः ॥ ४२५ ॥ इति ।

क्वचिच् चानन्तगुणयुक्तत्वेनैव भगवान् ब्रह्मेत्युच्यते । यथा पाद्मे —

> पृथग् वक्तुं गुणास्तस्य न शक्यन्तेऽमितत्वतः ।
> यतोऽतो ब्रह्मशब्देन सर्वेषां ग्रहणं भवेत् ॥ ४२६ ॥

एतस्माद् ब्रह्मशब्दोऽसौ विष्णोरेव विशेषणम् ।
अमितो हि गुणो यस्मान् नान्येषां तमृते विभुम् । ४२७ ॥। इति ।

अत्र निर्गलितोऽयं महाप्रकरणार्थः — यदद्वयं ज्ञानं तदेव तत्त्वमिति तत्त्वविदो वदन्ति । तच् च वैशिष्ट्यं विनैवोपलभ्यमानं ब्रह्मेति शब्द्यते वैशिष्ट्येन सह तु श्रीभगवानिति । स च भगवान् पूर्वोदितलक्षणश्रीमूर्त्यात्मक एव न त्वमूर्तः ।

अथ "भूप मूर्तममूर्तं च परं चापरमेव च" (वि० पु० ६।७।४७) इति श्रीविष्णुपुराणपद्ये तस्य चतुर्विधत्वमङ्गीकुर्वद्भिर्यद्यमूर्तत्वमपि पृथगङ्गीकर्तव्यं तदा ब्रह्मत्ववत् तदुपासकदृष्टियोग्यतानुरूपमेवास्तु ।

तथा हि — यस्य समीचीना भक्तिरस्ति तस्य परमूर्त्या श्यामसुन्दरचतुर्भुजादिरूपया प्रादुर्भवति । यस्यार्वाचीनोपासनारूपा तस्यापरमूर्त्या पातालपादादिकल्पनामय्येव । यस्य च रूक्षं ज्ञानं तस्य परेण ब्रह्मलक्षणामूर्तत्वेन । यस्य ज्ञानप्रचुरा भक्तिस्तस्य त्वपरेणेश्वरलक्षणमूर्तत्वेनेति ।

अत्रापरत्वं परमूर्त्याविर्भावानन्तरसोपानत्वेन न ब्रह्मवदतीव मूर्तत्वानपेक्ष्यमित्येवं न त्वश्रेष्ठत्वविवक्षयेति ज्ञेयम् । परमूर्तपिक्षयापरत्वं वा ।

तत्रैव "तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद् धरेर्महत्" (वि० पु० ६।७।७०) इति विश्वाधिष्ठानत्वेन नित्यत्वविभुत्वे । "मूर्तं भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिःस्पृहम्" (वि० पु० ६।७।७८) इति निरुपाधित्वम् । "चिन्तयेद् ब्रह्मभूतं तम्" (वि० पु० ६।७।८३) इति परतत्त्वलक्षणत्वम् ।

"त्रिभावभावनातीतः" (वि० पु० ६।७।७६) इति तत्र प्रसिद्धकर्ममयज्ञानकर्मसमुच्चयमयकेवलज्ञानमयभावनात्रयातीतत्वेन परतत्त्वलक्षणत्वेऽपि भक्त्यैकाविर्भावितया सम्यक्प्रकाशत्वं मूर्तस्यैव व्यञ्जितम् । अत एव "शुभाश्रयः स चित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः" (वि० पु० ६।७।७६) इत्युक्तम् ।

ततश्च तस्याः श्रीमूर्तेरपि सकाशात् तदन्ते प्रत्याहारोक्तिः केवलाभेदोपासकं प्रति व्यवस्थापिता भवतीत्यप्यनुसन्धेयम् ।

अत्र "तद्विश्वरूपवैरूप्यम्" (वि० पु० ६।७।७०) इत्येतत्पद्यं मूर्तपरमेव ज्ञेयम् । वि० पु० ६।७।७० —

समस्तशक्तिरूपाणि यत् करोति नरेश्वरः ।
देवतिर्यङ्मनुष्याख्या चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ ४२८ ॥

इत्यनन्तरवाक्यबलात् । यतः प्रथमस्य तृतीये "यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः" (भा० १।३।२) इत्याद्युक्तलक्षणस्य मूर्तस्यैव तत्तदवतारित्वं दर्शितम् "एतन् नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्" (भा० १।३।५) इति ।

तद्विश्वरूपवैरूप्यमिति पठद्भिः श्रीरामानुजचरणैरपि मूर्तपरत्वेनैव व्याख्यातम् "विश्वरूपाद् वैरूप्यं वैलक्षण्यं यत्र तद्विश्वविलक्षणं मूर्तं स्वरूपम्" इति ।

तदेवं तस्य वस्तुतः श्रीमूर्त्यात्मकत्व एव सिद्धे यत् सर्वतः पाणिपादादिलक्षणा मूर्तिः श्रूयते सापि पूर्वोक्तलक्षणायाः श्रीमूर्तेर्न पृथगिति विभुत्वप्रकरणान्ते व्यञ्जितमेव ।

यत् तु —

बृहच्छरीरोऽभिविमानरूपो युवा कुमारत्वमुपेयिवान् हरिः ।
रेमे श्रियाऽसौ जगतां जनन्या स्वज्योत्स्नया चन्द्र इवामृतांशुः ॥ ४२९ ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डवचनम् ।

अत्र परब्रह्मस्वरूपशरीरः सर्वतोभावेन विगतपरिमाणोऽपि नित्यं कैशोराकारमेव प्राप्तः सन् श्रिया सह रेम इत्यर्थः । उपेयिवान् इत्युक्तावपि नित्यत्वमपहतपाप्मेतिवत् — तत्रैव तदीयतच्छ्रीमूर्त्यधिष्ठातृकत्रिपाद्विभूतेरपि प्रघट्टकेन वाक्यसमूहकेन परमनित्यताप्रतिपादनात् । तथा चोक्तं तत्रैव —

अच्युतं शाश्वतं दिव्यं सदा यौवनमाश्रितम् ।
नित्यं सम्भोगमीश्वर्या श्रिया भूम्या च संवृतम् ॥ ४३० ॥ इति ।

तस्मात् श्रीभगवान् यथोक्तलक्षण एव । स एव “वदन्ति” (भा० १।२।११) इत्यस्य मुख्यार्थभूतं मूलं तत्त्वमिति पर्यवसानम् ।
तदुक्तं मोक्षधर्मे श्रीनारायणोपाख्याने —

तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः ।
तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ४३१ ॥ इति ।

नारायणोपनिषदि च “नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परम्” इति ।
अत श्रीरामानुजोदाहृताः श्रुतयश्च “यस्य पृथिवी शरीरम् इत्यारभ्य एष सर्वभूतान्तरात्मा दिव्यो देव एको नारायणः” (सुबाल ७।१) इत्याद्या बह्व्यः । इह श्रीभगवदंशभूतानां पुरुषादीनां परमतत्त्वविग्रहतासाधनं वाक्यजातमपि तस्यांशिनस्तद्रूपविग्रहत्वं कैमुत्येनाभिव्यनक्तीति पूर्वत्र चोत्तरत्र च ग्रन्थे तथोदाहरणानि ।
विष्णुपुराणे तु साक्षादेव श्रीभगवन्तमधिकृत्य तथैवोदाहरणम् (वि० पु० १।२२।५३–५४) —

द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च ।
क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेष्ववस्थिते ॥ ४३२ ॥
अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् ॥ ४३३ ॥

इत्युक्त्वा जगन्मध्ये ब्रह्मविष्ण्वीशरूपाणि च पठित्वा पुनरुक्तम् (वि० पु० १।२२।६०) —

तदेतदक्षरं नित्यं जगन् मुनिवराखिलम् ।
आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ ४३४ ॥ इति ।

तदेतदक्षराख्यं परब्रह्म नित्यमखिलं जगत् तु आविर्भावादिभेदवदित्यर्थः । तत्राविर्भावतिरोभावौ श्रीविष्णुतदंशानां जन्मनाशौ त्वन्येषाम् । अतो जगत्याविर्भावादिकृत्येनैव पूर्वेषां (ब्रह्मादीनाम्) तदन्तःपातव्यपदेशो न वस्तुत इत्यर्थः ।

तथ सदा स्वधाम्नि विराजमानत्वेन क्षररूपतो मूर्तत्वादिना चाक्षरतोऽपि विलक्षणं तृतीयं रूपं भगवतः परमं स्वरूपमिति पुनरुच्यते (वि० पु० १।२२।६१-६४) —

सर्वशक्तिमयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरम् ।
मूर्तं तद् योगिभिः पूर्वं योगारम्भेषु चिन्त्यते ॥ ४३५ ॥
स परः सर्वशक्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरम् ।
मूर्तं ब्रह्म महाभाग सर्वब्रह्ममयो हरिः ॥ ४३६ ॥
तत्र सर्वमिदं प्रोतमोतं चैवाखिलं जगत् ॥ ४३७ ॥

इति ब्रह्मसाक्षात्कारात् पूर्वं योगिभिश्चिन्त्यते । तथा ब्रह्मणः समनन्तरः उपासनानुक्रमेण यथैवाक्षरादनन्तरं तदुक्तं यथा "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा" (गीता १८।५४) इत्याद्यनुसारेण ब्रह्म-साक्षात्कारानन्तराविर्भावी च स इत्यर्थः ।

यतः सर्वासां शक्तीनां स्वरूपभूतादीनां परमाश्रयः । अत एव सर्वब्रह्ममयोऽखण्डब्रह्मस्वरूपं च — अक्षराख्यस्य पूर्वस्य शक्तिहीनत्वेन खण्डितत्वात् ।

यद् वा अत एव सर्ववेदवेद्य इत्यर्थः । तत एव च तत्र सर्वमित्यादीति । एवम् (गीता १५।१८) —

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ ४३८ ॥ इत्यादि श्रीगीतोपनिषदपि योज्या ।

अत्र यद्यपि "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" (गीता १५।१६) इत्यक्षरशब्देन शुद्धजीव एव प्रस्तूयते तथापि परब्रह्म एव च लक्ष्यम् "अक्षरं परमं ब्रह्म" (गीता ८।३) इति । तच् च तत्र पूर्वोक्त-मिति । अनयोश्चिन्मात्रवस्तुत्वेनैकार्थत्वादिति ।

तदेतदभिप्रेत्य "मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः" (भा० १०।४३।१७) इत्यादौ । मूर्तस्यैव स्वयं भगवत एव लक्षणत्वम् साक्षादेवाह "तत्त्वं परं योगिनाम्" इति । योगिनां श्रीचतुःसनादी-नाम् ॥ श्रीशुकः ॥

९५ । अत एव श्रीमद्भागवतस्य निगमकल्पतरुपरमफलभूतस्य श्रैष्ठ्ये सत्यपि तथाभूत-स्यापि भगवदाख्यपरमतत्त्वस्योत्कर्षविद्यारूपत्वादेव परमश्रैष्ठ्यमाह (भा० १।१।२) —

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥ ४३९ ॥

अत्र यस्तावद् धर्मो निरूप्यते स खलु "स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे" (भा० १।२।६) —

इत्यादिकया (भा० १।२।१३) —

अतः पुम्भिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः ।
स्वानुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥ ४४० ॥

इत्यन्तया रीत्या भगवत्सन्तोषणैकतात्पर्येण शुद्धभक्त्युत्पादकतया निरूपणात् परम एव । यतः सोऽपि तदेकतात्पर्यत्वात् प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं फलाभिसन्धिलक्षणं कपटं यस्मिन् तथाभूतः । प्रशब्देन सालोक्यादिसर्वप्रकारमोक्षाभिसन्धिरपि निरस्तः । यत एवासौ तदेकतात्पर्यत्वेन निर्मत्सराणां फलकामुकस्येव परोत्कर्षासहनं मत्सरः । तद्रहितानामेव तदुपलक्षणत्वेन पश्चालम्भने दयालूनामेव च सतां स्वधर्मपराणां विधीयते इति ।

एवमीदृशं स्पष्टमनुक्तवतः कर्मशास्त्रादुपासनाशास्त्राच् चास्य तत्तत्प्रतिपादकांशे श्रैष्ठ्यमुक्तम् । उभयत्रैव धर्मोत्पत्तेः । तदेवं सति साक्षात् श्रवणकीर्तनादिरूपस्य वार्तातिदूरत एवास्तामिति भावः ।

अथ ज्ञानकाण्डशाखाभ्योऽप्यस्य पूर्ववत् श्रैष्ठ्यमाह "वेद्यम्" इति । भगवद्भक्तिनिरपेक्षप्रायेषु तेषु प्रतिपादितमपि "श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य" (भा० १०।१४।४) इत्यादिन्यायेन वेद्यं निश्चयं न भवतीत्यत्रैव वेद्यमित्यर्थः ।

तन्मतैकदेशिशास्त्रेभ्यो वैशिष्ट्यमाह—शिवं स्वरूपं परमानन्दं ददात्यनुभावयतीति । तथा तापत्रयमुन्मूलयति तन्मूलभूताविद्यापर्यन्तं खण्डयतीति । तथान्यत्र मुक्तावनुभवमनने ह्यपुरुषार्थत्वापातः स्यादिति तन्मननादत्र तु वैशिष्ट्यमिति । न चास्य तत्तद्दुर्लभवस्तुसाधनत्वे तादृशनिरूपणसौष्ठवमेव कारणम् ।

अपि तु स्वरूपमपीत्याह "श्रीमद्भागवते" इति । श्रीभागवतत्वं भगवत्प्रतिपादकत्वं श्रीमत्त्वं श्रीभगवन्नामादेरिव तादृशस्वाभाविकशक्तिमत्त्वम् । नित्ययोगे मतुप् । अत एव समस्ततयैव निर्दिश्य नीलोत्पलादिवत् तन्नामत्वमेव बोधितम् । अन्यथा त्वविमृष्टविधेयांशदोषः स्यात् ।

अत उक्तं श्रीगारुडे "ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः" इति । टीकाकृद्भिरपि "श्रीमद्भागवताभिधः सुरतरुः" इति । अतः क्वचित् केवलभागवताख्यत्वं तु "सत्यभामा भामा" इतिवत् ।

तादृशप्रभावत्वे कारणं परमश्रेष्ठकर्तृकत्वमप्याह—महामुनिः श्रीभगवान् तस्यैव परमविचारपारङ्गतत्वात् महाप्रभावगणशिरोमणित्वाच् च । "स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्" इति श्रुतेः । तेन प्रथमं चतुःश्लोकीरूपेण सङ्क्षेपतः प्रकाशिते "कस्मै येन विभाषितोऽयम्" (भा० १२।१३।१९) इत्याद्यनुसारेण सम्पूर्ण एव वा प्रकाशिते ।

तदेवं श्रैष्ठ्यजातमन्यत्रापि प्रायः सम्भवतु नाम सर्वज्ञानशास्त्रपरमज्ञेयपुरुषार्थशिरोमणिश्रीभगवत्साक्षात्कारस्त्वत्रैव सुलभ इति उपासनाखण्डेभ्योऽपि श्रैष्ठ्यं वदन् सर्वोर्ध्वप्रभावमाह "किं वा" इति ।

परैः शास्त्रैस्तदुक्तसाधनैर्वा ईश्वरो भगवान् हृदि किं वा सद्य एवावरुध्यते स्थिरीक्रियते । वाशब्दः कटाक्षे । किन्तु विलम्बेन कथञ्चिदेव । अत्र तु शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेव तत्क्षणादेवावरुध्यते ।

ननु इदमेव तर्हि सर्वे किमिति न शृण्वन्ति ? तत्राह — कृतिभिरिति सुकृतिभिरित्यर्थः । श्रवणेच्छा तु तादृशसुकृतिं विना नोत्पद्यत इति भावः ।

अथवा अपरैर्मोक्षपर्यन्तकामनारहितेश्वराराधनलक्षणधर्मब्रह्मसाक्षात्कारादिभिर् उक्तैरनुक्तैर्वा साध्यैस्तैरत्र किं वा कियद् वा माहात्म्यमुपपन्नमित्यर्थः ।

यतो य ईश्वरः कृतिभिः कथञ्चित् तत्तत्साधनानुक्रमलब्धया भक्त्या कृतार्थैः सद्यस्तदेकक्षणमेव व्याप्य हृदि स्थिरीक्रियते स एवात्र श्रोतुमिच्छद्भिरेव तत्क्षणमारभ्य सर्वदैवेति ।

तस्मादत्र काण्डत्रयरहस्यस्य प्रव्यक्तप्रतिपादनादेर्विशेषत ईश्वराकर्षिविद्यारूपत्वाच् चेदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठम् । अत एव "अत्र" इति पदस्य त्रिरुक्तिः कृता । सा हि निर्धारणार्थेति । अतो नित्यमेतदेव सर्वैरेव श्रोतव्यमिति भावः ॥ श्रीवेदव्यासः श्रीशुकम् ॥

९६ । तदेवं श्रीशुकहृदयमपि सङ्गमितं स्यात् । अतश्चतुःश्लोकीप्रसङ्गेऽपि श्रीभगवानेवार्थः । स हि स्वज्ञानाद्युपदेशेन स्वमेवोपदिदेश । तत्र परमभागवताय ब्रह्मणे श्रीमद्भागवताख्यं निजं शास्त्रमुपदेष्टुं तत्प्रतिपाद्यतमं वस्तुचतुष्टयं प्रतिजानीते (भा० २।९।३०) —

> ज्ञानं परमगुह्यं मे यद् विज्ञानसमन्वितम् ।
> सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया ॥ ४४१ ॥

मे मम भगवतो ज्ञानं शब्दद्वारा याथार्थ्यनिर्धारणं मया गदितं सद्गृहाण इत्यन्यो न जानातीति भावः । यतः परमगुह्यं ब्रह्मज्ञानादपि रहस्यतमम् "मुक्तानामपि सिद्धानाम्" (भा० ६।१४।५) इत्यादेः ।

तच् च विज्ञानेन तदनुभावेनापि युक्तं गृहाण । न चैतावदेव किं च सरहस्यं तत्रापि रहस्यं यत् किमप्यस्ति तेनापि सहितम् । तच् च प्रेमभक्तिरूपमित्यग्रे व्यञ्जयिष्यते । तथा तदङ्गं च गृहाण । तच् च सति त्वपराधाख्यविघ्ने न झटिति विज्ञानरहस्ये प्रकटयेत् । तस्मात् तस्य ज्ञानस्य सहायं च गृहाणेत्यर्थः । तच् च श्रवणादिभक्तिरूपमित्यग्रे व्यञ्जयिष्यते । यद् वा सरहस्यमिति तदङ्गस्यैव विशेषणं ज्ञेयम् । सुहृदोरिव मिथः संवर्धकयोरेकत्रावस्थानात् । अत्र साध्ययोर्विज्ञानरहस्ययोराविर्भावार्थमाशिषं ददाति (भा० २।९।३१) —

> यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः ।
> तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥ ४४२ ॥

यावान् स्वरूपतो यत्परिमाणकोऽहम् । यथाभावः सत्ता यस्येति यल्लक्षणोऽहमित्यर्थः । यानि स्वरूपान्तरङ्गानि रूपाणि श्यामत्वचतुर्भुजत्वादीनि गुणा भक्तवात्सल्याद्याः कर्माणि तत्तल्लीला यस्य स यद्रूपगुणकर्मकोऽहम् । तथैव तेन तेन सर्वप्रकारेणैव तत्त्वविज्ञानं याथार्थ्यानुभवो मदनुग्रहात् ते तवास्तु भवतादिति ।

एतेन चतुःश्लोक्यर्थस्य निर्विशेषत्वं स्वयमेव परास्तम् । वक्ष्यते च चतुःश्लोकीमेवोद्दिशता श्रीभगवता स्वयमुद्धवं प्रति "पुरा मया" इत्यादौ "ज्ञानं परं मन्महिमावभासम्" (भा० ३।४।१३) इति ।

तत्त्वविज्ञानपदेन रूपादीनामपि स्वरूपभूतत्वं व्यक्तम् । अत्र विज्ञानाशीः स्पष्टा रहस्याशीश्च परमानन्दात्मकतत्तद्याथार्थ्यानुभवेनावश्यं प्रेमोदयात् ।

तदेव उपदेश्य चतुष्टयं चतुःश्लोक्या निरूपयन् प्रथमं ज्ञानविज्ञानार्थं स्वलक्षणं प्रतिपादयति द्वाभ्याम् । तत्र ज्ञानार्थमाह (भा० २।९।३२) —

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत्परम् ।
पश्चादहं यदेतच् च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ ४४३ ॥

अत्राहंशब्देन तद्वक्ता मूर्त एवोच्यते न तु निर्विशेषं ब्रह्म तदविषयत्वात् । आत्मज्ञानतात्पर्यके तु "तत्त्वमसि" (छा० ६।८।७) इतिवत् त्वमेवासीः एव वक्तुमुपयुक्तत्वात् ।

ततश्चायमर्थः — सम्प्रति भवन्तं प्रति प्रादुर्भवन्नसौ परममनोहरश्रीविग्रहोऽहमेवाग्रे महाप्रलयकालेऽप्यासमेव । "वासुदेवो वा इदमग्र आसीन् न ब्रह्मा न च शङ्करः" । "एको नारायण आसीन् न ब्रह्मा नेशानः" (महोपनिषत् १) इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

"भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः" (भा० ३।५।२३) इत्यादितृतीयात् ।

अतो वैकुण्ठतत्पार्षदादीनामपि तदुपाङ्गत्वादहम्पदेनैव ग्रहणं "राजासौ प्रयाति" इतिवत् । ततस्तेषां च तद्वदेव स्थितिर्बोध्यते ।

तथा च राजप्रश्नः (भा० २।८।१०) —

स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः ।
मुक्त्वात्ममायां मायेशः शेते सर्वगुहाशयः ॥ ४४४ ॥ इति ।

श्रीविदुरप्रश्नश्च (भा० ३।७।३७) —

तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसङ्क्रमः ।
तत्रेमं क उपासीरन् क उ स्विदनुशेरते ॥ ४४५ ॥ इति ।

काशीखण्डेऽप्युक्तं श्रीध्रुवचरिते —

न च्यवन्ते हि मद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि ।
अतोऽच्युतोऽखिले लोके स एकः सर्वगोऽव्ययः ॥ ४४६ ॥ इति ।

अहमेवेत्येवकारेण कर्त्रन्तरस्यारूपत्वादिकस्य च व्यावृत्तिः । आसमेव इति तत्रासम्भावनाया निवृत्तिः । तदुक्तम् "यद्रूपगुणकर्मकः" (भा० २।९।३१) इति ।

अत एव यद् वा "आसमेव" इति ब्रह्मादिबहिर्जनज्ञानगोचरसृष्ट्यादिलक्षणक्रियान्तरस्यैव व्यावृत्तिः । न तु स्वान्तरङ्गलीलाया अपि । यथाधुनासौ राजा कार्यं न किञ्चित् करोतीत्युक्ते राज्यसम्बन्धिकार्यमेव निषिध्यते न तु शयनभोजनादिकमपीति तद्वत् । यद् वा "अस गतिदीप्त्यादानेषु" (पाणिनि ६।४।९८) इत्यस्मातासं साम्प्रतं भवता दृश्यमानैर्विशेषैरेभिरग्रेऽपि विराजमान एवातिष्ठमिति निराकारत्वादिकस्यैव विशेषतो व्यावृत्तिः ।

तदुक्तमनेन श्लोकेन साकारनिराकारविष्णुलक्षणकारिण्यां मुक्ताफलटीकायामपि "नापि साकारेष्वव्याप्तिः । तेषामाकारातिरोहितत्वात्" इति ।

ऐतरेयकश्रुतिश्च "आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः" (बृ० १।४।१) इति ।

एतेन प्रकृतीक्षणतोऽपि प्राग्भावात् पुरुषादप्युत्तमत्वेन भगवज्ज्ञानमेव कथितम् ।

ननु क्वचिन् निर्विशेषमेव ब्रह्म आसीदिति श्रूयते ?

तत्राह "नान्यद् यत् सदसत्परम्" (भा० २।९।३२) इति । सत् कार्यमसत् कारणं तयोः परं यद् ब्रह्म तन् न मत्तोऽन्यत् । क्वचिदधिकारिणि शास्त्रे वा स्वरूपभूतविशेषव्युत्पत्त्यसमर्थे सोऽयमहमेव निर्विशेषतया प्रतिभामीत्यर्थः ।

यद् वा तदानीं प्रपञ्चे विशेषाभावान् निर्विशेषचिन्मात्राकारेण वैकुण्ठे तु सविशेषभगवद्रूपेणेति शास्त्रद्वयव्यवस्था ।

एतेन च "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" (गीता १४।२७) इत्यत्रोक्तं भगवज्ज्ञानमेव प्रतिपादितम् । अत एवास्य ज्ञानस्य परमगुह्यत्वमुक्तम् ।

ननु सृष्टेरनन्तरं नोपलभ्यसे ?

तत्राह — पश्चात् सृष्टेरनन्तरमप्यहमेवास्म्येव । वैकुण्ठेषु भगवदाद्याकारेण प्रपञ्चेष्वन्तर्याम्याकारेणेति शेषः । एतेन "सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुरहेतुरस्य" (भा० ११।३।३५) इत्यादि प्रतिपादितं भगवज्ज्ञानमेवोपदिष्टम् ।

ननु सर्वत्र घटपटाद्याकारा ये दृश्यन्ते ते तु त्वद्रूपाणि न भवन्तीति तवापूर्णत्वप्रसक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह यदेतद्विश्वं तदप्यहमेव मदनन्यत्वान् मदात्मकमेवेत्यर्थः । अनेन (भा० २।७।५०) —

सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः ।
समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात् सदसच् च यत् ॥ ४४७ ॥

इत्याद्युक्तं भगवज्ज्ञानमेवोपदिष्टम् । तथा प्रलये योऽवशिष्यते सोऽहमेवास्म्येव । एतेन (भा० ३।५।२३) —

भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः ।
आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः ॥ ४४८ ॥

इत्याद्युक्तं भगवज्ज्ञानमेवोपदिष्टम् । तथा पूर्वं स्वानुग्रहप्रकाश्यत्वेन प्रतिज्ञातं यावत्त्वं सर्वकालदेशापरिच्छेद्यत्वज्ञापनायोपदिष्टम् । एवम् "नान्यद् यत् सदसत्परम्" (भा० २।९।३२) इत्यनेन "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" (गीता १४।२७) इति ज्ञापनया यथाभावत्वम् ।

सर्वाकारावयविभगवदाकारनिर्देशेन विलक्षणानन्तरूपत्वज्ञापनया यद्रूपत्वम् । सर्वाश्रयतानिर्देशेन विलक्षणानन्तगुणत्वज्ञापनया यद्गुणत्वम् । सृष्टिस्थितिप्रलयोपलक्षितविविधक्रियाश्रयत्वकथनेन अलौकिकानन्तकर्मत्वज्ञापनया यत्कर्मत्वं च ।

अथ यथानुभावत्वमुपदिशन् तादृशरूपादिविशिष्टस्यात्मनो विज्ञापनार्थं व्यतिरेकमुखेन मायालक्षणमाह —

ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।
तद् विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ॥ ४४९ ॥

"ऋतेऽर्थम्" (भा० २।९।३३) इत्यादि। पूर्वं व्याख्यातमेव। सङ्क्षेपश्चायमर्थः — परमपुरुषार्थ-भूतं मामृते मद्दर्शनादन्यत्रैव यत् प्रतीयेत यच् चात्मनि न प्रतीयेत मां विना स्वतः प्रतीतिरपि यस्य नास्तीत्यर्थः। तद् वस्तु आत्मनो मम परमेश्वरस्य मायां विद्यात्।

अत्र दृष्टान्तः — यथाभासः प्रतिबिम्बरश्मिः। यथा च तमस्तिमिरमिति। तत्राभासस्य तादृ-शत्वं स्पष्टमेव। तमसोऽपि ज्योतिर्दर्शनादन्यत्रैव प्रतीतेर्ज्योतिरात्मकं चक्षुर्विना चाप्रतीति-रिति।

विद्यात् इति प्रथमपुरुषनिर्देशस्यायं भावः। अन्यान् प्रत्येव खल्वयमुपदेशः — त्वं तु मद्द-त्तशक्त्या साक्षादेवानुभवन्नसीति। एवं मायिकदृष्टिमतीत्यैव रूपादिविशिष्टं मामनुभवे-दिति।

व्यतिरेकमुखेनानुभावनस्यायं भावः — शब्देन निर्धारितस्यापि मत्स्वरूपादेर्मायाकार्यावे-शेनैवानुभवो न भवति। अतस्तदर्थं मायात्याजनमेव कर्तव्यमिति। एतेन तदविनाभावात् प्रेमाप्यनुभावित इति गम्यते।

अथ तस्यैव प्रेम्णो रहस्यत्वं बोधयति (भा० २।९।३४) —

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम्॥ ४५०॥

यथा महाभूतानि भूतेष्वप्रविष्टानि बहिःस्थितान्यपि अनुप्रविष्टान्यन्तःस्थितानि भान्ति तथा लोकातीतवैकुण्ठस्थितत्वेन अप्रविष्टोऽप्यहं तेषु तत्तद्गुणविख्यातेषु नतेषु प्रणतजनेषु प्रवि-ष्टो हृदि स्थितोऽहं भामि।

अत्र महाभूतानामंशभेदेन प्रवेशाप्रवेशौ तस्य तु प्रकाशभेदेनेति भेदेऽपि प्रवेशाप्रवेशमात्र-साम्येन दृष्टान्तः।

तदेवं तेषां तादृगात्मवशकारिणी प्रेमभक्तिर्नाम रहस्यमिति सूचितम्। तथा च ब्रह्मसंहि-तायाम् (५।३७-३८)

आनन्दचिन्मयरसप्रतिभाविताभिस्ताभिर्य एव निजरूपतया कलाभिः।
गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि॥ ४५१॥
प्रेमाञ्जनच्छुरितभक्तिविलोचनेन सन्तः सदैव हृदयेऽपि विलोकयन्ति।
यं श्यामसुन्दरमचिन्त्यगुणस्वरूपं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि॥ ४५२॥

अचिन्त्यगुणस्वरूपमपि प्रेमाख्यं यदञ्जनं तेन च्छुरितवतुच्चैः प्रकाशमानं भक्तिरूपं विलो-चनं तेनेत्यर्थः "ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्" (गीता ९।२९) इति गीतोप-निषदश्च।

यद् वा तेषु यथा तानि बहिःस्थितानि चान्तःस्थितानि च भान्ति तद्वत् भक्तेष्वहमन्तर्मनोवृ-त्तिषु बहिरिन्द्रियवृत्तिषु च विस्फुरामीति च। भक्तेषु सर्वथाऽनन्यवृत्तिताहेतुर्नाम किमपि स्वप्रकाशं प्रेमाख्यमानन्दात्मकं वस्तु मम रहस्यमिति व्यञ्जितम्।

तथैव श्रीब्रह्मणोक्तम् (भा० २।६।३३) —

न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन् मे मनसो मृषा गतिः ।
न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन् मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥ ४५३ ॥ इति ।

यद्यपि व्याख्यान्तरानुसारेणायमर्थोऽपलपनीयः स्यात् तथाप्यस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यं प्रतिज्ञा-चतुष्टयसाधनायोपक्रान्तत्वात् तदनुक्रमगतत्वाच् च ।

किं च तस्मिन्नर्थे न तेषु इति छिन्नपदमपि व्यर्थं स्यात् दृष्टान्तस्यैव क्रियाभ्यामन्वयोपपत्तेः ।
अपि च रहस्यं नाम ह्येतदेव यत् परमदुर्लभं वस्तु दुष्टोदासीनजनदृष्टिनिवारणार्थं साधारण-वस्त्वन्तरेणाच्छाद्यते यथा चिन्तामणिः सम्पुटादिना । अत एव "परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम्" (भा० ११।२१।३५) इति श्रीभगवद्वाक्यं च ।

तदेव च परोक्षं क्रियते यददेयं विरलप्रचारं महद्वस्तु भवति । अस्यैवादेयत्वं विरलप्रचार-त्वं महत्त्वं च "मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम्" (भा० ५।६।१८) इत्यादिषु बहुत्र व्यक्तम् । स्वयं चैतदेव श्रीभगवता परमभक्ताभ्यामर्जुनोद्धवाभ्यां कण्ठोक्त्यैव कथितम् "सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः" (गीता १८।६४) इत्यादिना । "सुगोप्यमपि वक्ष्यामि" (भा० ११।११।४६) इत्यादिना च । इदमेव रहस्यं श्रीनारदाय स्वयं श्रीब्रह्मणैव प्रकटीकृतम् (भा० २।७।५१–५२) —

इदं भागवतं नाम यन् मे भगवतोदितम् ।
सङ्ग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद् विपुलीकुरु ॥ ४५४ ॥
यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति ।
सर्वात्मन्यखिलाधारे इति सङ्कल्प्य वर्णय ॥ ४५५ ॥ इति ।

तस्मात् साधु व्याख्यातं स्वामिचरणैरपि "रहस्यं भक्तिः" (भा० दी० २।९।३१) इति ।

अथ कथं तथाभूतं रहस्यमुदयेतेत्यपेक्षायां क्रमप्राप्तरहस्यपर्यन्तसाधकत्वाद् रहस्यत्वेनैव तदङ्गभूतं तदीयसाधनमुपदिशति (भा० २।९।३५) —

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥ ४५६ ॥

आत्मनो मम भगवतस्तत्त्वजिज्ञासुना प्रेमरूपं याथार्थ्यं रहस्यमनुभवितुमिच्छुना एतावदेव जिज्ञास्यं श्रीगुरुचरणेभ्यः शिक्षणीयम् ।

किं तत् ? यदेकमेव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विधिनिषेधाभ्यां सदा सर्वत्र स्यादुपपद्यते ।
यथा (भा० २।२।३३) —

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह ।
वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यथा भवेत् ॥ ४५७ ॥

इति व्यतिरेकेणोपक्रम्य तदुपसंहारे (भा० २।२।३६) —

तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान् नृणाम् ॥ ४५८ ॥

इत्यन्वयेन सर्वत्र सर्वदेत्युक्तम् । तस्मात् स्वज्ञानविज्ञानरहस्यतदङ्गानामुपदेशेन चतुःश्लोक्यामपि स्वयं श्रीभगवानेवोपदिष्टः ।

अत्र "तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः" (भा० २।९।९) इति भगवच्छब्देन "ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिम्" (भा० २।९।१४) इत्यत्र तापनीश्रुत्यनुकूलितं श्रीकृष्णत्वलिङ्गेन चास्य वक्तुः श्रीभगवत्त्वमेव स्फुटम् । न जातु तदंशभूतनारायणाख्यगर्भोदधिशायिपुरुषत्वम् ।

अत एवास्य महापुराणस्यापि श्रीभागवतमित्येवाख्या । तथैवोक्तम् "कस्मै येन विभाषितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा" इत्यादौ "तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि" (भा० १२।१३।१९) इत्यत्र परशब्देन भगवद्वक्तृत्वम् "आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य" (भा० २।६।४१) इति द्वितीये भेदाभिधानात् ।

अतः (भा० १२।१३।१०) —

> इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे ।
> स्थिताय भवभीताय कारुण्यात् सम्प्रकाशितम् ॥ ४५९ ॥

इत्यत्रापि भगवच्छब्दप्रयोगः । श्रीनारायणनाभिपङ्कजे स्थितं ब्रह्माणं प्रति स्वयं श्रीभगवता तत्रैव व्यापिमहावैकुण्ठं प्रकाश्येदं पुराणं प्रकाशितमित्यर्थः । अनुगतं चैतत् द्वितीयस्कन्धेतिहासस्येति ॥ श्रीभगवान् ब्रह्माणम् ॥

९७ । तदेतत् सर्वशास्त्राणां समन्वयस्तस्मिन्नेव भगवति । तथा च —

> सर्वैश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्यो नान्यो वेदैः प्रसिध्येत् ।
> तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन् मुमुक्षुः ॥ ४६० ॥
> इति चतुर्वेदशिखायाम् ।

"यं सर्वे देवा आनमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च" (नृ० ता० २।४।१०) इति श्रीनृसिंहतापन्याम् ।

"सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्ति" (कठ १।२।१५) ।

"नावेदविन् मनुते तं बृहन्तं सर्वानुभूतमात्मानं साम्पराये" ।

"तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" (बृ० ३।९।२६) इत्यादिरन्यत्र श्रुतौ ।

"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्" (गीता १५।१५) इति श्रीगीतोपनिषत्सु ।

"सिद्धान्ते पुनरेक एव भगवान् विष्णुः समस्तागमव्यापारेषु विवेचनव्यतिकरं नीतेषु निश्चीयते" इति पाद्मे ।

"सर्वनामाभिधेयश्च सर्ववेदेडितश्च सः" इति स्कान्दे ।

"नताः स्म सर्वजगतां वचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती" (वि० पु० १।१४।२३) इति वैष्णवे ।

> सर्ववेदान् सेतिहासान् सपुराणान् सयुक्तिकान् ।
> सपञ्चरात्रान् विज्ञाय विष्णुर्ज्ञेयो न चान्यथा ॥ ४६१ ॥ इति ब्रह्मतर्के ।

तदेवं सर्ववेदसमन्वयं स्वस्मिन् श्रीभगवत्येव स्वयमाह (भा० ११।२१।४३) —

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते त्वहम् । ४६२ ॥ इति ।

मामेव यज्ञपुरुषं विधत्ते श्रुतिः । मामेव तत्तद्देवतारूपमभिधत्ते । यच् चाकाशादिप्रपञ्चजातम् "तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै० २।१।३) इत्यादिना विकल्प्यापोह्यते तदप्यहमेव । न मत्तः पृथगस्ति सर्वस्य मदात्मकत्वादिति भावः ॥ श्रीभगवान् ॥

९८ । तदेवं भगवत एव सर्ववेदार्थत्वं दर्शितम् । तत्र राज्ञः प्रश्नः । श्रीविष्णुरात उवाच (भा० १०।८७।१) —

ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे ॥ ४६३ ॥

अस्यार्थः — श्रुतयस्तावच् छब्दमात्रस्य साधारण्याद् गुणेषु सत्त्वादिषु वृत्तिर्यासां तादृश्यो दृश्यन्ते । ब्रह्म तु निर्गुणं सत्त्वादिगुणातीतं तस्मादेवानिर्देश्यम् । तत्तद्गुणकार्यभूतजातिगुणक्रियाख्यानां गुणान्तराणामभावास्पदत्वात् तादृशद्रव्यस्याप्यप्रसिद्धत्वादनिर्देश्यं सत्त्वादिकार्यभूताभ्यां सदसद्भ्यां कार्यकारणाभ्यां परमिति तेन तेनासम्बन्धं चेत्यर्थः ।

तथा च सति यथा डित्थवाचि कस्मिंश्चिदद्वितीये द्रव्ये तच्छब्दस्य मुख्या वृत्तिः प्रवर्तते । यथा च "सिंहो देवदत्तः" इत्यत्र गौण्या वृत्त्या शौर्यगुणयुक्ते देवदत्ते सिंहशब्दः प्रवर्तते । यथा च "गङ्गायां घोषः" इत्यत्रलक्षणया वृत्त्या गङ्गाशब्दस्तस्मिन्नित्यसम्बन्धे तटे प्रवर्तते तथा तत्तदभावास्पदे ब्रह्मणि तया तया वृत्त्या श्रुतयः कथं प्रवर्तेरन् ?

श्रुतीनां च "शास्त्रयोनित्वात्" (ब्र० सू० १।१।३) इतिन्यायेन तत्प्रतिपादकतायामनन्यानां तत्र प्रवृत्तिरवश्यं वक्तव्या । स्वतःप्रमाणानां च तासां मुख्या प्रवृत्तिस्तु विशेषतो वक्तव्या । तस्मात् तस्मिंस्ताः साक्षाद्रूपतया मुख्यया वृत्त्या केन प्रकारेण चरन्ति । तं प्रकारं विशेषतः कृपयापि स्वयमुपदिशेति ।

अन्यथा पदार्थत्वायोगादपदार्थस्य च वाक्यार्थत्वायोगान् न श्रुतिगोचरत्वं ब्रह्मणः स्यादिति स्थिते कुतस्तरां तदुपरिचरस्फूर्तेर्भगवतस्तद्गोचरत्वम् ? तत् कथमेव "स्वभक्तयोः" इत्यादौ स्वतां स्वतःप्रमाणभूतानां वेदानां मार्गं भगवत्परत्वमादिश्येत्युक्तमिति ? स्वतःप्रामाण्यसिद्धये मुख्यवाक्यानां तु साक्षाच् चरणमवश्यं वक्तव्यम् । लक्षणादौ प्रमाणान्तरमूलत्वात् । ततो यत्र लक्षणादिकमपि न सम्भवति तत्र कथन्तरां साक्षाच् चरणमिति भावः ।

अत्र श्रीशुकदेवेन दत्तमुत्तरमाह । ऋषिरुवाच (भा० १०।८७।२) —

बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत् प्रभुः ।
मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥ ४६४ ॥

बुद्ध्यादीनुपाधीन् जनानामनुशायिनां जीवानां मात्राद्यर्थं प्रभुः परमेश्वरोऽसृजत् न तु जनाः स्वाविद्ययासृजन्निति विवर्तवादः परिहृतः ।

मीयन्त इति मात्रा विषयास्तदर्थम् । भवार्थं भवो जन्मलक्षणं कर्म तत्प्रभृतिकर्मकरणार्थमित्यर्थः । आत्मने लोकान्तरगामिने । आत्मनस्तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः । अकल्पनाय कल्प-

नानिवृत्तये मुक्तये इत्यर्थः । अर्थधर्मकाममोक्षार्थमिति क्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थः ।

मोक्षोऽप्यत्र चिन्मात्रतयावस्थितिरूपः । "यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति । योऽसौ भगवति" (भा० ५।१९।१९-२०) इत्यादिना "अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण" इत्यन्तेन पञ्चमोक्तगद्येन तथा निरुक्तत्वात् साध्यभक्तिप्रादुर्भावलक्षणश्चेति द्विविधो ज्ञेयः । उभयत्रापि कल्पनारूपाविद्याया निवृत्तेः ।

एतदुक्तं भवति—यस्मात् स्वयमीश्वरस्तत्तदर्थं तत्तत्साधकत्वेन दृश्यमानानां जीवानां बुद्ध्यादीन् सृष्टवान् तस्मात् तत्तत्सम्पादनशक्तिनिधानयोग्यतां तेषु कृतवानिति लभ्यते ।

तत्र त्रिवर्गसम्पादिकाः शक्तयः कल्पनात्मिकामायावृत्त्यविद्याशक्तेरंशाः । बहिर्मुखकर्मात्मकत्वात् स्वरूपान्यथाभावसंसारित्वहेतुत्वाच् च ।

अपरा मोक्षसम्पादिका शक्तिरकल्पनारूपा चिच्छक्तेरेवांशः । अन्तर्मुखज्ञानभक्तिरूपत्वात् स्वरूपान्यथाभावसंसारित्वच्छेदहेतुत्वाच् च ।

एवं च यावज् जीवानां भगवद्बहिर्मुखता तावत् केवलं कल्पनात्मिकानामविद्याशक्तीनां प्रकाशात् तत्प्रधाना बुद्ध्यादयः सगुणा एवेति निर्गुणं साक्षान् न कुर्वत इत्येवं सत्यमेव ।

यदा तु तदन्तर्मुखता तदा तेषु चिच्छक्तेः प्रादुर्भावात् तं साक्षात्कुर्वत एव इति स्थिते बुद्ध्यादिमयत्वाद् वचसोऽपि तथा व्यवहारः सिद्ध्यति । तदत्रैवाभेदेन सिद्धान्तितमन्ते (भा० १०।८७।४९)—

> तदेतद् वर्णितं राजन् यो नः प्रश्नः कृतस्त्वया ।
> यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ॥ ४६५ ॥

इत्यत्र मन इति । तत्र बुद्ध्यादौ चिच्छक्तिस्तदीयाप्राकृतपरमानन्दस्वरूपतादृशगुणादिस्वयम्प्रकाशमयी वचसि च तत्तन्निर्देशमयीति ज्ञेयम् । अतोऽप्राकृततादृशस्वरूपाद्यालम्बनेन श्रुतयश्चरन्ति इति सिद्धान्तयिष्यते ।

तदेवं पौरुषस्यापि वचसो भगवच्चरित्रं सिद्धम् । यथोक्तम्—

> तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ।
> नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यत् शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ४६६ ॥

"यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि" (भा० १।५।११) इति । तथा च सति तथाविधवचआदीनामेकाश्रयस्य साक्षाद्भगवन्निश्वासाविर्भाविनोऽपौरुषेयस्य तच्चारित्वं किमुत । तस्मात् साक्षाच् चरन्त्येव श्रुतयः । वक्ष्यते च "क्वचिदजयात्मना च चरतोऽनुचरेन् निगमः" (भा० १०।८७।१४) इति ।

तथा च प्रणवमुद्दिश्योक्तं द्वादशे (भा० १२।६।४१)—

> स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद् वाचकः परमात्मनः ।
> स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥ ४६७ ॥ इति ।

श्रुतौ तु "ॐ इत्येतद् ब्रह्मणो नेदिष्ठं नाम" इति । नेदिष्ठं लक्षणादिव्यवधानं विनेत्यर्थः । अत

एव केन च प्रकारेण साक्षाच् चरन्ति स कथ्यतामित्येवं राजाभिप्रायः । अत्र शब्दनिर्देश्यत्वे दोषस्त्वग्रे "द्युपतयः" (भा० १०।८७।४१) इत्यत्र परिहार्यः ।

अथ श्रुतिष्वपि याः काश्चित् त्रिवर्गपरत्वेन बहिर्मुखाः प्रतीयन्ते तासामप्यन्तर्मुखतायामेव पर्यवसानम् । तथा हि परमेश्वरस्य सततपरमार्थबहिर्मुखतापराहतजीवनिकायविषयकृपाविलासपर्यवसायिनिःश्वासरूपाः श्रुतयः प्रथमतः स्वविषयकं विश्वासं जनयितुमदृष्टवस्त्वनभिज्ञान् सततं दृष्टमैहिकमेवार्थमीहमानांस्तान् प्रति तत्सम्पादकं पुत्रेष्ट्यादिकं विदधति ।

ततश्च तेन जातविश्वासानैहिकस्यात्यन्तमस्थिरत्वं प्रदर्श्य दिव्यानन्दचमत्कारविचित्रस्य पारलौकिकस्वर्गादिलक्षणतत्तत्कामस्य जनकेऽग्निष्टोमादौ प्रवर्तयन्ति । ततस्तेषां निरन्तरतदभ्यासाद् धर्म एव रुचिं जनयन्ति ।

अथ लब्धधर्मरुचीनां शुद्धान्तःकरणानां तदर्थविचारपराणां जगदप्यनित्यमिति ज्ञानवतां संसारभयदीनानां निर्वाणानन्दाभिलाषं सम्पादयन्ति । निर्वाणानन्दश्च परतत्त्वाविर्भावरूप एवेति । तदुक्तं श्रीसूतेन (भा० १।२।९-१०) —

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते ।
नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ॥ ४६८ ॥
कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता ।
जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः ॥ ४६९ ॥ इति ।

ततश्च यथा बुद्ध्यादयोऽन्तर्मुखतातारतम्येन चिच्छक्त्याविर्भावात् परे तत्त्वे तारतम्येन चरन्ति तथा श्रुतिलक्षणं वचनमपि चिच्छक्तिप्रकाशानुक्रमेण त्रैगुण्यविषयत्वमतिक्रम्य केवलनैर्गुण्यविषयमेव सत् तस्मिन् निर्गुणे तत्त्वे सम्यगेव चरितुं शक्नोति । अगुणवृत्तित्वेन योग्यत्वात् । तदुक्तं द्वादशे प्रणवमुपलक्ष्य (भा० १२।६।३९) —

ततोऽभूत् त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ।
यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ४७० ॥ इति ।

तत्र तत्तत्त्वं द्विधा स्फुरति भगवद्रूपेण ब्रह्मरूपेण चेति । चिच्छक्तिरपि द्विधा तदीयस्वयम्प्रकाशादिमयभक्तिरूपेण तन्मयज्ञानरूपेण च । ततो भक्तिमयश्रुतयो भगवति चरन्ति ज्ञानमयश्रुतयो ब्रह्मणीति सामान्यतः सिद्धान्तितम् ।

अथ तत्र तत्र विशेषं वक्तुं तदीय एवेतिहास उपक्षिप्यते । श्रीसनन्दन उवाच (भा० १०।८७।१२) —

स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः ।
तदन्ते बोधयाञ्चक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुतयः परम् ॥ ४७१ ॥

स्वयं निर्मितमिदं विश्वं लयसमये आपीय संहृत्य शक्तिभिः सह शयानं प्रकृतिं पुरुषं तदंशांश्चात्मसात्कृत्य तत्कार्यं प्रति निमीलिताक्षं परं भगवन्तं तदन्ते प्रलयकालावसानप्राये तल्लिङ्गैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः श्रुतयः प्रबोधयाञ्चक्रुः प्रातः प्रबोधनस्तुतिभङ्ग्या तुष्टुवुरित्यर्थः ।

अस्य भगवत्त्वमेव गम्यते न तु पुरुषत्वम् । भा० ३।५।२३ —

भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मतां विभुः ।
आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः ॥ ४७२ ॥

इति तृतीयस्कन्धप्रकरणे तदानीं पुरुषस्य तदन्तर्भावश्रवणात् ।

पूर्वपद्यार्थे दृष्टान्तः (भा० १०।८७।१३) —

यथा शयानं सम्राजं वन्दिनस्तत्पराक्रमैः ।
प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः ॥ ४७३ ॥

तस्य सम्राजः पराक्रमो यत्र तैर्न तु निर्विशेषत्वव्यञ्जकैः शोभनैः श्लोकैः ।

"यथा शयानं सम्राजम्" इत्यस्यायमभिप्रायः — यथा रात्रौ सम्राट् महिषीभिः क्रीडन्नपि बहिःकार्यं परित्यज्यान्तर्गृहादौ स्थितत्वात् तज्जनैः शयान एवोच्यते वन्दिभिश्च तत्प्रभावमयश्लोककृतप्रबोधनभङ्ग्या स्तूयते तथायं भगवान् तदानीं जगत्कार्याकृतदृष्टिर्निगूढं निजधाम्नि निजपरिकरैः क्रीडन्नपीति ।

"अनुजीविनः" इत्यनेन ते यथा तन्मर्मज्ञास्तथा ता अपीति सूचितम् ।

तत्र प्रथमतो ज्ञानादिगुणगणसेवितेन सम्यग्दर्शनकारणेन भक्तियोगेनानुभूयमानं भगवदाकारमखण्डमेव तत्त्वं स्वप्रतिपाद्यत्वेन दर्शयन्त्यो ब्रह्मस्वरूपमपि तथात्वेन क्रोडीकुर्वन्त्यः श्रुतय ऊचुः (भा० १०।८७।१४) —

जय जय जह्यजामजित दोषगृभीतगुणां
त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ।
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते
क्वचिदजयात्मना च चरतोऽनुचरेन् निगमः ॥ ४७४ ॥

भो अजित । जय जय निजोत्कर्षमाविष्कुरु । आदरे वीप्सा ।

अत्राजितेति सम्बोधनेनेदं लभ्यते "नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः" (भा० ६।२।१०) इति न्यायेन नाम्ना भगवानसौ साक्षादभिमुखीक्रियत इति लिङ्गादेव तच्छ्रीविग्रहवत् तदपि तत्स्वरूपभूतमेव भवति तद्विजातीयेन तदभिमुखीकरणानर्हत्वात् ।

अत एव भयद्वेषादौ श्रीमूर्तेः स्फूर्तेरिव साङ्केत्यादावप्यस्य प्रभावः श्रूयते । विशेषतश्चात्र श्रुतिविद्वदनुभवावपि पूर्वमेव प्रमाणीकृतौ । तस्माद् यत्तत्त्वं श्रीविग्रहरूपेण चक्षुरादावुदयते तदेव नामरूपेण वागादाविति स्थितम् ।

तस्मान् नामनामिनोः स्वरूपाभेदेन तत्साक्षात्कारे तत्साक्षात्कार एवेत्यतः किं वक्तव्यम् । अन्यत्रान्यवद् भगवति श्रुतयोऽपि जात्यादिकृतसञ्ज्ञासञ्ज्ञिसङ्केतादिरीत्या रूढ्यादिवृत्तिभिश्चरन्तीति । यासां श्रुत्यभिधानां वल्लीनां साक्षात् तथाभूतानि नामान्येव फलानीति ।

उत्कर्षमाविष्कुरु इत्यनेन इत्थं सर्वोत्कृष्टतागुणयोगेन मुख्ययैव वृत्त्या श्रुतयस्तस्मिंश्चरन्तीति दर्शितम् । श्रुतयश्च "न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति" । "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते"

(श्वे० ६।८) इत्याद्याः । अत्र श्रुतयो जय जयेति स्वभक्त्याविष्कारात् भक्तिमेव तत्प्रकाशे हेतुं गमयन्ति ।

केन व्यापारेणोत्कर्षमाविष्करवाणि इत्याशङ्क्य मायानिरसनद्वारा स्वभक्तिदानेनैवेति आहुः — अजां मायां जहि ।

ननु माया नाम विद्याविद्यावृत्तिका शक्तिः । तर्हि तद्धनने विद्याया अपि हतिः स्यादित्यत आहुः — दोषगृभीतगुणां जीवानामात्मविस्मृतिहेतावविद्यालक्षणे दोषे एव गृभीतो गृहीतस्तत्स्मृतिहेतुविद्यालक्षणो गुणो यया ताम् । स्वयमेव स्वावेशेनाविद्यालक्षणं दोषमुत्पाद्य क्वचिदेव कदाचिदेव कथञ्चिदेव कञ्चिदेव जीवं त्यजतीति तस्यास्त्यागात्मकविद्याख्यगुणोऽपि दोष एव । तस्मात् तां निर्मूलां विधाय जीवेभ्यो निजचरणारविन्दविषयां भक्तिमेव दिशेति तात्पर्यम् ।

अतो मायाघातनयोग्यशक्तित्वेन तदतीतत्वं व्यपदिश्य सच्चिदानन्दघनत्वं भगवतो व्यञ्जयन्त्योऽतन्निरसनमुखेन तात्पर्यवृत्त्या श्रुतयश्चरन्तीति व्यञ्जितम् ।

श्रुतयश्च “मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरम्” (श्वे० ४।१०) इति “अजामेकाम्” (श्वे० ४।५) इति “सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः” (बृ० ५।६।१) “स वा एष नेति नेति” (बृ० २।३।६) इत्याद्याः ।

ननु मायानाशं सम्प्रार्थ्य मम तदुपाधिकमैश्वर्यादिकमपि नाशयितुमिच्छथेत्यत्र समादधते “त्वम्” इति ।

यद् यस्मात् त्वमात्मना स्वरूपेणैव समवरुद्धसमस्तभगः प्राप्तत्रिपाद्विभूत्याख्यसर्वैश्वर्यादिरसि तस्मात् तव तया तुच्छया तदुपाधिकैरैश्वर्यादिभिर्वा किमित्यर्थः ।

तथा च “स यदजया त्वजाम्” (भा० १०।८७।३८) इत्यत्र पद्ये टीका — नहि निरन्तराह्लादिसंवित्कामधेनुवृन्दपतेरजया कृत्यमिति । तथा न ह्यन्येषामिव देशकालादिपरिच्छिन्नं तवाष्टगुणितमैश्वर्यम् । अपि तु परिपूर्णस्वरूपानुबन्धित्वादपरिमितमित्यर्थः । इत्येषा ।

अत्रात्मशब्देन स्वरूपमात्रवाचकेन तथा भगशब्देन स्वरूपभूतगुणवाचकेनेदं ध्वन्यते स्वरूपादिशब्दा ईश्वरादिशब्दाश्च स्वरूपमात्रावलम्बनया स्वरूपभूतगुणावलम्बनयापि रूढ्या निर्देष्टुं शक्नुवन्तीति । श्रुतयश्च “यदात्मको भगवान् तदात्मिका व्यक्तिः” इत्याद्याः “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” (श्वे० ६।८) इत्यादिकाश्च ।

सा च स्वरूपशक्तिः सर्वैरेवावगम्यत इत्याहुः — अगानि स्थावराणि जगन्ति जङ्गमानि ओकांसि शरीराणि येषां तेषां सर्वेषामेव जीवानां या अखिलाः शक्तयस्तासामवबोधक इति सम्बोधनम् । तेषु विचित्रशक्तिव्यञ्जकतादर्शनान् मायाया अपि त्वदीक्षणेनैव क्षमत्वात् त्वं स्वरूपभूताशेषशक्तिलहरीरत्नाकर इत्यनुमीयत इत्यर्थः ।

यद् वा ननु मायाहननेन तदुपाधेर्जीवस्य तु शक्तिहानिः स्यात् । तत्राहुः — अगेति । अथ पूर्ववदेव ।

ततः स्वरूपशक्त्यैव प्रत्युत तेषां सुखैकप्रदा पूर्णा शक्तिर्भविष्यतीति भावः । अत्रेत्थं तटस्थलक्षणेन श्रुतयश्चरन्तीत्युक्तम् । श्रुतयश्च “को ह्येवान्याद्” (तै० २।७।१) इत्यादिकाः “प्राणस्य प्राणम्” (बृ० ४।४।१८) इत्यादिकाः “तमेव भान्तम्” (कठ २।२।१५) इत्यादिकाः “देहान्ते

देवस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे" । श्वे० ६।२३—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाःप्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ४७५ ॥ इत्याद्याश्च ।

ननु विशेषतो भवत्यः कथं जानन्ति यदजया मम कृत्यं नास्ति तथा सच्चिदानन्दघन एव स्वरूपशक्त्या समवरुद्धसमस्तभग इति ।

तत्राहुः—क्वचित् इति । क्वचित् कदाचित् सृष्ट्यादिसमये पुरुषरूपेण अजया मायया चरतः क्रीडतः । नित्यं च स्वरूपशक्त्याविष्कृतस्वरूपभूतभगेन सत्यज्ञानानन्दैकरसेन आत्मना चरतस्तवास्मल्लक्षणो निगमः शब्दरूपेण देवतारूपेण च अनुचरेत् सेवते । तस्माद् वयं तत्सर्वं जानीम इत्यर्थः । कर्मणि षष्ठी ।

एतदुक्तं भवति—अत्र द्विविधो वेदस्त्रैगुण्यविषयो निस्त्रैगुण्यविषयश्च । तत्र त्रैगुण्यविषयस्त्रिविधः—प्रथमप्रकारस्तावत् तदवलम्बनताटस्थ्येन तल्लक्षकः । यथा "यतो वा इमानि भूतानि" (तै० ३।१।१) इत्यादिः ।

द्वितीयप्रकारश्च त्रिगुणमयतदीशितव्यादिवर्णनादिद्वारा तन्महिमादिदर्शकः । यथा "इन्द्रो यतोऽवसितस्य राजा" इत्यादिः ।

तृतीयप्रकारश्च त्रैगुण्यनिरासेन परमवस्तूद्देशकः । सोऽप्ययं द्विविधः—निषेधद्वारा सामानाधिकरण्यद्वारा च । तत्र पूर्वद्वारा "अस्थूलमनणु" (बृ० ३।८।८) "नेति नेति" (बृ० ३।९।२६) इत्यादिः । उत्तरद्वारा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छा० ३।१४।१) "तत् त्वमसि" (छा० ६।८।७) इत्यादिः ।

पूर्ववाक्ये तज्जातत्वादिति हेतोः सर्वस्यैव ब्रह्मत्वं निर्दिश्य तत्राविकृतः सदिदमिति प्रतीतिपरमाश्रयो योऽंशः स एव शुद्धं ब्रह्मेत्युद्दिश्यते ।

उत्तरवाक्ये त्वम्पदार्थस्य तद्वच् चिदाकारतच्छक्तिरूपत्वेन तत्पदार्थैक्यं यदुपपाद्यते तेनापि तत्पदार्थो ब्रह्मैवोद्दिश्यते । तत्पदार्थज्ञानं विना त्वम्पदार्थज्ञानमात्रमकिञ्चित्करमिति तत्पदोपन्यासः ।

त्रैगुण्यातिक्रमस्तूभयत्रापि । अत्र त्रैगुण्यनिरासेन तदुद्देशेन यत्र तदीयधर्माः स्पष्टमेव गम्यन्ते तत्र भगवत्परत्वम् । यत्र त्वस्पष्टं तत्र ब्रह्मपरत्वमित्यवगन्तव्यम् । व्याख्यातस्त्रैगुण्यविषयः । तदेतदजया चरतोऽनुचरेदिति व्याख्यातम् ।

अथ निस्त्रैगुण्योऽपि द्विविधः—ब्रह्मपरो भगवत्परश्च । यथा "आनन्दो ब्रह्म" (तै० ३।६।१) इत्यादिः । श्वे० ६।८—

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ४७६ ॥ इत्यादिश्च ।

तदेतदात्मना "चरतोऽनुचरेन् निगमः" इति व्याख्यातम् ।

अतः श्रुतेस्तच्चारित्वं सिद्धम् । साक्षाच्चारित्वं च निस्त्रैगुण्यानां स्वत एव । अन्येषां तु तदेकवाक्यतया ज्ञेयम् । मायानिरसनार्थमेव तत्तद्गुणानुवादः क्रियते । पश्चादखण्डमेव तां

निरस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपगुणादिकं निर्दिश्यत इति तदेकवाक्यताद्योतनया स एष एव सिद्धान्तोऽस्मिन्नुपक्रमवाक्ये समुद्दिष्टः । तथोपसंहारे च "श्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः" (भा० १०।८७।४१) इति ।

श्रुतयश्च मध्वभाष्यप्रमाणिताः "न चक्षुर्न श्रोत्रं न तर्को न स्मृतिर्वेदो ह्येवैनं वेदयति" (ब्र० सू० २।१।३) धृतभाल्लवेयश्रुतिः) इत्याद्याः "औपनिषदः पुरुषः" (बृ० ३।९।२६) इत्याद्याश्च ।

अथ विशेषतो ब्रह्मण्यपि यथा चरन्ति ब्रह्मणि चरन्तीनामपि यथा भगवत्येव पर्यवसानं तथैवोद्दिशन्ति (भा० १०।८७।१५) —

बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया
यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदिवाविकृतात् ।
अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं
कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ ४७७ ॥

एतत् सर्वं बृहद्ब्रह्मैव उपलब्धमवगतम् । तत् कथम् ? विकृतेर्विश्वस्य सकाशादवशिष्यमाणत्वेन । किमिव ? मृदिव । यथा विकृतेर्घटादेः सकाशादवशिष्यमाणत्वेन सर्वं घटादिद्रव्यं मृदेवोपलब्धा दृष्टा तथा बृहदपीत्यर्थः ।

तत्र हेतुः — यतो बृहतः सकाशाद् विकृतेरुदयास्तमयौ अवयन्ति मन्यन्ते श्रुतयः "यतो वा इमानि" (तै० ३।१।१) इत्याद्याः । तस्मान् मृत्साम्यं तस्य युज्यत इति भावः ।

तर्हि कथं तद्विकारित्वमपि न ?

इत्याहुः — अविकृतात् "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" (ब्र० सू० २।१।२७) इति न्यायेनाचिन्त्यशक्त्या तथाप्यविकृतमेव यत् तस्मादित्यर्थः ।

यद्यप्यत्रापि सशक्तिकमेव बृहदुपपद्यते तथाप्याविष्कृतभगवत्त्वेनानुपादानात् ब्रह्मैवोपपादितं भवति सर्वथा शक्तिपरित्यागे तदुपपादानासामर्थ्यात् तुच्छत्वापाताच् च । तस्मादत्र ब्रह्मैवोदाहृतम् । अत एव मृन्मात्रदृष्टान्तेन कर्तृत्वादिकमपि तत्र नोपस्थापितम् ।

तदेतद् ब्रह्मप्रतिपादनमपि श्रीभगवत्येव पर्यवस्यतीत्याहुः — अत इति । अतो ब्रह्मप्रतिपादनादपि ऋषयो वेदास्त्वयि श्रीभगवत्येव मनस आचरितं तात्पर्यं वचनस्याचरितमभिधानं च दधुर्धृतवन्तः । द्वयोरेकवस्तुत्वाद् भगादीनामाविष्कारानाविष्कारदर्शनमात्रेण भेदकल्पनाच् च ।

तत्रार्थान्तरन्यासः नृणां भूचराणां सम्यग्दर्शिनामसम्यग्दर्शिनां वा भुवि दत्तानि निक्षिप्तानि पदानि कथमयथा भवन्ति भुवं न प्राप्नुवन्ति ? अपि तु तत्रैव पर्यवस्यन्ति । तस्माद् यथा कथमपि प्रतिपादयन्तु फलितं तु त्वय्येव भवतीति भावः । तदुक्तम् (भा० ३।३२।३२) —

ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।
द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥ ४७८ ॥ इति ।

अत्र श्रुतयश्च मध्वभाष्यप्रमाणिताः "हन्तैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति । यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभिविशन्ति एवमेवैतानि नामानि सर्वाणि पुरुषमभिविशन्ति" इति ।

तदेवं भगवत्त्वेन ब्रह्मत्वेन च त्वमेव तात्पर्याभिधानाभ्यां सर्वनिगमगोचर इत्युक्तम् । तच् च यथार्थमेव न तु काल्पनिकमित्याहुः (भा० १०।८७।१६) —

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमल
क्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ।
किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः
परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् । ४७९ ॥।

भोस्त्र्यधिपते । त्रयाणां ब्रह्मादीनां पतिस्तत्तदवतारी नारायणाख्यः पुरुषस्तस्याप्युपरिचर-स्वरूपत्वादधिपतिर्भगवान् । ततो हे सर्वेश्वरेश्वर । यस्मात् त्वय्येव वेदानां तात्पर्यमभिधानं च पर्यवसितमिति अतो हेतोरेव सूरयो विवेकिनः परम्परात्वत्प्रतिपादनमयं वेदभागमपि परित्यज्य केवलं तवाखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिं सकललोकवृजिननिरसनहेतुकीर्तिसुधासिन्धुमवगाह्य श्रद्धया निषेव्य तपःप्राधान्येन तापकत्वेन वा तपांसि कर्माणि तानि जहुस्त्यक्तवन्तः ।

तेषां साधकानामपि यदि तत्रैवं तदा किमुत वक्तव्यम् । स्वधामविधुताशयकालगुणाः शुद्धात्मस्वरूपस्फुरणेन निर्जितमन्तःकरणं जरादिहेतुः कालप्रभावः सत्त्वादयो गुणाश्च यैस्ते ये पुनः तवाजस्रसुखानुभवस्वरूपं पदं ब्रह्माख्यं तत्त्वं भजन्ति ते तमवगाह्य तानि जहुरिति ।

किं तर्हि । ब्रह्ममात्रानुभवनिष्ठामपि जहुरित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । अत्र तावत् त्रिविधा जनाः — मुग्धा विवेकिनः कृतार्थाश्चेति । तत्र सर्वानेवाधिकृत्य वेदानामकल्पनामयत्वेनैव भगवन्निर्देशकता दृश्यते । तथा हि यदि तथात्वेनैव सा न दृश्येत तदा वस्तुतस्तत्सम्बन्धाभावादखिललोकमलक्षपणत्वेन पदपदार्थज्ञानहीनानां मुग्धानामपि यत् पापहारित्वं वेदान्तर्वर्तिन्या भगवत्कथायाः प्रसिद्धं तन् न स्यातस्पृष्टानललोहदाहकतावत् ।

किं च तस्याः कल्पनामयत्वे सति विवेकिनस्तु न तत्र प्रवर्तेरन् बन्ध्यायाः सुप्रजस्त्वगुणश्रवणवत् । प्रवर्तन्तां वा तदावेशेन स्वधर्मं पुनर्न त्यजेयुः । राजयशसो गङ्गात्वश्रवणेन तीर्थान्तरसेवनवत् ।

अपि च तथा सति ये पुनरात्मारामत्वेन परमकृतार्थास्ते तदनादरेण तत्कथां नैवावगाहेरन् । अमृतसरसीमवगाढा आरोपिततदधिकगुणकनदीवत् ।

श्रूयते च तस्यास्तत्तद्गुणकत्वम् । यथा वैष्णवे “हन्ति कलुषं श्रोत्रं स यातो हरिः” (वि० पु० ६।८।५७) इत्यादौ । अत्रैव “त्वदगवमी न वेत्ति” (भा० १०।८७।४०) इत्यादौ ।

प्रथमे “हरेर्गुणाक्षिप्तमतिः” (भा० १।७।११) इत्यादौ च ।

तस्माद् गुणानां गुणादिप्रतिपादकवेदानां च भगवता सम्बन्धः स्वाभाविक एव सर्वथेति सिद्धम् ।

अत्र श्रुतयः “ॐ आस्य जानन्त” (ऋग्वेद १।१५६।३) इत्याद्याः “यथा पुष्करपलाशमापो न श्लिष्यन्ति एवमेवं विदन् पापं कर्म न श्लिष्यति” (छा० ४।१४।३) “न कर्मणा लिप्यते पापकेन” (बृ० ४।४।२३) “तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते” (कौषीतकि० ४) “एतं ह वाव न तपति

किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्” (तै० २।९) इत्याद्याः । “मुक्ता ह्येनमुपासत” इत्याद्याश्च ।

एवमन्येऽपि श्लोका उपासनादिवाक्यानां भगवत्परतादर्शका यथायथं योजयितव्या इत्यभिप्रेत्य नोद्ध्रियन्ते ।

ननु तर्हि भवन्मते शब्दनिर्देश्यत्वे प्राकृतत्वमेव तत्रापतति । किं च श्रुतिभिरपि “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” (तै० २।४।१) “अवचनेनैव प्रोवाच” “यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते” (केन० १०५) “यत् श्रोत्रं न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम्” (केन० १।८) इत्यादौ शब्दनिर्देश्यत्वमेव तस्य निषिध्यत इत्याशङ्कायामुच्यते ।

यथा साक्षान्निर्देश्यत्वे दोषस्तथा लक्ष्यत्वेऽपि कथं न स्यात् ? उभयत्रापि शब्दवृत्तिविषयत्वेनाविशेषात् । किं च न तस्य प्राकृतवत् साक्षान्निर्देश्यत्वं किन्त्वनिर्देश्यत्वेनैव तथा निर्देश्यत्वमिति सिद्धान्त्यते ।

तथैव हि तासां महावाक्योपसंहारः (भा० १०।८७।४१) —

द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया
त्वमपि यदन्तरान्तनिचया ननु सावरणाः ।
ख एव रजांसि वान्ति वयसा सह यच् छ्रुतयस्
त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥ ४८० ॥

अत्र स्वरूपगुणयोर्द्वयोरपि द्विधैवानिर्देश्यत्वम् । आनन्त्येन इदमित्थं तदिति निर्देशासम्भवेन च ।

तत्र प्रथममानन्त्यमाहुः — हे भगवन् । ते तव अन्तमेतावत्त्वं द्युपतयः स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्मादयोऽपि न ययुर्न विदुः ।

तत् कुतः ? अनन्ततया । यदन्तवद् वस्तु तत् किमपि न भवसीति । आसतां ते यस्मात् त्वमपि आत्मनोऽन्तं न यासि ।

कुतस्तर्हि सर्वज्ञता सर्वशक्तिता वा ?

तत्राप्याहुः — अनन्ततयेति अन्ताभावेनैव । न हि शशविषाणाज्ञानं सार्वज्ञ्यं तदप्राप्तिर्वा शक्तिवैभवं विहन्ति । श्रुतिश्च “योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेद” इति ।

अनन्तत्वमेवाहुः — यदन्तरेति । यस्य तवान्तरा मध्ये । ननु अहो सावरणा उत्तरोत्तरदशगुणसप्तावरणयुक्ता अण्डनिचया वान्ति परिभ्रमन्ति वयसा कालचक्रेण खे रजांसि इव सह एकदैव न तु पर्यायेण ।

अनेन ब्रह्माण्डानामनन्तानां तत्र भ्रमणात् स्वरूपगतमानन्त्यं तेषां विचित्रगुणानामाश्रयत्वात् गुणगतं च ज्ञेयम् । श्रुतयश्च “यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं भवच् च भविष्यच् च” (बृ० ३।८।४) इत्याद्याः “विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रावोचं यं पार्थिवानि विममे रजांसि” (ऋग्वेद १।१५४।१) इत्याद्याश्च ।

हि यस्मादेवमतः श्रुतयस्त्वयि फलन्ति कथञ्चित् किञ्चिदेवोद्दिश्य पुनरनन्तत्वकथनेनैव त्वयि पर्यवस्यन्ति । अतः श्रुतावपि प्राजापत्यानन्दतः शतगुणानन्दत्वमभिधाय पुनः

“यतो वाचः” (तै० २।४।१) इत्यादिना अनन्तत्वेन वागतीतसङ्ख्यानन्दत्वं ब्रह्मण उक्तम् । यदुक्तम् —

> न तदीदृगिति ज्ञेयं न वाच्यं न च तर्क्यते ।
> पश्यन्तोऽपि न जानन्ति मेरो रूपं विपश्चितः ॥ ४८१ ॥ इति ।

अतोऽत्रानिर्देश्यत्वेनैव निर्देश्यत्वम् । यत् तु “सत्यं ज्ञानम्” (तै० २।१।२) इत्यादौ स्वरूपस्य साक्षादेव निर्देशः “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वे० ६।८) इत्यादौ गुणस्य च श्रूयते तत्र च तथैव इत्याहुः “अतन्निरसनेन भवन्निधनाः” इति । अतत् प्राकृतं यद् वस्तु तन् निरस्यैव भवत्पर्यवसानात् ।

अयमर्थः “बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहम्” (गीता १०।४) इत्यादिना “ह्रीर्धीर्भीरितत्सर्वं मन एव” (बृ० १।५।३) इत्यादिना च यत् प्राकृतं ज्ञानादिकमभिधीयते तत्सर्वं ब्रह्म न भवतीति “नेति नेति” (बृ० २।३।६) इत्यादिना “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते” (श्वे० ६।८) इत्यादिना च निषिध्यते ।

अथ च सत्यज्ञानादिवाक्येन “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इत्यादिवाक्येन च तदभिधीयते । तस्मात् प्राकृतादन्यदेव तज्ज्ञानादीति तेषां ज्ञानादिशब्दानामतन्निरसनेनैव त्वयि पर्यवसानमिति । ततश्च बुद्ध्यगोचरवस्तुत्वादनिर्देश्यत्वं तथापि तद्रूपं किञ्चिदस्तीत्युद्दिश्यमानत्वान् निर्देश्यत्वं च ।

तथापरोक्षज्ञाने च “दशमस्त्वमसि” इतिवद् वाक्यमात्रेणैव तस्य स्वप्रकाशरूपस्यापि वस्तुनो विशुद्धचित्तेषु प्रकाशदर्शनात् श्रुतिशब्दस्य स्वप्रकाशताशक्तिमयत्वमेवावसीयते । उक्तं च “शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू” (भा० ६।१६।५१) इति “वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्” (भा० ११।३।४३) इति “वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम” (भा० ६।१।४०) इति “किं वा परैरीश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात्” (भा० १।१।२) इति । अत एव “औपनिषदः पुरुषः” (बृ० ३।९।२६) इत्यत्रोपनिषन्मात्रगम्यत्वं श्रुतिर्बोधयति चाक्षुषं रूपमितिवत् । ततश्च श्रुतिमय्या स्वप्रकाशताशक्त्या प्राकृततत्तद्वस्तुजातं तम इव निरस्य स्वयं प्रकाशते ।

तस्मान् न तत्रापि निर्देश्यत्वम् । नहि स्वेन प्रकाशेन रविः प्रकाश्यो भवति यथा तेन घट इति वक्तुं युज्यते स्वाभिन्नत्वात् । यदि च शक्तिशक्तिमतोर्भेदपक्षः स्वीक्रियते तदा निर्देश्यत्वमपीत्यत्रानिर्देश्यत्वेनैव निर्देश्यत्वं सिद्धम् ।

अत एवोक्तं गारुडे —

> अप्रसिद्धेरवाच्यं तद्वाच्यं सर्वागमोक्तितः ।
> अतर्क्यं तर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृतम् ॥ ४८२ ॥ इति ।

श्रुतौ च “अन्यदेव तद् विदितादथोऽविदितादधि” (केन० १।३) इति । इदमभिप्रेत्योक्तं श्रीपराशरेणापि “यस्मिन् ब्रह्मणि सर्वशक्तिनिलये मानानि नो मानिनां निष्ठायै प्रभवन्ति हन्ति कलुषं श्रोत्रं स यातो हरिः” (वि० पु० ६।८।५७) इति ।

नन्वाविष्कृतशक्तेर्भगवदाख्यस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशताशक्तिरूपत्वं वेदस्य सम्भवति । ततश्चानाविष्कृतशक्तेर्ब्रह्मणः प्रकाशस्तस्मात् कथमिति ?

उच्यते— अस्मन्मते तस्यापि प्रकाशो भगवच्छक्त्यैव । तदुक्तम् (भा० ८।२४।३८)—

मदीयं महिमानं च परब्रह्मेति शब्दितम् ।
वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे सम्प्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ ४८३ ॥ इति ।

न चैतेन परप्रकाश्यत्वमापतति ब्रह्मभगवतोरभिन्नवस्तुत्वात् । अत्र लौकिकशब्देनापि यः कश्चित् तदुपदेशः स तु तस्य तदनुगतेस्तया श्रुत्यैवानुगृहीततया सम्भवतीत्युक्तम् । अतस्तदनुशीलनावसरे तद्भक्त्यनुभावरूपस्य तच्छब्दस्य तु सुतरां तत्स्वरूपशक्तिविलासमयत्वान् न तत्र निषेधः । किं तर्हि मनोविलासमयस्यैवेति सर्वमनवद्यम् ।

अत एव सौपर्णश्रुतौ "प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन् न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति यन् न पश्यन्ति पश्यन्ति यन् न शृण्वन्ति शृण्वन्ति यन् न जानन्ति जानन्ति च" (ब्र० सू० ४।२।११ माध्वभाष्यकृत) इति ॥ श्रुतयः श्रीभगवन्तम् ॥

९९ । अथैकमेव स्वरूपं शक्तित्वेन शक्तिमत्त्वेन च विराजतीति । यस्य शक्तेः स्वरूपभूतत्वं निरूपितं तच्छक्तिमत्ताप्राधान्येन विराजमानं भगवत्सञ्ज्ञामाप्नोति । तच् च व्याख्यातम् । तदेव च शक्तित्वप्राधान्येन विराजमानं लक्ष्मीसञ्ज्ञामाप्नोतीति दर्शयितुं तस्याः स्ववृत्तिभेदेनानन्तायाः कियन्तो भेदा दर्श्यन्ते । यथा (भा० १०।३९।५५)—

श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया ।
विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम् ॥ ४८४ ॥

शक्तिर्महालक्ष्मीरूपा स्वरूपभूता । शक्तिशब्दस्य प्रथमप्रवृत्त्याश्रयरूपा भगवदन्तरङ्गमहाशक्तिः । माया च बहिरङ्गा शक्तिः । श्र्यादयस्तु तयोरेव वृत्तिरूपाः । तासां सर्वासामपि प्राकृताप्राकृतताभेदेन श्रूयमानत्वात् । ततः श्रियेत्यादौ शक्तिवृत्तिरूपया मायावृत्तिरूपया चेति सर्वत्र ज्ञेयम् ।

तत्र पूर्वस्या भेदः—श्रीर्भागवती सम्पत् न त्वियं महालक्ष्मीरूपा तस्या मूलशक्तित्वात् । तदग्रे विवरणीयम् ।

उत्तरस्या भेदः—श्रीर्जागती सम्पत् । इमामेवाधिकृत्य "स्व एव धिष्ण्येऽभिरतस्य किं तया" (भा० ४।२०।२८) इति न । श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति (भा० ३।१६।७) इत्यादिवाक्यम् । यत उक्तं चतुर्थशेषे श्रीनारदेन (भा० ४।२०।२८)—

श्रियमनुचरतीं तदर्थिनश्च द्विपदपतीन् विबुधांश्च यत् स्वपूर्णः ।
न भजति निजभृत्यवर्गतन्त्रः कथममुमुद्विसृजेत् पुमान् कृतज्ञः ॥ ४८५ ॥ इति ।

तत्र तदर्थिद्विपदपत्यादिसहभाव उपजीव्यः । तथा दुर्वाससः शापनष्टायास्त्रैलोक्यलक्ष्म्या आविर्भावं साक्षाद्भगवत्प्रेयसीरूपा स्वयं क्षीरोदादाविर्भूय दृष्ट्या कृतवतीति श्रूयते ।

एवमपरापि । तत्र इला भूस्तदुपलक्षणत्वेन लीला अपि ।

तत्र च पूर्वस्या भेदो विद्या तत्त्वावबोधकारणं संविदाख्यायास्तद्वृत्तेर्वृत्तिविशेषः । उत्तरस्या भेदस्तस्या एव विद्यायाः प्रकाशद्वारम् ।

अविद्यालक्षणो भेदः पूर्वस्या भगवति विभुत्वादिविस्मृतिहेतुर्मातृभावादिमयप्रेमानन्दवृत्तिविशेषः । अत एव "गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकः" (गो० ता० १।८) इति तापन्यां श्रुतौ । यथावसरमेतदपि विवरणीयम् । उत्तरस्याः स भेदः संसारिणं स्वस्वरूपविस्मृत्यादिहेतुरावरणात्मकवृत्तिविशेषः ।

चकारात् पूर्वस्याः सन्धिनीसंवित्ह्लादिनीभक्त्याधारशक्तिमूर्तिविमलाजयायोगा प्रह्वीशानानुग्रहादयश्च ज्ञेयाः । अत्र सन्धिन्येव सत्या जयैवोत्कर्षिणी योगैव योगमाया संविदेव ज्ञानाज्ञानशक्तिः शुद्धसत्त्वं चेति ज्ञेयम् । प्रह्वी विचित्रानन्तसामर्थ्यहेतुः । ईशाना सर्वाधिकारिताशक्तिहेतुरिति भेदः ।

एवमुत्तरस्याश्च यथायथमन्या ज्ञेयाः । तदेवमप्यत्र मायावृत्तयो न विव्रियन्ते बहिरङ्गसेवित्वात् । मूले तु सेवांशमात्रसाधारण्येन गणिताः ।

बहिरङ्गसेवित्वं च तस्या भगवदंशभूतपुरुषस्य विदूरवर्तितयैवाश्रितत्वात् । तथा च दशमस्य सप्तत्रिंशे नारदेन भगवान् श्रीकृष्ण एवास्ताावि (भा० १०।३७।२३-२४) —

> विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवाञ्छितम् ।
> स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमायागुणप्रवाहं भगवन्तमीमहि ॥ ४८६ ॥
> त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया विनिर्मिताशेषविशेषकल्पनम् ।
> क्रीडार्थमद्यात्तमनुष्यविग्रहं नतोऽस्मि धुर्यं यदुवृष्णिसात्वताम् ॥ ४८७ ॥ इति ।

अनयोरर्थः — विशुद्धं यद् विज्ञानं परमतत्त्वं तदेव घनः श्रीविग्रहो यस्य । स्वसंस्थया स्वरूपाकारेण स्वरूपशक्त्यैव वा सम्यगाप्ता इवाप्ता नित्यसिद्धाः पूर्णा वा सर्वेऽर्था ऐश्वर्यादयो यत्र । अत एव न विद्यते अतितुच्छत्वात् मोघे वृथाभूते जगत्कार्ये वाञ्छितं वाञ्छा यस्य ।

क्वचिदवाञ्छितस्यापि सम्बन्धो दृश्यत इत्याशङ्क्याह — स्वतेजसा स्वरूपशक्तिप्रभावेण नित्यमेव निवृत्तो दूरीभूतो मायागुणप्रवाहस्तत्परम्परा यस्मात् । इत्थमेव "युक्तं विरहितं शक्त्या गुणमय्यात्ममायया" (भा० ४।१२।६) इत्युक्तम् । आत्ममायया स्वरूपभूतया शक्त्या युक्तम् । गुणमय्या विरहितमिति । तं भगवन्तं शरणं व्रजेम ।

तथा त्वां श्रीकृष्णाख्यं भगवन्तमेव स्वांशेनेश्वरमन्तर्यामिपुरुषमपि सन्तं नतोऽस्मि । कथम्भूतम् ? ईश्वरं स्वरूपशक्त्या स्वाश्रयमपि आत्ममायया आत्मात्र जीवात्मा तद्विषयया मायया विनिर्मिता अशेषविशेषाकारा कल्पना येन । यद् वा आत्ममायया स्वरूपशक्त्या स्वाश्रयम् । विनिर्मिता अशेषविशेषा यया तथाभूता कल्पना मायाशक्तिर्यस्य ।

कीदृशं त्वाम् ? सम्प्रति त्वदाविर्भावसमये तस्यापीश्वरस्य त्वयि भगवत्येव प्रवेशात् । युगपद्विचित्रतत्तच्छक्तिप्रकाशेन या क्रीडा तदर्थमभ्यात्तः अभि भक्ताभिमुख्येन आत्त आनीतः प्रकटितो मनुष्याकारो "नराकृतिः परं ब्रह्म" इति स्मरणात् तद्रूपो भगवदाख्यो विग्रहो येन ।

तमेव पुनर्विशिनष्टि यदुवृष्णिसात्वतां धुर्यम् । तेषां नित्यपरिकराणां प्रेमभारवहमिति ।

अथवा मूलपद्ये “शक्त्या” (भा० १०।३९।५५) इति सर्वत्रैव विशेष्यपदम् । श्रीर्मूलरूपा । पुष्ट्यादयस्तदंशाः । विद्या ज्ञानम् । आ समीचीना विद्या भक्तिः । “राजविद्या राजगुह्यम्” (गीता ९।२) इत्याद्युक्तेः । माया बहिरङ्गा । तद्वृत्तयः श्र्यादयस्तु पृथक् ज्ञेयाः । शिष्टं समम् ।

ततश्चात्र शुद्धभगवत्प्रकरणे स्वरूपशक्तिवृत्तिष्वेव गणनायां पर्यवसितासु विवेचनीयमिदम् । प्रथमं तावदेकस्यैव तत्त्वस्य सच्चिदानन्दत्वाच्छक्तिरप्येका त्रिधा भिद्यते । तदुक्तं विष्णुपुराणे श्रीध्रुवेण (वि० पु० १।१२।६९) —

ह्लादिनी सन्धिनी संवित् त्वय्येका सर्वसंश्रये ।
ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ॥ ४८८ ॥ इति ।

व्याख्यातं च स्वामिभिः — ह्लादिनी आह्लादकरी सन्धिनी सन्तता संविद् विद्याशक्तिः । एका मुख्या अव्यभिचारिणी स्वरूपभूतेति यावत् । सा सर्वसंस्थितौ सर्वस्य सम्यक् स्थितिर्यस्मात् तस्मिन् सर्वाधिष्ठानभूते त्वय्येव न तु जीवेषु । जीवेषु च या गुणमयी त्रिविधा सा त्वयि नास्ति ।

तामेवाह — ह्लादतापकरी मिश्रेति । ह्लादकरी मनःप्रसादोत्था सात्त्विकी । तापकरी विषयवियोगादिषु तापकरी तामसी । तदुभयमिश्रा विषयजन्या राजसी । तत्र हेतुः सत्त्वादिगुणवर्जिते । तदुक्तं सर्वज्ञसूक्तौ —

ह्लादिन्या संविदाश्लिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः ।
स्वाविद्यासंवृतो जीवः सङ्क्लेशनिकराकरः ॥ ४८९ ॥ इति ।

अत्र क्रमादुत्कर्षेण सन्धिनीसंविद्ध्लादिन्यो ज्ञेयाः । तत्र च सति घटानां घटत्वमिव सर्वेषां सतां वस्तूनां प्रतीतेर्निमित्तमिति क्वचित् सत्तास्वरूपत्वेन आम्नातोऽप्यसौ भगवान् “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” (छा० ६।२।१) इत्यत्र सद्रूपत्वेन व्यपदिश्यमानो यया सत्तां दधाति धारयति च सा सर्वदेशकालद्रव्यादिप्राप्तिकरी सन्धिनी । तथा संविद्रूपोऽपि यया संवेत्ति संवेदयति च सा संवित् । तथा ह्लादरूपोऽपि यया संविदुत्कटरूपया तं ह्लादं संवेत्ति संवेदयति च सा ह्लादिनीति विवेचनीयम् ।

तदेवं तस्या मूलशक्तेस्त्र्यात्मकत्वेन सिद्धे येन स्वप्रकाशतालक्षणेन तद्वृत्तिविशेषेण स्वरूपं वा स्वयं स्वरूपशक्तिर्वा विशिष्टं वाविर्भवति तद्विशुद्धसत्त्वम् । तच् चान्यनिरपेक्ष्यस्तत्प्रकाश इति ज्ञापनज्ञानवृत्तिकत्वात् संविदेव । अस्य मायया स्पर्शाभावात् विशुद्धत्वम् ।

तत्र चेदमेव विशुद्धसत्त्वं सन्धिन्यंशप्रधानं चेदाधारशक्तिः । संविदंशप्रधानमात्मविद्या । ह्लादिनीसारांशप्रधानं गुह्यविद्या । युगपत् शक्तित्रयप्रधानं मूर्तिः । अत्राधारशक्त्या भगवद्धाम प्रकाशते ।

तदुक्तम् (भा० १२।८।४६) —

यत् सात्वताः पुरुषरूपमुशन्ति सत्त्वं
लोको यतोऽभयमुतात्मसुखं न चान्यत् । ४९० ॥ इति ।

तथा ज्ञानतत्प्रवर्तकलक्षणवृत्तिद्वयकयात्मविद्यया तद्वृत्तिरूपमुपासकाश्रयं ज्ञानं प्रकाशते । एवं भक्तितत्प्रवर्तकलक्षणवृत्तिद्वयकया गुह्यविद्यया तद्वृत्तिरूपा प्रीत्यात्मिका भक्तिः प्रकाशते । एते एव विष्णुपुराणे लक्ष्मीस्तवे स्पष्टीकृते (वि० पु० १।९।११८) —

> यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभते ।
> आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥ ४९१ ॥ इति ।

"यज्ञविद्या" कर्म । "महाविद्या" अष्टाङ्गयोगः । "गुह्यविद्या" भक्तिः । "आत्मविद्या" ज्ञानम् । तत्तत्सर्वाश्रयत्वात् त्वमेव तत्तद्रूपा विविधानां मुक्तीनामन्येषां च विविधानां फलानां दात्री भवसीत्यर्थः ।

अथ मूर्त्या परतत्त्वात्मकः श्रीविग्रहः प्रकाशते । इयमेव वसुदेवाख्या । तदुक्तं चतुर्थस्य तृतीये श्रीमहादेवेन (भा० ४।३।२३) —

> सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः ।
> सत्त्वे च तस्मिन् भगवान् वासुदेवो ह्यधोक्षजो मे मनसा विधीयते ॥ ४९२ ॥ इति ।

अस्यार्थः — विशुद्धं स्वरूपशक्तिवृत्तित्वाज् जाड्यांशेनापि रहितमिति विशेषेण शुद्धं सत्त्वं यत् तदेव वसुदेवशब्देनोक्तम् । कुतस्तस्य सत्त्वता वसुदेवता वा ? तत्राह — यद् यस्मात् तत्र तस्मिन् पुमान् वासुदेव ईयते प्रकाशते । आद्ये तावदगोचरगोचरताहेतुत्वेन लोकप्रसिद्धसत्त्वसाम्यात् सत्त्वता व्यक्ता ।

द्वितीये त्वयं अर्थः — वसुदेवे भवति प्रतीयत इति वासुदेवः परमेश्वरः प्रसिद्धः । स च विशुद्धसत्त्वे प्रतीयते । अतः प्रत्ययार्थेन प्रसिद्धेन प्रकृत्यर्थो निर्द्धार्यते ।

ततश्च वासयति देवमिति व्युत्पत्त्या वा वसत्यस्मिन्निति वा वसुः । तथा दीव्यति द्योतत इति देवः । स चासौ स चेति वासुदेवः । "धर्म इष्टं धनं नृणाम्" (भा० ११।१९।३९) इति स्वयम्भगवदुक्तेर्वसुभिर्भगवद्धर्मलक्षणैर्धनैः प्रकाशत इति वा वासुदेवः । तस्माद् वसुदेवशब्दितं विशुद्धसत्त्वम् ।

इत्थं स्वयम्प्रकाशज्योतिरेकविग्रहभगवज्ज्ञानहेतुत्वेन (भा० ११।२५।२४) —

> कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् ।
> प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् ॥ ४९३ ॥

इत्यादौ बहुत्र गुणातीतावस्थायामेव भगवज्ज्ञानश्रवणेन च सिद्धमत्र विशुद्धपदावगतं स्वरूपशक्तिवृत्तिभूतस्वप्रकाशताशक्तिलक्षणत्वं तस्य व्यक्तम् । ततश्च सत्त्वे प्रतीयत इत्यत्र करण एवाधिकरणविवक्षा ।

स्वरूपशक्तिवृत्तित्वमेव विशदयति — अपावृत आवरणशून्यः सन् प्रकाशते । प्राकृतं सत्त्वं चेत् तर्हि तत्र प्रतिफलनमेवावसीयते । ततश्च दर्पणे मुखस्येव तदन्तर्गततया तस्य तत्रावृतत्वेनैव प्रकाशः स्यादिति भावः ।

फलितार्थमाह — एवम्भूते सत्त्वे तस्मिन् नित्यमेव प्रकाशमानो भगवान् मे मया मनसा विशेषेण धीयते धार्यते चिन्त्यते चेतित्यर्थः । तत्सत्त्वतादात्म्यापन्नेनैव मनसा चिन्तयितुं

शक्यत इति पर्यवसितम् ।

ननु केवलेन मनसैव चिन्त्यताम् ? किं तेन सत्त्वेन ?

तत्राह — हि यस्मात् अधोक्षजः अधःकृतमतिक्रान्तमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं येन सः ।

नमसेति पाठे हिशब्दस्थानेऽप्यनुशब्दः पठ्यते । ततश्च विशुद्धसत्त्वाख्यया स्वप्रकाशताशक्त्यैव प्रकाशमानोऽसौ नमस्कारादिना केवलमनुविधीयते सेव्यते न तु केनापि प्रकाश्यत इत्यर्थः । तदेवमदृश्यत्वेनैव स्फुरन्नसावदृश्येनैव नमस्कारादिना अस्माभिः सेव्यत इति भावः । ततस्तत्प्रकरणसङ्गतिश्च गम्यत इति ।

अथ यतो भगवद्विग्रहप्रकाशकविशुद्धसत्त्वस्य मूर्तित्वं वसुदेवत्वं च तत एव तत्प्रादुर्भावविशेषे धर्मपत्न्यां मूर्तित्वं प्रसिद्धम् । श्रीमदानकदुन्दुभौ च वसुदेवत्वमिति विवेचनीयम् ।

अत्र श्रद्धापुष्ट्यादिलक्षणप्रादुर्भूतभगवच्छक्त्यंशवृन्दस्य भगिनीतया पाठसाहचर्येण मूर्तेस्तस्यास्तच्छक्त्यंशप्रादुर्भावत्वमुपलभ्यते ।

"तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी" (भा० १।३।९) इत्यत्र कलाशब्देन च शक्तिरेवाभिधीयते । ततः शक्तिलक्षणायां तस्यां च नरनारायणाख्यभगवत्प्रकाशफलदर्शनात् वसुदेवाख्यशुद्धसत्त्वरूपत्वमेवावसीयते । तदेवमेव तस्या मूर्तिरित्याख्याप्युक्ता । तथा च श्रद्धाद्या विशदार्थतया विमुच्य सैव निरुक्ता चतुर्थे "मूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी" (भा० ४।१।५२) इति । सर्वगुणस्य भगवत उत्पत्तिः प्रकाशो यस्याः सा तावसूतेति पूर्वेणैवान्वयः । भगवदाख्यायाः सच्चिदानन्दमूर्तेः प्रकाशहेतुत्वात् मूर्तिरित्यर्थः ।

तथैव तत्प्रकाशफलत्वदर्शनेन नामैक्येन च श्रीमदानकदुन्दुभेरपि शुद्धसत्त्वाविर्भावत्वं ज्ञेयम् । तच् चोक्तं नवमे "वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिम्" (भा० ९।२४।३०) इति । अन्यथा हरेः स्थानमिति विशेषणस्याकिञ्चित्करत्वं स्यादिति ।

तदेवं ह्लादिन्याद्येकतमांशविशेषप्रधानेन विशुद्धसत्त्वेन यथायथं श्रीप्रभृतीनामपि प्रादुर्भावो विवेक्तव्यः । तत्र च तासां भगवति सम्पद्रूपत्वं तदनुग्राह्ये सम्पत्सम्पादकरूपत्वं सम्पदंशरूपत्वं च — इत्यादित्रिरूपत्वं ज्ञेयम् । तत्र च तासां केवलशक्तिमात्रत्वेनामूर्तानां भगवद्विग्रहाद्यैकात्म्येन स्थितिस्तदधिष्ठात्रीरूपत्वेन मूर्तीनां तु तत्तदावरणतयेति द्विरूपत्वमपि ज्ञेयमिति दिक् ॥ श्रीशुकः ॥

१०० । अथैवं भूतानन्तवृत्तिका या स्वरूपशक्तिः सा त्विह भगवद्वामांशवर्तिनी मूर्तिमती लक्ष्मीरेवेत्याह "अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः" (भा० १२।११।२०) इति ॥

टीका च — अनपायिनी हरेः शक्तिः । तत्र हेतुः साक्षादात्मनः स्वस्वरूपस्य चिद्रूपत्वात् तस्यास्तदभेदादित्यर्थः । इत्येषा ।

अत्र साक्षाच्छब्देन "विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया" (भा० २।५।१३) इत्याद्युक्ता माया नेति ध्वनितम् ।

तत्रानपायित्वं यथा श्रीहयशीर्षपञ्चरात्रे —

परमात्मा हरि देवस्तच्छक्तिः श्रीरिहोदिता ।
श्रीर्देवी प्रकृतिः प्रोक्ता केशवः पुरुषः स्मृतः ॥ ४९४ ॥
न विष्णुना विना देवी न हरिः पद्मजां विना ॥ ४९५ ॥ इति ।

श्रीविष्णुपुराणे च (वि० पु० १।८।१५) —

नित्यैव सा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी ।
यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ॥ ४९६ ॥ इति ।

तत्रान्यत्र (वि० पु० १।९।१४०) —

एवं यथा जगत्स्वामी देवदेवो जनार्दनः ।
अवतारं करोत्येषा तथा श्रीस्तत्सहायिनी ॥ ४९७ ॥ इति ।

चिद्रूपत्वमपि स्कान्दे —

अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका ।
श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया ॥ ४९८ ॥
तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् ।
हरिरेवाखिलगुण अक्षरत्रयमीरितम् ॥ ४९९ ॥ इति ।

अत एव श्रीविष्णुपुराण एव (वि० पु० १।९।४४-४५) —

कलाकाष्ठानिमेषादिकालसूत्रस्य गोचरे ।
यस्य शक्तिर्न शुद्धस्य प्रसीदतु स मे हरिः ॥ ५०० ॥
प्रोच्यते परमेशो यो यः शुद्धोऽप्युपचारतः ।
प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम् ॥ ५०१ ॥ इति ।

अत्र स्वामिभिरेव व्याख्यातं च — कलाकाष्ठानिमेषादिकाल एव सूत्रवत् सूत्रं जगच्चेष्टानियामकत्वात् तस्य गोचरे विषये यस्य शक्तिर्लक्ष्मीर्न वर्तते । स्वरूपाभिन्नत्वान् नित्यैव सा कालाधीना न भवतीत्यर्थः । अत एव तस्याः स्वरूपाभेदाच्छुद्धस्येत्युक्तम् ।
ननु यदि लक्ष्मीस्तत्स्वरूपाभिन्ना कथं तर्हि लक्ष्म्याः पतिरित्युच्यते । तत्राह — प्रोच्यत इति । परा चासौ मा च लक्ष्मीस्तस्या ईशः परमेशः । यः शुद्धः केवलोऽपि उपचारतो भेदविवक्षया प्रोच्यते । द्वितीयो यच्छब्दः प्रसिद्धौ इति ।
एवमेवाभिप्रेत्य प्रार्थितं श्रीब्रह्मणा तृतीये (भा० ३।९।२३) —

एष प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या यद् यत् करिष्यति गृहीतगुणावतारः ।
तस्मिन् स्वविक्रममिदं सृजतोऽपि चेतो युञ्जीत कर्मशमलं च यथा विजह्याम् ॥
५०२ ॥ इति ।

अतो यत् तु (भा० ७।९।२) —

साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तं महदद्भुतम् ।
अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात् सा नोपेयाय शङ्किता ॥ ५०३ ॥

इति श्रीनृसिंहप्रादुर्भूतावुक्तम् । तत्रादृष्टाश्रुतपूर्वत्वं सम्भ्रमादेव जातमित्यूह्यम् । तस्मात् साधु व्याख्यातम् "अनपायिनी भगवती" इत्यादि ॥ श्रीसूतः ॥

१०१ । तदेवं सच्चिदानन्दैकरूपः स्वरूपभूताचिन्त्यविचित्रानन्तशक्तियुक्तो धर्मत्व एव धर्मित्वम् । निर्भेदत्व एव नानाभेदवत्त्वमरूपित्व एव रूपित्वम् । व्यापकत्व एव मध्यमत्वं सत्यमेवेत्यादिपरस्परविरुद्धानन्तगुणनिधिः स्थूलसूक्ष्मविलक्षणस्वप्रकाशाखण्डस्वस्वरूपभूतश्रीविग्रहस् तथाभूतभगवदाख्यमुख्यैकविग्रहव्यञ्जिततादृशानन्तविग्रहस् तादृशस्वानुरूपस्वरूपशक्त्याविर्भावलक्षणलक्ष्मीरञ्जितवामांशः स्वप्रभाविशेषाकारपरिच्छदपरिकरनिजधामसु विराजमानाकारः स्वरूपशक्तिविलासलक्षणाद्भुतगुणलीलादिचमत्कारितात्मारामादिगणो निजसामान्यप्रकाशाकारब्रह्मतत्त्वो निजाश्रयैकजीवनजीवाख्यतटस्थशक्तिरनन्तप्रपञ्चव्यञ्जितस्वाभासशक्तिगुणो भगवानिति विद्वदुपलब्धार्थशब्दैर्व्यञ्जितम् ।

तत्र तत्स्वभावं वस्त्वन्तरमपश्यतामविदुषामसम्भावना युक्तेति विविदिषून् श्रद्धापयितुं प्रक्रियते । तत्रैकेन श्लोकेन तस्याविदुषां ज्ञानागोचरत्वं किन्तु वेदैकवेद्यत्वमेवेत्याहुः (भा० १०।८७।२४) —

> क इह नु वेद बतावरजन्मालयोऽग्रसरं
> यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये ।
> तर्हि न सन् न चासदुभयं न च कालजवः
> किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥ ५०४ ॥

बत अहो हे भगवन् । इह जगति अग्रसरं पूर्वसिद्धं त्वाम् । अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्पत्तिनाशवान् को नु पुमान् वेद जानाति । ईश्वरस्य पूर्वसिद्धावन्यस्य च अर्वाचीनत्वे कारणं वदन्त्यो ज्ञानकारणाभावमाहुः — यत उदगादिति । यतस्त्वत्त एव ऋषिर्ब्रह्मा उत्पन्नः । यं ब्रह्माणमनु उभये आध्यात्मिका आधिदैविका उत्पन्नाः । आध्यात्मिका अत्र व्यष्टिगता एव ज्ञेयाः । अतोऽर्वाचीनाः सर्वे ।

यदा तु भवान् शास्त्रं स्वविज्ञापकं वेदमवकृष्य वैकुण्ठ एवाकृष्य शयीत जगत्कार्यं प्रति दृष्टिं निमीलयति तर्हि तदा अनुशायिनां जीवानां ज्ञानसाधनं नास्ति । यतस्तदा न सत् स्थूलमाकाशादि न चासत् सूक्ष्मं महदादि न चोभयं सदसद्भ्यामारब्धं शरीरम् । न च कालजवस्तन्निमित्तभूतं कालवैषम्यम् । एवं सति तत्र तदा किमपि इन्द्रियप्राणाद्यपि न ।

अयमर्थः — यदा सृष्टिसमये वेदप्रचारितं तादृशं भगवज्ज्ञानं तदार्वाक्सृष्टिगतत्वाद् देहाद्युपाधिकृतान्तरत्वात् कालकर्मवशेन मलिनसत्त्वात् तेषां तदवधारणे सामर्थ्यं नास्ति यदा तु तव प्रलयसमये न बह्वन्तरमस्ति तदापि तेषां वेदान्तर्धानमहातमोमयसुषुप्तिभ्यां साधनाभावान् न तवानुभवसामर्थ्यमिति ।

तथा च श्रुतयः "न तं विदाथ य इमा जजानान्यद् युष्माकमन्तरं बभूव" । "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" (तै० २।४।१) । "को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव" । ईश० ४ —

> अनेजदेकं मनसो जवीयो नेदं देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षद् ।
> तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ५०५ ॥

“न चक्षुर्न श्रोत्रं न तर्को न स्मृतिर्वेदो ह्येवैनं वेदयति” इत्याद्याः ॥ श्रुतयः श्रीभगवन्तम् ॥
१०२ । अथ तत्पूर्वकं विदुषां भक्त्यैव साक्षादनुभवनीयत्वमाह त्रिभिः (भा० ९।८।२२) —

> न पश्यति त्वां परमात्मनोऽजनो न बुध्यतेऽद्यापि समाधियुक्तिभिः ।
> कुतोऽपरे तस्य मनःशरीरधीविसर्गसृष्टा वयमप्रकाशाः ॥ ५०६ ॥

अजनोऽजो ब्रह्मापि त्वामद्यापि न पश्यति न च बुध्यते । कथम्भूतम् ? आत्मनः परं प्रत्यग्रूपम् । कैर्हेतुभिरपि न बुध्यते न पश्यति च ? समाधियुक्तिभिः ब्रह्मसमाधिनाप्यपरोक्षं न पश्यति । युक्तिभिः परोक्षमपि न सम्यग् बुध्यत इत्यर्थः । अपरेऽर्वाचीनास्तु कुतस्त्वां पश्येयुर्बुध्येरन् वा । अर्वाचीनत्वे हेतुः — तस्य ब्रह्मणः । मनश्च शरीरं च धीश्च ताभिः सत्त्वतमोरजःकार्यभूताभिर्विविधा ये देवतिर्यङ्नराणां सर्गास्तेषु सृष्टाः । तत्रापि वयमप्रकाशा अज्ञाः कुतः पश्येम इत्यर्थः ।
अपरे तर्हि किं न पश्यन्ति ? तत्राह (भा० ९।८।२३) —

> ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधाना गुणान् विपश्यन्त्युत वा तमश्च
> यन् मायया मोहितचेतसस्त्वां विदुः स्वसंस्थं न बहिःप्रकाशाः ॥ ५०७ ॥

ये देहभाजस्ते स्वस्मिन् सम्यक् स्थितमपि त्वां न विदुः किन्तु गुणानेव विपश्यन्ति । कदाचिच् च केवलं तम एव विपश्यन्ति । यतस्त्रिगुणा बुद्धिरेव प्रधानं येषां बुद्धिपरतन्त्रतया जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयान् पश्यन्ति सुषुप्तौ तु तम एव न तु वस्तुतो निर्गुणानां सर्वेषामात्मनामात्मभूतं त्वाम् । सर्वत्र हेतुः — यत् यतो मायया यस्य तव मायया वा मोहितं चेतो येषां ते ।
तथापि त्वं विचारेण ज्ञास्यसीति चेन् मैवम् । यतो नास्मद्विधानां ज्ञानगोचरस्त्वम् । किन्तु भक्तानामेवेत्याह (भा० ९।८।२४) —

> तं त्वामहं ज्ञानघनं स्वभावप्रध्वस्तमायागुणभेदमोहैः ।
> सनन्दनाद्यैर्हृदि संविभाव्यं कथं विमूढः परिभावयामि ॥ ५०८ ॥

तं नानाश्चर्यवृत्तिकपरशक्तिनिधानं त्वां कथं परिभावयामि । किं स्वरूपम् ? ज्ञानघनं सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसमूर्तिम् । अत एव “अनिर्देश्यवपुः” इति सहस्रनामस्तोत्रे । अयं भावः — ज्ञानघनत्वान् न तावत् ज्ञानविषयस्त्वम् । विचारविषयत्वेऽपि मायागुणैरभिभूतोऽहं न विचारे समर्थ इति ।
ननु तर्हि मम तथाविधत्वे किं प्रमाणम् ?
तत्राह — स्वेन त्वदीयेन भावेन भक्त्या स्वस्यात्मनो भावेनाविर्भाविनैव वा प्रध्वस्ता मायागुणप्रकारकृतमोहो येभ्यस्तैः सनन्दनाद्यैर्भगवत्तत्त्वविद्भिर्मुनिभिर्विभाव्यं विचार्यं साक्षादनुभवनीयं चेत्यर्थः ।
तस्मादुलूकैः प्रकाशगुणकत्वेनासम्मतेऽपि रवौ यथान्यैरुपलभ्यमानतद्गुणकत्वमस्त्येव तथार्वाग्दृष्टिभिरसम्भाव्यमानमपि त्वयि तद्गुणकत्वं त्वद्भक्तविद्वत्प्रत्यक्षसिद्धमस्त्येवेति भावः ।

तथा च श्रुतिः (कठ २।१।१) —

पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भू स्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ५०९ ॥ इत्याद्याः ।

"भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषः भक्तिरेव भूयसी" । कठ १।२।२३ —

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ ५१० ॥ इत्याद्याच ॥

अंशुमान् श्रीकपिलदेवम् ॥ विवृतौ ब्रह्मभगवन्तौ ॥

इति कलियुगपावनस्वभजनविभजनप्रयोजनावतारश्रीश्रीभगवत् कृष्णचैतन्यदेवचरणानुचरविश्ववैष्णवराजसभासभाजनभाजनश्रीरूपसनातनानुशासनभारतीगर्भे षट्सन्दर्भनामके श्रीश्रीभागवतसन्दर्भे श्रीश्रीभगवत्सन्दर्भो नाम द्वितीयः सन्दर्भः ॥

श्रीभागवतसन्दर्भे सर्वसन्दर्भगर्भगे ।
भगवत्सन्दर्भनामा सन्दर्भोऽभूद् द्वितीयकः ॥

समाप्तोऽयं श्रीश्रीभगवत्सन्दर्भः ॥